

મહાભારત

રોચક ઔપન્યાસિક શૈલીમાં.

મહાભારત

રોચક ઔપન્યાસિક શૈલીમાં.

દ્વાપર યુગમાં કૌરવો તથા પાંડવોની વચ્ચે થયેલા સંઘર્ષની રોમાંચક વાર્તાને ખૂબ જ સરળ ભાષામાં 'મહાભારત'માં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે, જે દરેક વર્ગના વાચક માટે પઠનીય છે.

મહાભારત કથામાં સત્યનો અસત્ય પર અને ન્યાયનો અન્યાય પર વિજયને એટલી સરળ ભાષામાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે, દરેક નાના-મોટા વાંચીને સમજી શકે છે અને સાત્ત્વિકતાને ગ્રહણ કરી શકે છે.

મહાભારત

પ્રિયદર્શી પ્રકાશ

ડાયમંડ બુક્સ

© પ્રકાશકાધીન

પ્રકાશક : ડાયમંડ પોકેટ બુક્સ પ્રા. લિ.
X-30, ઓખલા ઇન્ડસ્ટ્રિયલ એરિયા, ફેઝ-II,
નવી દિલ્હી-110020

ફોન : 011- 41611861, 40712100

ફેક્સ : 011- 41611866

ઇ-મેઇલ : ebooks@dpb.in

વેબસાઇટ : www.diamondbook.in

સંસ્કરણ : 2015

મુદ્રક : આદર્શ પ્રિન્ટર્સ, શાહદરા, દિલ્લી – ૩૨

Mahabharat

By : Priyadarshi Prakash

મહાભારત

(૧)

પ્રાચીન કાળની વાત છે. દ્વાપરના અંતમાં...

આ આર્યાવર્ત પર રાજા શાંતનુનું રાજ હતું. તે પરમ તેજસ્વી અને વીર હતા. એમને શિકારનો ખૂબ જ શોખ હતો. જ્યારે પણ અવસર મળતો, તેઓ આખેટ માટે રાજધાની હસ્તિનાપુરથી જંગલોની તરફ નિકળી પડતા.

એક સમયની વાત છે.

રાજા શાંતનુ શિકાર રમતાં-રમતાં ગંગા નદીના કિનારે જઈ પહોંચ્યા, ગંગા-કિનારે જ એમને એક અત્યંત સ્વરૂપવાન યુવતી નજરે આવી. એને જોતા જ રાજા પોતાની સુધ-બુધ ખોઈ બેઠા. યુવતી એમને ગમી ગઈ અને બીજી જ પળે તેઓ એને પ્રેમ કરવા લાગ્યા.

રાજા શાંતનુ યુવતીની પાસે ગયા અને પોતાનો પરિચય આપીને ભાવ-વિહ્વળતામાં બોલ્યા - "હે પરમ-સુંદરી! શું તમે મારી પત્ની બનશો?"

યુવતી ખુદ પણ રાજા શાંતનુના ભવ્ય-વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થઈ ચુકી હતી. તેથી બોલી- "રાજન્! મને સ્વીકાર છે. પરંતુ મારો હાથ થામવાથી પહેલાં મારી કેટલીક શરતો તમારે માનવી પડશે."

"મને જલ્દી બતાવો, તમારી શું શરતો છે?" રાજા શાંતનુ બોલ્યા - "તમને મેળવવા માટે મને તમારી પ્રત્યેક શરત સ્વીકાર છે."

"તો રાજન્! ધ્યાનથી મારી વાત સાંભળો." યુવતી બોલી - "વિવાહોપરાંત જ્યારે હું તમારી પત્ની બની જાઉં, ત્યારે તમે એ જાણવાનો પ્રયત્ન ક્યારેય નહીં કરો કે હું કોણ છું? હું કશું પણ કરવા માટે પૂરી રીતે સ્વતંત્ર હોઉં. મારા કોઈ પણ કાર્ય-કલાપમાં તમે કોઈ પણ હસ્તક્ષેપ

નહીં કરો. આ મારી શરતો છે. જ્યાં સુધી તમે આ શરતો પર કાયમ રહેશો, હું પત્નીની હેસિયતથી તમારી સાથે રહીશ, જેવાં જ તમે મારા માર્ગમાં કોઈ બાધા ઉપસ્થિત કરી, હું તમને છોડીને ચાલી જઈશ."

રાજા શાંતનુએ એની બધી શરતો માની લીધી. આ પ્રકારે બંનેના લગ્ન સંપન્ન થઈ ગયા.

થોડાં સમય પછી રાજા શાંતનુની તે રાણી ગર્ભવતી થઈ.

રાજા ખુશ હતા કે એમના ઘરમાં પ્રથમ સંતાન ઉત્પન્ન થવા જઈ રહી છે. પણ એ સમયે રાજાના આશ્ચર્યનું ઠેકાણું ના રહ્યું, જ્યારે પત્નીએ પ્રથમ સંતાન ઉત્પન્ન થતાં જ એને નદીમાં વિસર્જિત કરી દીધું.

રાજા ખૂબ મર્માહત થયા. એમને સમજમાં ના આવ્યું કે, રાણીએ એવું કેમ કર્યું? તેઓ એનાથી કશું પૂછી પણ શકતા ન હતા, કેમ કે એમણે એને પહેલાં જ વચન આપી રાખ્યું હતું. એમણે દિલ પર પથ્થર રાખી લીધો. વિચાર્યું, આગલી સંતાન થવા સુધી બધું ઠીક થઈ જશે.

પરંતુ બીજી સંતાન થવા પર રાણીએ એને પણ નદીમાં વહાવી દીધું. શરત એવી હતી કે, રાજા વિવશ હતા. ત્યાં રાણી એક પછી એક બીજી સંતાન ઉત્પન્ન થતાં જ નદીમાં પ્રવાહિત કરી દેતી. એવું કરતાં વખતે પત્નીના ચહેરા પર ના દુઃખ હતું, અને ના જ ખેદ, બલ્કે દરેક સંતાનને નદીમાં પ્રવાહિત કરી દેવા પછી એના ચહેરા પર સંતોષની ઝલક મળતી અને સ્મિત ખિલી જતું.

આ પ્રકારે રાણીએ પોતાના સાત નવજાત બાળકોને નદીમાં વહાવી દીધા. રાજા શાંતનુનું દિલ રોતું હતું, પરંતુ એમને ડર હતો કે જો રાણીથી આ નિર્દયતા વિશે કશું પણ કહ્યું, તો તે એમને છોડીને ચાલી જશે.

સમયાનુસાર રાણી ફરી ગર્ભવતી થઈ.

આઠમું બાળક પેદા થતાં જ એને પણ નદીમાં વહાવવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ. હવે તો શાંતનુના ઘૈર્યનો બાંધ તૂટી ગયો. તેઓ બધી શરતો ભૂલી ગયા અને રાણીનો રસ્તો રોકીને બોલ્યા - "તમે કેવી માં છો, જે પોતાના જ નવજાત શિશુઓને નદીમાં વહાવી દો છો? હવે મારાથી સહન નથી થતું, તમારે પોતાની આ આદત બદલવી જ પડશે."

રાણીએ આંખો ઉઠાવીને શાંતનુની તરફ જોયું, પછી ગંભીર સ્વરમાં બોલી - "ઠીક છે, તમે જેવું ઇચ્છો છો, તેવું જ થશે. આ આઠમા બાળકને હું નદીમાં નહીં વહાવું. પણ હવે હું

તમારી સાથે નથી રહી શકતી, કેમ કે તમે વચન ભંગ કર્યું છે."

રાજા શાંતનુ સમજી ગયા કે, રાણીને હવે તેઓ રોકી નથી શકતા, પરંતુ તેઓ આખું રહસ્ય જાણવા ઇચ્છતા હતા. તેથી બોલ્યા, "જવાથી પહેલાં એ તો બતાવી દો કે, તમે છો કોણ અને પોતાના જ નવજાત શિશુઓને આ નિર્મમતાથી નદીમાં કેમ વહાવી દો છો?"

રાણીએ જવાબ આપ્યો- "હે રાજન્! સત્ય એ છે કે, હું ગંગા છું. મહર્ષિ વશિષ્ઠના આદેશાનુસાર મેં આ માનવ-શરીર ધારણ કર્યું છે, કેમ કે મારે આઠ પુત્રોને જન્મ આપવાનો હતો. જ્યારે તમે મારી સામે વિવાહનો પ્રસ્તાવ રાખ્યો, તો મેં તત્કાળ સ્વીકાર કરી લીધો. મારી નજરોમાં તમે જ એ આઠ પુત્રોને જન્મ આપવાના યોગ્ય હતા. આ આઠ શિશુ અન્ય કોઈ નહીં, આઠ વસુ છે. એમણે પાછલા જન્મમાં એક પાપ કર્યું હતું, તેથી એમને પૃથ્વી પર માનવ યોનિમાં પેદા થવાનો શ્રાપ મળ્યો હતો.

"તેઓ એક વાર પોતાની પત્નીઓ સહિત મહર્ષિ વશિષ્ઠના આશ્રમની આસપાસ ફરી રહ્યા હતા. ત્યારે જ આઠમા વસુની પત્નીની નજરમાં મહર્ષિ વશિષ્ઠની કામધેનુ ગાય નન્દિનીની તરફ ચાલી ગઈ. બસ, એણે જિદ પકડી લીધી કે, એને એ ગાય જોઈએ. ખૂબ જ સમજાવવા પર પણ જ્યારે તે માની નહીં, તો આઠેય વસુઓએ તે ગાય ચોરી લીધી. પછીથી જ્યારે મહર્ષિ વશિષ્ઠને જાણ થઈ, તો તેઓ ખૂબ ક્રોધિત થયા, એમણે આઠેય વસુઓને પૃથ્વી પર જન્મ લેવાનો શ્રાપ આપી દીધો. હવે વસુ ગભરાયા, એમણે પોતાની કરણીની ક્ષમા માંગી. મહર્ષિ વશિષ્ઠને એમના પર દયા આવી ગઈ, તેથી એમણે કહ્યું- "હવે હું શ્રાપ આપી ચુક્યો છું, એને પાછો નથી લઈ શકતો, હા, શ્રાપનો પ્રભાવ જરૂર ઓછો કરી શકું છું." આમ કહીને એમણે સાત વસુઓને તો પૃથ્વી પર જન્મ લેતાં જ પોતાનું શરીર ત્યાગી દેવાનું વરદાન આપ્યું, પણ આઠમા વસુને, જેણે નંદિની ચોરી હતી, લાંબા સમય સુધી પૃથ્વી પર જ રહેવાનો શ્રાપ પૂર્વવત્ રાખ્યો. પરંતુ એ વરદાન પણ આપ્યું કે, એનું નામ રહેતી દુનિયા સુધી અમર રહેશે. મારા હાથમાં જે જીવિત પુત્ર છે, આ એ જ આઠમો વસુ છે. મહર્ષિ વશિષ્ઠે આ કામ માટે મારાથી અનુરોધ કર્યો હતો અને મેં એમની વાત માની લીધી હતી."

શાંતનુ ચક્રિત થઈ ગંગાની વાત સાંભળતા રહ્યા. એમનાથી કશું કહેવાયું નહીં.

ગંગાએ કહ્યું- "સારું! હવે હું જઈ રહી છું. પોતાની સાથે આઠમો પુત્ર પણ લઈ જઈ રહી છું. સમય આવવા પર હું એને તમને સોંપી દઈશ."

શાંતનુ હોશમાં આવી ગયા. પૂછ્યું- "પણ ક્યારે? ક્યાં?"

પરંતુ ગંગાએ કોઈ ઉત્તર ના આપ્યો. આગલી પળે જ તે પુત્ર સહિત નદીમાં અન્તર્ધાન થઈ ગઈ.

રાજા શાંતનુ નિરાશ થઈને બેસી રહ્યા.

★ ★

ધીમે-ધીમે સમય વીતવા લાગ્યો.

એક વાર શાંતનુ શિકાર રમતાં-રમતાં ફરી નદી કિનારે એ જ જગ્યાએ પહોંચી ગયા, જ્યાં એમને પત્નીના રૂપમાં ગંગા મળી હતી. ત્યારે જ એમણે જોયું કે, એક યુવક ધનુષની ડોર તાણીને બાણોથી નિશાન સાધી રહ્યો છે. બધા બાણ સનસનાતા ગંગાની ધારા પર લાગી રહ્યા હતા, જેનાથી નદીની લહેરોનો માર્ગ અવરુદ્ધ થઈ ગયો હતો. આવા વિલક્ષણ તીરન્દાજને જોઈને શાંતનુ હેરાન રહી ગયા. યુવક અત્યંત તેજસ્વી અને ઉચ્ચકુળનો પ્રતીત થઈ રહ્યો હતો. શાંતનુ વિચારી રહ્યા હતા, "કોણ છે, આ યુવક?" કોઈ રાજકુળનો તો નથી."

ત્યારે જ એમની સામે ગંગા પ્રગટ થઈ ગઈ. બોલી- "રાજન્! જેને જોઈને તમે હેરાન થઈ રહ્યા છો, તે તમારો જ પુત્ર છે. મેં ખૂબ યત્નથી ઉછેરીને એને મોટો કર્યો છે. એને મહર્ષિ વશિષ્ઠે સંપૂર્ણ વેદોની શિક્ષા આપી છે, એની તીરન્દાજીનો જવાબ નથી, અસ્ત્ર સંચાલનમાં એ પટુ છે. એના સિવાય એની બૌદ્ધિક અને આત્મિક શક્તિ અસીમ છે. એનું નામ દેવવ્રત છે. હવે તમે એને લઈ જઈ શકો છો."

આટલું કહીને ગંગા ફરી અન્તર્ધાન થઈ ગઈ.

રાજા શાંતનુએ દેવવ્રતને પોતાની સાથે લીધો અને ખુશી-ખુશી મહેલ પાછા આવ્યા. હવે વંશને આગળ વધારવાવાળો એમનો પુત્ર દેવવ્રત એમને મળી ચુક્યો હતો.

★ ★

લગભગ ચાર વર્ષો પછી.

રાજા શાંતનુ પુનઃ શિકાર માટે નિકળ્યાં.

વનમાં એમને એક હરણ નજરે પડ્યું. તેઓ એનો પીછો કરતાં-કરતાં ખૂબ દૂર સુધી નિકળી ગયા.

સામે યમુના નદી વહી રહી હતી. ચારે તરફ મનોરમ જંગલ ફેલાયેલું હતું. ત્યાં જ એમને એક પરમ-સુંદર યુવતી નજરે આવી. એના શરીરમાં ખૂબ જ મનભાવન સુગન્ધ નિકળી રહી હતી, જેનાથી આખા વાતાવરણમાં ભીની-ભીની ખુશબૂ ફેલાઈ ગઈ હતી. શાંતનુ એની સુંદરતા જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયા.

એમણે પાસે આવીને યુવતીથી પૂછ્યું- "હે સુન્દરી! તમે કોણ છો? અહીંયા શું કરી રહી છો?"

સુન્દરીએ જવાબ આપ્યો, "હું કેવટ પુત્રી છું. યાત્રીઓને નદી પાર કરાવવામાં પિતાજીની મદદ કરું છું."

રાજા શાંતનુ બોલ્યા, "હું અહીંયાનો રાજા છું, શું તમે મારી રાણી બનવાનું સ્વીકાર કરશો?"

કેવટ-પુત્રી શરમાઈને બોલી, "તમારા જેવો પતિ મેળવવો તો સૌભાગ્યની વાત છે, પણ એના માટે તો તમારે મારા પિતાજીથી અનુમતિ લેવી પડશે."

રાજા શાંતનુ કેવટરાજથી મળ્યા અને એમનાથી કહ્યું, "હું તમારી પુત્રીથી લગ્ન કરવા ઇચ્છું છું. કૃપા કરી અનુમતિ આપીને કૃતાર્થ કરો."

ભલું કેવટરાજને શું આપત્તિ હોઈ શકતી હતી! પરંતુ એણે દુનિયા જોઈ રાખી હતી, તેથી બોલ્યો, "પોતાની બેટી સત્યવતીનો હાથ તમને સોંપીને મને ખુશી જ થશે, પરંતુ...!"

"પરંતુ શું...?" રાજાએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

"જો સત્યવતીથી પેદા થવાવાળો પુત્ર જ રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી બને, તો તમે મારી બેટીથી લગ્ન કરી શકો છો" કેવટે કહ્યું, "આ મારી શરત છે. રાજન્ સ્વીકાર છે...?"

ભલું, આ શરત રાજા કેવી રીતે સ્વીકાર કરી શકતા હતા! દેવવ્રત એમનો સૌથી મોટો પુત્ર હતો, અને દરેક પ્રકારથી યોગ્ય હતો. પરંપરાથી એમના પછી દેવવ્રતને જ રાજ્યના ઉત્તરાધિકારી બનવાનું હતું. તેથી એમણે જવાબ આપ્યો, "કેવટરાજ, આ શરત તો અન્યાયપૂર્ણ છે. દેવવ્રતને અધિકારથી વિમુખ કરવો યોગ્ય નથી."

"તો રાજન્, હું પણ વિવશ છું."

કેવટરાજનો આવો ઉત્તર સાંભળીને રાજા શાંતનુ નિરાશ થઈને પાછા ફરી ગયા.

પરંતુ મન-પ્રાણમાં સત્યવતીની સુન્દરતા તથા સુગન્ધિ હંમેશાં માટે વસી ગઈ હતી. એને ભુલાવી ના શક્યા. એનું પરિણામ એ થયું કે, ના તો એમનું દિલ રાજ-કાર્યમાં લાગતું હતું, ના ખાવા-પીવામાં. રાત-દિવસ બસ સત્યવતીનો સુંદર ચહેરો એમની આંખોની આગળ છવાયેલો રહેતો.

દેવવ્રતથી પિતાની આ ઉદાસી અને પીડા છુપાઈ ના શકી. એણે એક દિવસ પિતાથી પૂછ્યું, "રાજન્, તમને શું કષ્ટ છે. આ દિવસોમાં તમારી ઉદાસી વધતી જ જઈ રહી છે."

રાજા શાંતનુ ભલું શું ઉત્તર આપતા? કેવી રીતે કહેતા કે, તેઓ સત્યવતીના વિરહની આગમાં બળી રહ્યા છે. સત્યવતી વગર તેઓ જીવી નથી શકતા.

થોડું વિચારીને રાજા શાંતનુ બોલ્યા, "બેટા, તું જ મારી એકમાત્ર સંતાન છે, હું તો ભવિષ્ય વિશે વિચારી-વિચારીને ચિંતિત છું કે, આપણા રાજ્યનું શું થશે? જો તને કશું થઈ ગયું, તો આપણા વંશનું શું થશે? તું યોદ્ધા છો, હંમેશાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોથી રમતા રહો છો. યુદ્ધનું મેદાન જ તારું જીવન છે. આવી સ્થિતિમાં રાજ્ય પ્રતિ ચિન્તિત થવું સ્વાભાવિક જ છે. વિદ્વાનોએ સત્ય જ કહ્યું છે કે, એક પુત્રનું હોવું ના હોવું, બંને બરાબર છે. કાશ! મારી અન્ય પણ સંતાન હોત!"

દેવવ્રત સાંભળીને હેરાન રહી ગયા. પિતાના કથનથી એમને શંકા થઈ, તો એમણે સત્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ મંત્રીઓથી મળ્યાં અને રાજાની ચિંતાનું વાસ્તવિક કારણ જાણવા ઇચ્છ્યું. એક મંત્રીએ બતાવ્યું, "યુવરાજ! રાજા એક કેવટરાજની પુત્રીથી લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ કેવટરાજની શરત છે કે, એમની પુત્રીની સંતાન જ રાજ્યની ઉત્તરાધિકારિણી બને, જે રાજાને સ્વીકાર નથી."

દેવવ્રત પિતાજીને ઉદાસ જોવા ઇચ્છતા ન હતા. તેઓ સીધા કેવટરાજના ત્યાં પહોંચ્યા અને બોલ્યા, "હું રાજા શાંતનુનો પુત્ર છું. હું રાજ્યના ઉત્તરાધિકારથી ખુદને વંચિત કરું છું. હવે તમે પોતાની પુત્રીના લગ્ન રાજાથી કરાવી દો."

પરંતુ કેવટરાજે પણ દૂરનું વિચાર્યું, બોલ્યા, "તમારી વાત ઠીક છે. પણ તમારી સંતાન જો રાજ્ય પર પોતાનો અધિકાર જતાવવા ઇચ્છે, તો મારી પુત્રીની સંતાનનું શું થશે?"

"તમારો ભય ઉચિત જ છે." દેવવ્રતે હસીને કહ્યું, "એનો એક જ ઉપાય છે કે, હું લગ્ન જ ના કરું. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું, આજથી આજીવન બ્રહ્મચારી રહીશ. હવે તો તમને કોઈ આપત્તિ

નથી."

કેવટરાજ દેવવ્રતની પ્રતિજ્ઞાથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા. એક નવયુવક આવી વિકટ પ્રતિજ્ઞા કરે, એ નિઃસંદેહ રોમાંચકારી વાત હતી. લગ્ન માટે એણે તત્કાળ પોતાની સ્વીકૃતિ આપી દીધી. બોલ્યો, "યુવરાજ તમે ધન્ય છો. લઈ જાઓ મારી પુત્રીને, તે આજથી રાજા શાંતનુની થઈ ગઈ."

દેવવ્રતે આગળ વધીને સત્યવતીથી કહ્યું, "રાજા મહેલમાં તમારા વિયોગમાં બેચેન થઈ રહ્યા છે. તમે આ જ સમયે મારા રથથી મહેલ ચાલો. આજથી તમે મારી માં છો."

દેવવ્રત સત્યવતીને સાથે લઈને મહેલની તરફ રવાના થઈ ગયા.

દેવવ્રતે બ્રહ્મચર્યની કઠોર પ્રતિજ્ઞા આજીવન નિભાવી. આવી ભીષણ પ્રતિજ્ઞાને કારણે એમનું નામ 'ભીષ્મ' પડી ગયું. સ્વર્ગના દેવતા પણ એમની આ ભીષણ પ્રતિજ્ઞાની આગળ નતમસ્તક થઈ ગયા હતા.

★ ★

રાજા શાંતનુ સત્યવતીને મેળવીને ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

સમયાનુસાર સત્યવતીને રાજાથી બે પુત્ર થયા. પુત્રોનું નામ હતું ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય. ચિત્રાંગદ મોટો હતો, તેથી શાંતનુ પછી રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી એ જ બન્યો. પરંતુ એક ગંધર્વ રાજાથી યુદ્ધ કરતાં સમયે ચિત્રાંગદ માર્યો ગયો. એની કોઈ સંતાન ન હતી, આથી ચિત્રાંગદ પછી રાજગાદી પર એના ભાઈ વિચિત્રવીર્યને બેસાડવામાં આવ્યો. વિચિત્રવીર્ય ત્યારે નાનો જ હતો, એકલો રાજ ચલાવવું એના વશની વાત ન હતી. તેથી જ્યાં સુધી તે વયસ્ક ન થઈ ગયો, ત્યાં સુધી ભીષ્મએ રાજ-કાજનું સંચાલન કર્યું.

જ્યારે વિચિત્રવીર્ય મોટો થઈ ગયો, તો ભીષ્મને એના લગ્નની ચિંતા સતાવવા વલાગી. આખરે વંશને પણ તો આગળ વધારવાનો હતો.

ત્યારે જ ભીષ્મને સૂચના મળી કે કાશી-નરેશ પોતાની ત્રણ પુત્રીઓના સ્વયંવરનું આયોજન કરવાવાળા છે. વિચાર્યું, વિચિત્રવીર્ય માટે કેમ ના કાશી નરેશની પુત્રીઓમાંથી કોઈની પસંદગી કરવામાં આવે.

આ વિચારીને તેઓ કાશી માટે રવાના થઈ ગયા.

(૨)

કાશી-નરેશની ત્રણ પુત્રીઓ હતી- અમ્બા, અમ્બિકા તેમજ અમ્બાલિકા. ત્રણેય રાજકુમારીઓ પરમ સુંદરીઓ હતી.

સ્વયંવરના દિવસે રાજ દરબારમાં દેશ-વિદેશના અનેક રાજકુમાર પધાર્યા હતા. બધા જાણવા માટે ઉત્સુક હતા કે આખરે રાજકુમારીઓ કોને પોતાનો જીવનસાથી પસંદ કરે છે.

ત્યારે જ ભીષ્મએ રાજ-દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓ વિચિત્રવીર્ય માટે રાજકુમારીની પસંદગી કરવા માટે આવ્યા હતા, પરંતુ ત્યાં ઉપસ્થિત રાજકુમારોએ વિચાર્યું કે, કદાચ તેઓ ખુદ પોતાના માટે સ્વયંવરમાં સામેલ થવા આવ્યા છે.

ભીષ્મ વૃદ્ધ થઈ ચાલ્યા હતા. ચારે તરફ એમની મજાક ઉડાવવામાં આવવા લાગી, "બહુ પોતાને બ્રહ્મચારી બતાવતા હતા. હવે જુઓ, વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્વયંવરમાં સામેલ થવા પહોંચી ગયા."

ભીષ્મ શાંત હતા. મનોમન ક્ષુબ્ધ.

જ્યારે ત્રણેય રાજકુમારીઓ હાથોમાં વરમાળાઓ લઈને પોત-પોતાનો જીવનસાથી પસંદ કરવા આગળવધી, તો તેઓ પણ ભીષ્મને જોઈને વ્યંગ્યથી હસી પડી.

હવે ભીષ્મથી સહન ના થઈ શક્યું. તેઓ ઊભા થઈને બોલ્યા, "આ સુંદરીઓને એ જ પોતાની પત્ની બનાવી શકે છે, જેનામાં બાહુબળ હોય. હું આ ત્રણેય રાજકુમારીઓને અહીંયાથી લઈ જઈ રહ્યો છું, જેનામાં શક્તિ હોય, તે યુદ્ધ કરીને એમને મારાથી પ્રાપ્ત કરી લે."

આખા રાજ દરબારમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો.

ભીષ્મની વીરતાથી ભલું કોણ અજાણ હતું. કાશી-નરેશ, ઉપસ્થિત રાજકુમાર અથવા અન્ય લોકો ભીષ્મનો પ્રતિરોધ કરતાં કે ત્યાં સુધી ભીષ્મ બધાને એક બાજુ હટાવીને આગળ

વધ્યા અને ત્રણેય રાજકુમારીઓને રથમાં બેસાડીને રાજમહેલથી નિકળી પડ્યા.

બધા જોતાં જ રહી ગયા.

ભીષ્મનો રથ હસ્તિનાપુરની તરફ દોડી પડ્યો.

સ્વયંવરમાં સોમ દેશના રાજા શાલ્વ પણ આવ્યા હતા. રાજકુમારી અમ્બાથી એમનો ખૂબ જ મધુર સંબંધ હતો. ભીષ્મને આ રીતે ત્રણેય રાજકુમારીઓનું અપહરણ કરીને લઈ જતાં જોઈને એમનાથી રહેવાયું નહીં. એમણે અમ્બાને મેળવવા માટે ભીષ્મનો પીછો કર્યો.

પરંતુ ભીષ્મથી યુદ્ધમાં જીતવું સહજ ન હતું. રાજા શાલ્વ ભીષ્મના હાથો ખરાબ રીતે પરાજિત થયા. ત્રણેય રાજકુમારીઓના કહેવા પર ભીષ્મએ શાલ્વને જીવિત છોડી દીધો. શાલ્વ પોતાનો જીવ બચાવીને પોતાના દેશ પાછો ચાલ્યો ગયો.

★ ★

ભીષ્મ ત્રણેય રાજકુમારીઓને હસ્તિનાપુર લઈ આવ્યા.

તેઓ પોતાના સોતેલા ભાઈ વિચિત્રવીર્યના લગ્ન ત્રણેય રાજકુમારીઓની સાથે કરવા ઇચ્છતા હતા. જ્યારે એમણે લગ્નનો દિવસ નિશ્ચિત કર્યો, તો મોટી રાજકુમારી અમ્બાએ ભીષ્મથી કહ્યું, "હું તમારા ભાઈની સાથે લગ્ન નથી કરી શકતી. હું રાજા શાલ્વને પસંદ કરું છું, એમના સિવાય હું કોઈને પોતાના પતિના રૂપમાં સ્વીકાર નથી કરી શકતી. તમે સમજદાર છો, તમે ખુદ જ વિચાર કરો, જે યુવતીએ કોઈ વ્યક્તિને પહેલાં જ વરી લીધો હોય, શું એને કોઈ અન્ય વ્યક્તિના પલ્લે બાંધવી યોગ્ય છે?"

ભીષ્મને અમ્બાની વાત ગળે ઉતરી ગઈ. એ સત્ય હતું કે, વિવાહોપરાંત અમ્બા ક્યારેય પણ હૃદયથી વિચિત્રવીર્યને અપનાવી નહીં શકે, કેમ કે તે શાલ્વને જ પોતાના આરાધ્ય દેવ માની ચુકી છે. તેથી એમણે અમ્બાની વાત માનીને એને શાલ્વની પાસે જવાની અનુમતિ આપી દીધી.

અમ્બા ખુશી-ખુશી સોમ દેશ પહોંચી.

સોમ-રાજા શાલ્વ એને અચાનક જોઈને ચકિત રહી ગયા. પૂછ્યું, "અરે, તમે અહીંયા કેવી રીતે? તમને તો ભીષ્મ પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા."

અમ્બાએ બતાવ્યું, "હા, પરંતુ મેં જ્યારે એમને બતાવ્યું કે, હું સોમરાજને જ પતિ-રૂપમાં સ્વીકાર કરી ચુકી છું, તો ભીષ્મએ મને છોડી દીધી. મારી બંને બહેનોના લગ્ન વિચિત્રવીર્યની સાથે થઈ ગયા છે. હવે આપણે બંનેએ લગ્નના પવિત્ર-બંધનમાં બંધાઈ જવું જોઈએ."

શાલ્વ ધીરેથી બોલ્યા, "અમ્બા, હવે પરિસ્થિતિઓ બદલાઈ ચુકી છે. તમને ભર્યા દરબારથી ભીષ્મ બળપૂર્વક ઉઠાવીને લઈ ગયા હતા. હું એ યુવતીથી કેવી રીતે લગ્ન કરી શકું છું, જેનું અપહરણ થઈ ચુક્યું હોય."

અમ્બા જાણે આકાશથી પડી. ક્યાં તો તે શાલ્વથી મળવા માટે વ્યાકુળ હતી, અને ક્યાં શાલ્વરએ મળતાં જ એને ઠુકરાવી દીધી. અમ્બા બોલી, "સોમરાજ, આ શું કહી રહ્યા છો તમે?" ભીષ્મએ સાદર મને તમારી પાસે મોકલી દીધી છે."

"તમે પાછી ભીષ્મની પાસે જ જાઓ." શાલ્વએ બે ટૂક ઉત્તર આપ્યો, "તેઓ જ તારા ભવિષ્ય વિશે વિચારશે."

અમ્બાએ શાલ્વને મનાવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ શાલ્વએ એને પત્નીરૂપમાં અપનાવવાથી મનાઈ કરી દીધી. બિચારી અમ્બા માટે હવે હસ્તિનાપુર પાછા જવા સિવાય કોઈ અન્ય વિકલ્પ ના રહ્યો.

ભીષ્મની પાસે પહોંચીને બોલી, "તમારા કારણે શાલ્વએ મને અપનાવવાથી મનાઈ કરી દીધી. હવે હું શું કરું?"

ભીષ્મને ખરેખર દુઃખ થયું. વિચાર્યું, કેમ ના આને પણ વિચિત્રવીર્યની પત્ની બનાવી દેવામાં આવે, પરંતુ એમણે જેવો જ આ પ્રસ્તાવ વિચિત્રવીર્યની સામે રાખ્યો, એણે કહ્યું, "ના ભાઈ, હું એ નારીથી કેવી રીતે લગ્ન કરી શકું છું, જેણે પહેલાં જ કોઈ અન્યને પોતાના હૃદયમાં વસાવી રાખ્યો હોય."

હવે ભીષ્મ શું કરે?

અમ્બાની હાલત એ હતી કે, ના તે અહીંની રહી ગઈ, ના ત્યાંની. એણે ભીષ્મથી કહ્યું, "આ બધું તમારી કરણીનું જ ફળ છે. હવે તમે જ મારાથી લગ્ન કરો."

"હું?" ભીષ્મ ચોંકીને બોલ્યા, "પણ હું તો બ્રહ્મચારી છું અને આજીવન બ્રહ્મચર્ય-પાલન કરવા માટે વચનબદ્ધ છું. તમે એક વાર ફરી શાલ્વની પાસે જાઓ, તેઓ જરૂર તમને અપનાવી લેશે."

અમ્બા ફરી એક વાર શાલ્વની પાસે ગઈ, પણ એનું કોઈ પરિણામ ના નિકળ્યું. શાલ્વ પોતાની જિંદગી પર અડેલા રહ્યા.

અમ્બા લગભગ છ વર્ષો સુધી ભીષ્મ અને શાલ્વની વચ્ચે દોડતી રહી, એટલું જ નહીં, તે ભીષ્મથી બદલો લેવા માટે અન્ય રાજાઓની પાસે પણ ગઈ, પણ ક્યાંયથી પણ એને મદદ ના મળી.

હવે અમ્બાએ પણ નક્કી કરી લીધું કે, એની જિંદગીને ભીષ્મએ જ બરબાદ કરી દીધી છે, એનો નાશ કરીને જ દમ લેશે. જ્યારે કોઈ પણ રાજા ભીષ્મની વિરુદ્ધ એની મદદ કરવા માટે તૈયાર ના થયા, તો અમ્બા એકાંતમાં ઘોર તપસ્યામાં લીન થઈ ગઈ. ભગવાન કાર્તિકેય એની તપસ્યાથી પ્રસન્ન થયા. એમણે અમ્બાને દર્શન આપ્યા. બોલ્યા, "આંખો ખોલો, અમ્બા! હું તમારી તપસ્યાથી પ્રસન્ન થયો. બોલો, શું ઇચ્છો છો?"

"ભીષ્મનો નાશ." અમ્બા બોલી, "ભીષ્મની વીરતાથી બધા ભયભીત છે. કોઈ પણ મારી મદદ નથી કરવા ઇચ્છતું."

ભગવાન કાર્તિકેયે એને કમળના ફૂલોની માળા આપતા કહ્યું, "લો, આ માળા રાખી લો. એના ફળ ક્યારેય મૂરઝાશે નહીં. આ માળા જેના ગળામાં હશે, એ જ ભીષ્મનો નાશ કરશે."

અમ્બા તે માળા લઈને ખુશી-ખુશી પોતાના અભિયાન પર નિકળી પડી. એણે અનેક વીર રાજાઓને આહ્વાન કર્યું- પરંતુ ભીષ્મની વીરતાનો એ પ્રભાવ હતો કે, કોઈ પણ માળા ગળામાં નાંખીને ભીષ્મથી લડવાનું સાહસ ના કરી શક્યો. અમ્બા ચારે તરફથી નિરાશ થઈ ગઈ. એણે માળાને રાજા દ્રુપદના મહેલના એક દરવાજા પર લટકાવી દીધી અને ખુદ રોતી-કલપતી કોઈ નવા ઉપાયની શોધમાં ચાલી પડી. ભીષ્મથી બદલો લેવાની જે જિંદગી એણે નક્કી કરી લીધી હતી, તે દિવસોદિવસ વધતી જ જઈ રહી હતી.

રાજા દ્રુપદે અમ્બાથી કહ્યું હતું, "તમે પરશુરામથી મળો. તે ક્ષત્રિયોના પ્રબળ શત્રુ છે. તેઓ તમારી મદદ જરૂર કરશે."

તેથી અમ્બા પરશુરામથી મળી. પરશુરામ તત્કાળ અમ્બાની મદદ માટે તૈયાર થઈ ગયા. તેઓ ભીષ્મની પાસે પહોંચ્યા અને યુદ્ધ માટે લલકાર્યા. ભીષ્મ અને પરશુરામમાં ભયંકર યુદ્ધ થયું. બંને વીર હતા. કેટલાય દિવસો સુધી લડાઈ ચાલતી રહી. બરાબરની ટક્કર હતી, તેથી ના કોઈ હારી રહ્યું હતું, ના કોઈ જીતી રહ્યું હતું. પરશુરામ માટે વધારે દિવસો સુધી યુદ્ધમાં

ટકી રહેવું અશક્ય હતું, તેથી એમણે હાર માની લીધી અને અમ્બાથી કહ્યું, "યોગ્ય એ જ છે કે તમે ભીષ્મથી સંધિ કરી લો. તેઓ તમારું હિત કરશે."

પણ અમ્બા ભીષ્મની સામે ઘુંટણો કેવી રીતે ટેકવી શકતી હતી? ભીષ્મએ એની જિંદગી નષ્ટ કરી હતી, તે પણ ભીષ્મને જીવિત નહીં છોડે. એણે એક વાર ફરી તપસ્યા કરી. એણે ધોર તપસ્યા કરીને ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. ભગવાન શંકરે અમ્બાને વરદાન આપ્યું, "આ જન્મમાં તો નહીં, આગલા જન્મમાં તમે જરૂર ભીષ્મથી બદલો લઈ શકશો."

ભગવાન શંકર તો આ વરદાન આપીને અન્તર્ધાન થઈ ગયા, પરંતુ અમ્બાને ચેન ક્યાં? એનાથી આગલા જન્મ માટે સ્વાભાવિક મોતની પ્રતીક્ષા પણ ના કરાઈ. એણે પોતાના હાથોથી પોતાની ચિતા સજાવી અને એમાં આગ લગાવીને ખુદને અગ્નિના હવાલે કરી દીધી. પ્રાણપખેડ ઊડતાં જ અમ્બાએ રાજા દ્રુપદની પત્નીના ગર્ભથી નવો જન્મ ગ્રહણ કર્યો. આગલા જન્મમાં તેઓ રાજા દ્રુપદની પુત્રીના રૂપમાં પેદા થઈ. ત્યાં જ અમ્બાને પોતાની માળા પણ મળી ગઈ, જે ભગવાન કાર્તિકેયે આપી હતી. એણે તે માળા પોતાના ગળામાં નાખી દીધી.

રાજા દ્રુપદ માળાની મહિમા જાણતા હતા. ભવિષ્યમાં ક્યાંક વ્યર્થમાં ભીષ્મથી ટકરાવું ના પડે, એ ડરથી રાજા દ્રુપદે પોતાની પુત્રીને જ ઘરથી નિકાળી દીધી.

આ જન્મમાં પણ અમ્બા ભૂલી ન હતી કે, એણે ભીષ્મથી બદલો લેવાનો છે. ઘેરથી નિકાળી દેવા પર એણે ફરી તપસ્યા કરી. તે જાણતી હતી, નારી રૂપમાં ભીષ્મથી ટકરાવવું અશક્ય છે, તે પુરુષ-રૂપ મેળવવા ઇચ્છતી હતી. ધોર તપસ્યા પછી અંતેએને પુરુષ-રૂપ મળી ગયું.

અમ્બાનું આ જ પુરુષ-રૂપ શિખંડીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. શિખંડીએ મહાભારત યુદ્ધમાં અર્જુનનો રથ ચલાવ્યો હતો. એ સમયે ભીષ્મએ એને ઓળખી લીધો હતો, તેઓ ઇચ્છતા, તો એને એ જ સમયે સમાપ્ત કરી શકતા હતા. પણ એક નારી પર હાથ ઉઠાવવો ભીષ્મના વિવેકના અનુકૂળ ન હતું. આ જ શિખંડીને આગળ ઊભો કરીને અર્જુને ભીષ્મ પિતામહ પર બાણોના વાર કર્યા હતા અને વિજય મેળવ્યો હતો. યુદ્ધ ભૂમિમાં જ્યારે ભીષ્મ ઘાયલ થઈને પડી ગયા હતા, ત્યારે અમ્બાની બદલાની આગ શાંત થઈ શકી હતી.

★ ★

ત્યાં અમ્બિકા અને અમ્બાલિકાના વિવાહ વિચિત્રવીર્યની સાથે થઈ ચુક્યા હતા. વિચિત્રવીર્ય બંને પત્નીઓ સહિત સુખથી જીવન-યાપન કરી રહ્યા હતા.

પરંતુ અધિક ભોગ-વિલાસનું પરિણામ એ નિકળ્યું કે, વિચિત્રવીર્ય અસ્વસ્થ થઈ ગયા. એણે અમ્બિકા અને અમ્બાલિકાની સાથે લગભગ સાત વર્ષો સુધી જીવન-યાપન કર્યું, પછી ક્ષય-રોગથી પીડિત થઈને નિઃસંતાન જ મરી ગયા.

હવે રાજ્યનો કોઈ વારિસ રહ્યો ન હતો.

એનું સૌથી વધારે દુઃખ સત્યવતીને હતું. એના બંને પુત્ર નિઃસંતાન મરી ગયા હતા. વિચિત્રવીર્યની બંને પત્નીઓ જવાનીમાં વિધવા થઈ ગઈ હતી. હવે વંશ આગળ કેવી રીતે વધશે? ભીષ્મએ તો ક્યારેય પણ લગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી રાખી હતી. પણ વંશની ખાતિર પણ શું તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડશે નહીં?

સત્યવતીએ એક દિવસ ભીષ્મથી કહ્યું, "બેટા, જે ક્યારેય વિચાર્યું પણ ન હતું, એ જ થયું, હવે રાજ્યના ઉત્તરાધિકારીનું શું થશે? આપણા વંશનું શું થશે? હા, જો તું પોતાની સ્વીકૃતિ પ્રદાન કરો તો એક રસ્તો નિકાળી શકાય છે."

"કેવો રસ્તો માં?" ભીષ્મએ પૂછ્યું.

"ભાઈની પત્નીઓ ભરી જવાનીમાં વિધવા થઈ ગઈ છે. શાસ્ત્રોમાં વિધાન છે કે, વિધવાઓના બીજા લગ્ન થઈ શકે છે. એનાથી છોકરીઓની જિંદગી પણ નિખરી જશે અને આપણો વંશ પણ આગળ વધશે."

"તો મને આજ્ઞા આપો કે હું શું કરું?"

"વત્સ, હવે તારા પર જ બધું નિર્ભર કરે છે. હું તારી માં છું. હું તને અનુમતિ આપું છું કે, બંને વહુઓને તું અપનાવ અને વંશને આગળ વધારો."

ભીષ્મ તત્કાળથી બોલ્યા, "ના માં, એવું નથી થઈ શકતું. હું પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભંગ નથી કરી શકતો. યોગ્ય એ જ છે કે, તમે કોઈ અન્ય ઉપાય વિચારો."

સત્યવતી થોડી ક્ષણો સુધી શાંત રહી. પછી થોડું વિચારીને એણે ભીષ્મથી કહ્યું, "બેટા, મેં આજ સુધી એક વાત બધાથી છુપાવી રાખી હતી, પરંતુ આપણા વંશ પર જે સંકટ આવ્યું છે, એને જોતા આજે હું એ રહસ્ય તને બતાવી રહી છું. સાંભળો, તારા પિતાથી લગ્ન

કરવાથી પહેલાં હું પોતાના પિતાજીની સાથે યાત્રીઓને નદી પાર કરાવતી હતી. એક દિવસની વાત છે કે, મારી નાવમાં ઋષિ પરાશર સવાર થયા. હું જ્યારે એમને નદીની એ પાર લઈ જઈ રહી હતી, ત્યારે એકાએક તેઓ મારી તરફ આકર્ષિત થઈ ગયા. એમણે ભાવાવેશમાં મારી સામે પોતાના પ્રેમનું પ્રદર્શન કર્યું. હું અત્યંત ડરી ગઈ. ખરેખર, હું બે કારણોથી ડરી ગઈ હતી. એક તો એ કે, જો મેં ઋષિને નારાજ કરી દીધા, તો તેઓ મને કોઈ ભયાનક શ્રાપ આપી શકે છે, બીજું એ કે, જો પિતાને જાણ ચાલી ગઈ કે, મેં કોઈ દુરાચાર કર્યો છે, તો તેઓ મારાથી નારાજ થઈ જશે. હવે હું શું કરતી, ત્યારે મેં ઋષિથી કહ્યું, 'હે ઋષિવર, પોતાનો ઇરાદો બદલી દો. હું મત્સ્ય-માતાની પુત્રી છું, આથી મારા શરીરથી હંમેશાં માછલીની બદબૂ નિકળે છે.' પરંતુ ઋષિ એના પર પણ માન્યા નહીં. તેઓ બોલ્યા, 'બધું જ જાણું છું. તમે બદબૂની ચિંતા ના કરો, હું એને તત્કાળ દૂર કરી દઈશ.' આટલું કહીને ઋષિ પરાશરે પોતાના પ્રતાપથી મારા શરીરને દુર્ગંધ-વિહીન બનાવી દીધું, એટલું જ નહીં, બલ્કે એમની કૃપાથી મારું શરીર અત્યંત લોભામણી ખુશબૂથી સરાબોર થઈ ગયું. આ ચમત્કાર જોઈને હું ઋષિથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થઈ ગઈ. એમની આ કૃપાનો બદલો ચુકવવા માટે મેં એમની આગળ સમર્પણ કરી દીધું. જ્યારે હું ગર્ભવતી થઈ, તો ઋષિએ ને એકાન્ત દ્વીપમાં પહોંચાડી દીધી અને બોલ્યા, 'તમે આ દ્વીપ પર રહીને પોતાના પુત્રને જન્મ આપો. પુત્ર જન્મ પછી તમે ફરી કુંવારી માનવામાં આવશો.' દ્વીપ પર મેં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો, જેનું નામ વ્યાસ છે. એક પ્રકારથી તે પણ તારો ભાઈ જ છે. તે અત્યંત વિદ્વાન તેમજ શાસ્ત્ર-જ્ઞાતા છે. જ્યારે હું એનાથી અલગ થઈ, તો એણે વચન આપ્યું હતું, 'માં, જ્યારે પણ તમને મારી જરૂર અનુભવ થાય, મને યાદ કરી લેજો. યાદ કરતાં જ હું હાજર થઈ જઈશો.' એ જ મારો સૌથી મોટો પુત્ર છે. જો તું માની જાય, તો હું એને જ બોલાવી લઉં. આ સંકટની વેળામાં એક એ જ આપણી મદદ કરી શકે છે. બોલો, હવે તારો શું વિચાર છે?"

સત્યવતી વસ્તુતઃ એક ગંધર્વની પુત્રી હતી. એક દિવસે, તે નદીની ઉપરથી ઉડતો જઈ રહ્યો હતો. ત્યારે જ ગંધર્વનું વીર્ય નીચે ટપક્યું, જે નદીમાં તરતી એક માછલીના મુખમાં જઈને પડ્યું. આ રીતે માછલીએ સત્યવતીને જન્મ આપ્યો, જેને પછીથી કેવટરાજે ઉછેરીને મોટી કરી. માછલીના ગર્ભથી પેદા થવાને કારણે એના શરીરમાં માછલીની ગંધ વ્યાપ્ત હતી.

ભીષ્મ ભલા શું જવાબ આપતા. એ તો સારું જ હતું કે, વ્યાસ કોઈ અન્ય નહીં, એક પ્રકારે એમના ભાઈ જ હતા, તે પણ વિદ્વાન અને શાસ્ત્ર-જ્ઞાતા. તેઓ ધીમેથી બોલ્યા, "જો તમે ઉચિત સમજો છો, તો વ્યાસને બોલાવી લો."

સત્યવતીની બધી ચિંતાઓ પળભરમાં દૂર થઈ ગઈ. એણે એકાગ્ર મનથી પોતાના મોટા પુત્રનું સ્મરણ કર્યું, વ્યાસ પલક ઝબકતાં જ સામે ઉપસ્થિત થઈ ગયા.

વ્યાસ બોલ્યા, "કહો માં, કેવી રીતે યાદ કર્યો?"

સત્યવતી બોલી, "બેટા, આપણા વંશ પર સંકટ આવી પડ્યું છે. હવે તું જ એ સંકટથી કુરુવંશને ઉગારી શકે છે."

"આદેશ આપો માં, હું બધું જ કરવા માટે તૈયાર છું."

"ઘરમાં બે-બે વહુઓ છે, પણ રાજ્ય ઉત્તરાધિકારીથી વંચિત છે. વિચિત્રવીર્ય નિઃસંતાન જ મરી ગયો અને એની પત્નીઓ જવાનીમાં જ વૈધવ્ય ભોગવી રહી છે. તું વિચિત્રવીર્યનો મોટો ભાઈ છે, શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે, મૃત ભાઈની વિધવાઓને બીજો ભાઈ ઇચ્છે, તો સૌભાગ્ય પ્રદાન કરી શકે છે. તેથી તું અમ્બિકા તેમજ અમ્બાલિકાને અપનાવ અને એમને સંતાનનું સુખ આપો, જેનાથી કુરુ-વંશનો દીપક હંમેશાં જગમગાતો રહે."

વ્યાસથી પોતાની માતાનું દુઃખ સહેવાયું નહીં. એમણે એ જ ક્ષણે પોતાની સ્વીકૃતિ આપી દીધી પણ કહ્યું, "અત્યારે મારી સ્થિતિ એવી નથી કે, હું અમ્બિકા અને અમ્બાલિકાની સામે જઈ શકું. હું પોતાનો વેશ બદલી દઉં, ત્યારે એમનાથી મળીશ."

"ના બેટા!" સત્યવતી બોલી, "પહેલાં જ ખૂબ વાર થઈ ચુકી છે, હવે વધારે વિલંબ કરવાની જરૂર નથી. તું આ જ રૂપમાં વહુઓથી મળો."

"ઠીક છે માં, જેવું તમે ઇચ્છો છો, તેવું જ થશે, પરંતુ મારી એક વાત સાંભળો- બંને વહુઓએ મારા કુરુપ ચહેરા પર ધ્યાન આપ્યા વગર મને સહયોગ આપ્યો, તો એમનાથી ગુણવાન તેમજ રૂપવાન સંતાન ઉત્પન્ન થશે." વ્યાસે કહ્યું, "તમે બંને વહુઓને તૈયાર કરો, હું આ જ સમયે એમનાથી મળીશ."

ત્યારે સત્યવતી પોતાની મોટી વહૂ અમ્બિકાની પાસે ગઈ અને આદેશ આપ્યો, "જલ્દીથી સોળ શ્રંગાર કરીને શયન-કક્ષમાં પહોંચો, વિચિત્રવીર્યનો ભાઈ વ્યાસ તને સંતાન પ્રદાન કરશે. શાસ્ત્રોમાં એનું વિધાન છે..."

અમ્બિકા જાણતી હતી કે, વંશને બચાવવાનો એકમાત્ર આ જ ઉપાય છે, તેથી એણે દુલ્હન-જેવો શ્રંગાર કર્યો અને શયન-કક્ષમાં પહોંચીને વ્યાસની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી.

થોડી વારમાં વ્યાસે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો.

અમ્બિકાએ ઉત્સુકતાથી નજરો ઉઠાવીને એમની તરફ જોયું, તો દંગ રહી ગઈ. વ્યાસ ના ફક્ત કુરુપ હતા, બલ્કે એમના કપડાં પણ મેલા-કુચેલા હતા, દાઢી અને કેશ મોટા-મોટા હતા, લાગી રહ્યું હતું, જાણે કેટલાય દિવસોથી એમણે સ્નાન પણ કર્યું ન હોય.

વ્યાસ પાસે પહોંચ્યા, તો અમ્બિકાએ આંખો બંધ કરી લીધી.

થોડી વાર પછી વ્યાસ શયન-કક્ષથી બહાર નિકળ્યા અને સત્યવતીથી બોલ્યા, "અમ્બિકા એક સુંદર બાળકને જન્મ આપશે. એ જ આ રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી હશે. પરંતુ તે બાળક જન્મથી અંધ હશે, કેમ કે અમ્બિકાએ સહવાસના સમયે આંખો બંધ કરી લીધી હતી."

જન્માંધ બાળક! સત્યવતી ગભરાઈને રહી ગઈ.

સત્યવતીએ વ્યાસથી કહ્યું, "બેટા, તું એક વાર અમ્બાલિકાથી પણ મળી લો."

માતાના અનુરોધ પર વ્યાસ અમ્બાલિકાની પાસે પણ ગયા.

અમ્બાલિકા પણ શયન-કક્ષમાં સોળ શ્રંગાર કરીને બેઠી હતી, પરંતુ એણે પણ જેવા જ વ્યાસના દર્શન કર્યા, ડરના માર્યા પીળી પડી ગઈ.

બહાર નિકળીને વ્યાસે માતાને બતાવ્યું, "અમ્બાલિકાને જે પુત્ર પેદા થશે, તે વીર હશે, પરંતુ એના શરીરનો વર્ણ પીળો હશે."

એક અંધ-એક પીળો! બિચારી સત્યવતી એક તરફ જ્યાં આ વાતથી ખુશ હતી કે, વહુઓ પુત્રવતી થશે, ત્યાં જ એ પણ દુઃખ હતું કે, બંને પુત્ર વિકાર-યુક્ત થશે. તેઓ તો એક એવો પુત્ર ઇચ્છતી હતી, જે સર્વગુણ સંપન્ન હોય.

સત્યવતી અમ્બિકાથી મળી અને કહ્યું, "બેટી, આ તો ખૂબ ખરાબ થયું. યોગ્ય એ જ છે કે, તું એક વાર ફરી વ્યાસનો સંસર્ગ પ્રાપ્ત કરો. ધ્યાન રહે, આ વખતે તારે વ્યાસને ખુશ કરી દેવાના છે, જેથી જે પુત્ર જન્મ લે, તે દરેક દૃષ્ટિથી ઉત્તમ હોય."

અમ્બિકા માની તો ગઈ, પણ એના મનથી ડર હજુ ગયો ન હતો. ફરીથી વ્યાસના સંસર્ગમાં જવાની કલ્પના-માત્રથી તે ધ્રુજી ઊઠી. એણે પોતાની એક દાસીથી અનુરોધ કર્યો, "સખી, તું મને આ વ્યાસથી બચાવ, નહીંતર હું તો મરી જઈશ."

"મારે શું કરવાનું છે?" દાસીએ પૂછ્યું.

"તું મારા કપડાં પહેરીને વ્યાસને ખુશ કરી દો, બસ."

દાસી માની ગઈ અને અમ્બિકાના કપડાં પહેરીને શયન-કક્ષમાં પહોંચી ગઈ.

ત્યાં સત્યવતીએ વ્યાસથી ફરી એક વાર અમ્બિકાથી મળી લેવાનો અનુરોધ કર્યો. વ્યાસ આ વખતે અંબિકાના કક્ષમાં પહોંચ્યા, તો દાસીએ વ્યાસને પૂરો સહયોગ પ્રદાન કર્યો. વ્યાસ સંતુષ્ટ થયા, તેથી આગળ ચાલીને દાસીને જે પુત્ર પેદા થયો, તે વિકારહીન અને જ્ઞાનવાન થયો.

સમયાનુસાર અમ્બિકાએ જે પુત્ર પેદા કર્યો, તે અંધ હતો. એનું નામ ધૃતરાષ્ટ્ર પડ્યું. એના પછી અમ્બાલિકાએ પીળા વર્ણનો પુત્ર પેદા કર્યો, જેનું નામ પાંડુ હતો. દાસીનો વિકારહીન પુત્ર વિદુર કહેવાયો. તે ખરેખર સર્વગુણ-સંપન્ન હતો.

ત્રણેય બાળક મહેલમાં ઉછરવા લાગ્યા- સગા ભાઈઓની જેમ.

ત્રણેયની શિક્ષા-દીક્ષા એક સાથે આરંભ થઈ. શાસ્ત્રો સિવાય અસ્ત્ર-શસ્ત્રનું પણ એમને જ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું. ભીષ્મની દેખરેખમાં ત્રણેય બાળક બળ, બુદ્ધિ તેમજ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ધીમે-ધીમે વિકસિત થવા લાગ્યા.

જ્યારે ત્રણેય મોટા થયા, તો ધૃતરાષ્ટ્ર બળશાળી સિદ્ધ થયા, પાંડુની ધનુર્વિદ્યાનો મુકાબલો કરવાવાળું કોઈ ના રહ્યું અને વિદુર ધર્મ, રાજનીતિ તેમજ ન્યાયમાં અદ્વિતીય નિકળ્યા.

આવા કુશળ રાજકુમારોને મેળવીને મહાત્મા ભીષ્મની ખુશીનો પાર ન રહ્યો. હવે રાજકુમાર વિવાહ-યોગ્ય થઈ ગયા હતા, તેથી ભીષ્મ એમના માટે વધુઓની શોધમાં લાગી ગયા.

ધૃતરાષ્ટ્ર માટે એમણે ગાંધાર દેશના રાજા સુબલની કન્યા ગાંધારીને પસંદ કરી લીધી. જ્યારે ગાંધારીના ધૃતરાષ્ટ્રથી વિવાહ થઈ ગયા, તો પતિના અંધ હોવાને કારણે ગાંધારીએ પણ આજીવન પોતાની આંખો પર પટ્ટી બાંધીને રાખી. જ્યારે પતિ જ દુનિયાની બહાર જોવાથી વંચિત હતા, તો ભલું ગાંધારીને શું અધિકાર હતો કે, તે ખુલ્લી આંખોની સાથે રહે. તે ખૂબ જ સુશીલ, ધર્મપરાયણ તેમજ ગુણવતી હતી.

કેમ કે, ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હતા, તેથી એમણે રાજ્યાધિકાર પોતાના નાના ભાઈ પાંડુને સોંપી દીધો હતો. પાંડુના લગ્ન બે કન્યાઓથી થયા- એકનું નામ હતું - માદ્રી અને બીજીનું નામ -કુંતી.

કુન્તી રાજા શૂરસેની પુત્રી હતી, જે શ્રીકૃષ્ણના પિતામહ હતા. કુન્તીનો શૈશવકાળ કુન્તિભોજને ત્યાં વિત્યો હતો. કુન્તિભોજ રાજા શૂરસેનના કુર્કેરા ભાઈ હતા અને નિઃસંતાન હતા, તેથી રાજા શૂરસેને પોતાની પ્રથમ સંતાન કન્યા પૃથા કુન્તિભોજને સોંપી દીધી હતી. આ જ કન્યા પૃથા આગળ ચાલીને કુન્તીના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ.

એક સમયની વાત છે, કુન્તિભોજને ત્યાં ઋષિ દુર્વાસાનું આગમન થયું. કુન્તીએ એમની વિશેષ સેવા કરી. એનાથી ઋષિ દુર્વાસા અત્યંત પ્રસન્ન થયા. એમણે કુન્તીને એક મંત્ર શીખવાડ્યો અને બોલ્યા, "તું જે દેવતાનું સ્મરણ કરીને આ મંત્રના જાપ કરીશ, તે દેવતા, તારી પાસે પહોંચી જશે અને તને તેજસ્વી તેમજ તપસ્વી પુત્ર-રત્નનું ફળ આપશે."

ઋષિ દુર્વાસાએ કુન્તીને આ મંત્ર-વિદ્યા નિરર્થક જ આપી ન હતી, તેઓ જાણતા હતા કે, ભવિષ્યમાં કુન્તીને આ મંત્રની જરૂર પડશે.

ઋષિ દુર્વાસા તો આ વરદાન આપીને ચાલ્યા ગયા, પણ કુન્તીની બાળ-બુદ્ધિ મચળવા લાગી. વિચાર્યું, કેમ ના આ મંત્રનો પ્રતાપ જોવામાં આવે. બસ, આ વિચારીને જ એની નજરો એકાએક આકાશ તરફ ઉઠી ગઈ, જ્યાં સૂર્ય તેજીથી ચમકી રહ્યો હતો. કુન્તીએ મંત્રનો જાપ કરીને સૂર્યને યાદ કર્યા. પલક ઝપકતાં જ સૂર્ય કુન્તની સામે હાજર! કુન્તીએ તો મજાક-મજાકમાં જ સૂર્યને બોલાવ્યા હતા, એકાએક એમને પોતાની સામે જોઈને કુન્તી ભયભીત થઈ ગઈ. પરંતુ ઋષિ દુર્વાસાનું વરદાન વિફળ કેવી રીતે જતું, તેથી સૂર્યએ કહ્યું, "કુન્તી, ડરો નહીં. હું તને પુત્રનું ફળ આપું છું. આ પુત્ર અત્યંત તેજસ્વી તેમજ તપસ્વી થશે. જન્મથી જ તે કુંડલ તેમજ કવચ ધારણ કરીને પેદા થશે. કુંડલ તેમજ કવચ એને હંમેશાં જોખમોથી બચાવીને રાખશે."

"ઓહ! પરંતુ એક કુંવારી કન્યા પુત્રને જન્મ આપશે, તો દુનિયા શું વિચારશે?"

"ગભરાઓ નહીં. આ પુત્ર જન્મથી તારું કૌમાર્ય ભંગ નહીં થાય."

આમ કહીને સૂર્ય અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

યથાસમયે કુન્તીએ એક પરમ તેજસ્વી શિશુને જન્મ આપ્યો, જે કુંડલ તેમજ કવચ ધારણ કરેલો હતો. સમાજના ભયથી કુન્તીએ શિશુના જન્મ લેતા જ એને નદીમાં વહાવી દીધો.

આ શિશુ નદીમાં સ્નાન કરી રહેલા અધિરથને પ્રાપ્ત થયું, જે કુરુરાજનો રથચાલક (સારથી) હતો. અધિરથ નિઃસંતાન હતો, તેથી શિશુને મેળવીને એના હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

એણે શિશુનું નામ વસુસેન રાખ્યું અને ખૂબ લાડ-પ્રેમથી એનું લાલન-પાલન કરવા લાગ્યો. આ જ શિશુ વસુસેન મોટો થઈને કર્ણના નામથી વિખ્યાત થયો.

ત્યાં જ્યારે કુન્તી વિવાહ-યોગ્ય થઈ તો સ્વયંવરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. સ્વયંવરમાં રાજકુમાર પાન્ડુ પણ પધાર્યા હતા. કુન્તીએ વરમાળા એમના જ ગળામાં પહેરાવીને એમને પોતાના આરાધ્ય-દેવ માની લીધા. પાન્ડુએ કુન્તી સિવાય મદ્ર દેશના રાજા શલ્યની બહેન માદ્રીથી પણ વિવાહ કર્યા.

ત્રીજા રાજકુમાર વિદુરના વિવાહ રાજા દેવકની રૂપવતી કન્યા પારશવીથી સંપન્ન થયા.

★ ★

એક સારા શાસકના રૂપમાં પાન્ડુનો ખૂબ આદર હતો. કેમ કે, ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી અંધ હતા, આથી પાન્ડુને જ રાજ-ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યા હતા. પાન્ડુએ રાજા બનતા જ પોતાની યોગ્યતાનો પરિચય આપ્યો. તેઓ ન્યાયપ્રિય અને પ્રજા-વત્સલ હતા. એના સિવાય એમણે અનેક પાડોશી રાજ્યોને પોતાના સામ્રાજ્યમાં મિલાવી લીધા. કેટલાય વર્ષો સુધી સતત પરિશ્રમ પછી પાન્ડુ આરામ કરવા માટે હિમાલયના શાલ-વનની તરફ નિકળી ગયા.

એ જ શાલ વનમાં એક હરણોનું જોડું રહેતું હતું. આ હરણ-દંપતિ વસ્તુતઃ ઋષિ પતિ-પત્ની હતા. એક વાર જ્યારે તેઓ શાલ-વનમાં કામ-કેલિમાં મગ્ન હતા, ત્યારે જ પાન્ડુ શિકાર રમવાના ઇરાદાથી ત્યાં પહોંચી ગયા. સામે જોડાને જોઈને એમનું મન શિકાર માટે લલચાઈ ઉઠ્યું. એમણે ધનુષ સંભાળ્યું અને એક બાણ છોડી દીધું, જે સીધું હરણને જઈ લાગ્યું. હરણ એ સમયે ભાવ-વિભોર હતું, બાણ લાગતા જ ધરતી પર પડીને છટપટાવા લાગ્યું. એણે મરતાં-મરતાં પાન્ડુને શ્રાપ આપ્યો-

"આ તૈં સારું નથી કર્યું. હવે તું પણ એ જ પળે મરી જઈશ, જે ક્ષણે પત્નીની સાથે સહવાસ કરીશ."

પાન્ડુના પશ્ચાત્તાપનો અંત ના રહ્યો. આ અભિશાપના ભાર તળે હવે તે કેવી રીતે જીવશે! તેઓ અત્યંત નિરાશ અને ઉદાસ થઈ ગયા. જીવવાની લાલસા જતી રહી. એમને એક જ ચિન્તા હતી, હવે વંશની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થશે? બે-બે પત્નીઓ હોવા છતાં પણ તેઓ નિઃસંતાન મરી જશે.

જ્યારે કુન્તીને પતિના દુઃખના કારણની જાણ થઈ, તો એણે તત્કાળ ઋષિ દુર્વાસાનું વરદાન યાદ થઈ આવ્યું. તે હજુ પણ ઋષિ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલો મંત્ર ભૂલી ન હતી.

તે પાન્ડુથી બોલી, "આટલા નિરાશ થવાની જરૂર નથી. દેવ, મને ઋષિ દુર્વાસાએ એવા મંત્રથી અભિષિક્ત કરી દીધી છે કે, હું મનગમતો પુત્ર પ્રાપ્ત કરી શકું છું."

"તે કેવી રીતે?" પાંડુએ ચોંકીને પૂછ્યું.

એના પર કુન્તીએ પોતાની પૂરી વાર્તા સંભળાવી દીધી અને એ પણ બતાવી દીધું કે, કઈ રીતે ખેલ-ખેલમાં સૂર્ય દેવથી એણે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

પાંડુની ખુશીનો પાર ન રહ્યો. તેઓ ભાવ-વિહ્વળ થઈને બોલ્યા, "ભગવાનનો લાખ-લાખ આભાર છે કે, આપણે નિઃસંતાન નહીં રહીએ. આપણો વંશ પણ આગળ વધશે. કુન્તી, મારી સારી પત્ની, તું વાર ના કરીશ, જલ્દી જ પિતા બનવાનું સુખ આપો. સૌથી પહેલાં તું મંત્રથી મૃત્યુના દેવ યમનું આહ્વાન કરો, તેઓ ન્યાય તેમજ સત્યના પ્રતીક છે. એમના દ્વારા પ્રદત્ત પુત્ર આપણા વંશનું નામ ગૌરવાન્વિત કરશે."

એ જ દિવસે કુન્તીએ પુત્ર-પ્રાપ્તિની તૈયારીઓ શરૂ કરી દીધી. પોતાના કક્ષમાં જઈને એણે યમ દેવનું સ્મરણ કર્યું અને મંત્ર ઉચ્ચારિત કર્યો. બીજી જ ક્ષણે યમ દેવ કુન્તીની સામે ઉપસ્થિત થઈ ગયા. કુન્તીએ હાથ જોડીને એમનાથી પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી દીધી.

યમે વરદાન આપીને કહ્યું, "એવમસ્તુ! કુન્તી, તારા આ પુત્ર માનવોમાં શ્રેષ્ઠ, પ્રામાણિક, સત્યપ્રિય અને વીર થશે. તે યુધિષ્ઠિર કહેવાશે, એટલે યુદ્ધનો વિજેતા."

સમયાનુસાર કુન્તીને જે પ્રથમ પુત્ર પેદા થયો, તે ખરેખર એ જ ગુણોથી પરિપૂર્ણ હતો.

બીજી વાર કુન્તીએ વાયુનું આહ્વાન કર્યું, કેમ કે પાંડુ બીજો પુત્ર એવો ઇચ્છતા હતા, જે ક્ષત્રિય-કુળની સંતાનની જેમ શારીરિક રૂપથી અત્યંત વીર તેમજ બલિષ્ઠ હોય. વાયુએ કુન્તીને એવો જ પુત્ર પ્રદાન કર્યો. આ બાળકની શારીરિક ક્ષમતાની જાણ એટલાથી જ ચાલે છે કે, જ્યારે બાળપણમાં માતાની સાથે સૂતાં-સૂતાં એણે કરવટ બદલી તો હળવો-એવો ભૂકંપ આવી ગયો હતો. તે ભીમ કહેવાયો.

બીજા પુત્રની પ્રાપ્તિ પછી પાન્ડુએ કુન્તિથી કહ્યું, "હવે આપણને એવો પુત્ર મળે, જે અસ્ત્ર-શસ્ત્ર સંચાલનમાં અદ્વિતીય હોય, કોઈ પણ એની વીરતાનો મુકાબલો ના કરી શકે."

તેથી કુન્તીએ આ વખતે દેવાધિદેવ ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરી. ઇન્દ્રએ પ્રગટ થઈને કુન્તીની મનોકામના પૂર્ણ કરી. જ્યારે કુન્તીએ ત્રીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો, તો આકાશવાણી થઈ, "આ

એવો પુત્ર છે, જેની શક્તિ, વીરતા, બુદ્ધિમત્તા અને અસ્ત્ર-સંચાલનના જ્ઞાનનો મુકાબલો કોઈ નહીં કરી શકે. આ કુરુ-વંશનું નામ રોશન કરશે."

માતા-પિતાએ પોતાના આ પુત્રનું નામ અર્જુન રાખ્યું. ઇન્દ્રએ અર્જુનને જે વીરતાના અદ્વિતીય ગુણ પ્રદાન કર્યા હતા, તે આથી કે સૂર્ય દેવના પુત્ર કર્ણની પાસે અજેય કવચ અને કુંડલ હતા. ઇન્દ્ર પોતાના પુત્રને પ્રત્યેક જોખમથી બચાવીને રાખવા ઇચ્છતા હતા.

કુન્તી તો ત્રણ-ત્રણ પુત્રોની માતા બની ચુકી હતી, જ્યારે માદ્રી હજુ સુધી નિઃસંતાન હતી. કુન્તી ત્રણેય પુત્રોથી જ સંતુષ્ટ થઈ ગઈ હતી. કુન્તી આગળ હવે કોઈ સંતાન ઇચ્છતી ન હતી, જ્યારે કે પાંડુ બીજા બાળકોના પણ ઉત્સુક હતા. ત્યાં માદ્રીની પણ ઇચ્છા હતી કે, તે માતા બને. તેથી તે કુન્તીથી મળી અને બોલી, "કુન્તી બહેન, મારી કોખ સૂની રહેશે? મને પણ માં બનવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવા દો."

સત્ય હતું, માતા બન્યા વગર દરેક સ્ત્રી અધૂરી હોય છે. માદ્રીની મનોવ્યથા કુન્તીથી સહન ના થઈ, તેથી એણે માદ્રી માટે પણ મંત્રના બળ પર અશ્વિની કુમારને બોલાવ્યા. અશ્વિનીથી એને બે જોડિયા પુત્ર-રત્ન પ્રાપ્ત થયા- નકુલ અને સહદેવ. આ પાંચેય ભાઈ પાંડવ કહેવાયા.

ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીને પૂરા સો પુત્ર પ્રાપ્ત થયા. આ પુત્રો સિવાય એમની ૧૩ પુત્રીઓ પણ હતી. આ સૌ પુત્ર કૌરવ કહેવાયા. એમના સૌથી મોટા પુત્રનું નામ હતું- દુર્યોધન.

★ ★

ઘટનાઓએ કંઈક એવો વળાંક લીધો કે, કુન્તી-પુત્ર કર્ણ દુર્યોધનનો ઘનિષ્ઠ મિત્ર બની ગયો હતો. દુર્યોધને એને અંગદેશનો રાજા ઘોષિત કરી દીધો.

ઇન્દ્ર પોતાના અર્જુનને દરેક સંકટથી બચાવીને રાખવા ઇચ્છતા હતા. અર્જુનને સૌથી વધારે ડર કર્ણથી જ હતો, કેમ કે સૂર્યએ એને જીવન-રક્ષક કુંડલ અને કવચ આપી રાખ્યા હતા. ઇન્દ્ર કોઈ પ્રકારથી પણ આ કુંડલ અને કવચ પ્રાપ્ત કરી લેવા ઇચ્છતા હતા.

કર્ણ મહાદાની હતો, તે ક્યારેય પણ પોતાના મહેલના દરવાજાથી કોઈ યાચકને ખાલી હાથ મોકલતો ન હતો.

એક દિવસે ઇન્દ્ર વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરીને કર્ણની પાસે પહોંચી ગયા. કર્ણએ પહેલી નજરમાં ઓળખી લીધા કે, આ કોઈ બીજા નહીં, સ્વયં દેવાધિદેવ ઇન્દ્ર છે.

કર્ણએ અજાણ બનીને કહ્યું, "આવો, બ્રાહ્મણદેવ! કેવી રીતે કષ્ટ કર્યું?"

"જે માંગીશ, મળશે?" ઇન્દ્રએ પૂછ્યું.

"અવશ્ય. આદેશ આપો..."

"તારા આ કુંડલ-કવચ ખૂબ સારા છે- એમને મને આપી દો."

કર્ણએ મોડું ના કર્યું, તત્કાળ કવચ-કુંડળ ઉતારીને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને સોંપી દીધા.

ઇન્દ્ર કર્ણની દાનવીરતાથી અવાક રહી ગયા.

પ્રસન્નતાપૂર્વક બોલ્યા, "ધન્ય છો કર્ણ. હું તારી દાનવીરતાથી ખુબ ખુશ થયો. હું ઇન્દ્ર છું, મારાથી કોઈ વરદાન માંગો." કર્ણ ભલો શું માંગતો! છતાં પણ ઇન્દ્રના વારંવાર અનુરોધ કરવા પર કર્ણ બોલ્યો, "હું તો લડાકૂ છું, તેથી મને તમે પોતાનું 'શક્તિ' નામનું અમોઘ અસ્ત્ર પ્રદાન કરો, જેનાથી કોઈ પણ શત્રુ યુદ્ધમાં મારો મુકાબલો ના કરી શકે."

"એવમસ્તુ!" એટલું કહીને ઇન્દ્રએ પોતાનું અમોઘ શસ્ત્ર તો આપી દીધું, સાથે એ પણ કહ્યું, "કર્ણ, આ અસ્ત્રનો ઉપયોગ તું ફક્ત એક વાર જ કરી શકીશ- તેથી એનો ત્યારે જ ઉપયોગ કરજે, જ્યારે એની ખાસ જરૂર અનુભવાય. એના પછી આ અસ્ત્ર મારી પાસે પાછું આવી જશે. એની શક્તિ અપાર છે, જેના પર વાર કરીશ, તે અવશ્ય માર્યો જશે."

કર્ણ અમોઘ અસ્ત્ર મેળવીને પ્રસન્ન થઈ ગયો. પણ વિધિની વિડમ્બના! મહાભારતના યુદ્ધમાં એવું થયું કે, તે એનો ખોટો ઉપયોગ કરી બેઠો અને પરશુરામથી પ્રાપ્ત અન્ય શક્તિશાળી અસ્ત્રને ચલાવવાની વિધિ જ ભૂલી ગયો.

કર્ણની ઇચ્છા હતી કે, તે પરશુરામથી પણ યુદ્ધ વિદ્યા શીખે. તે પરશુરામથી બ્રહ્માસ્ત્રની વિદ્યા શીખવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ મુશ્કેલી એ હતી કે, પરશુરામને ક્ષત્રિયોથી નફરત હતી, તેઓ તો ક્ષત્રિયોનો સમૂળગો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા. હા, બ્રાહ્મણોને તેઓ અવશ્ય પોતાના શિષ્ય બનાવતા હતા. તેથી કર્ણ પણ બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરીને પરશુરામની પાસે ગયો અને એમનું શિષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું.

એક દિવસની વાત છે કે, પરશુરામ કર્ણની જાંઘ પર માથું રાખીને સૂઈ રહ્યા હતા. તેઓ ઊંડી ઊંઘમાં હતા. ત્યારે જ કર્ણની જાંઘ પર એક કાળો ભમરો આવીને બેસી ગયો અને જાંઘમાં છેદ કરવા લાગ્યો. એનાથી કર્ણને અત્યંત પીડા થવા લાગી, પરંતુ તે જરા પર હલ્યો

નહીં. એને ડર હતો કે, જો હલવા-ડુલવાની ચેષ્ટા કરી અથવા ભમરાને ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તો પરશુરામની ઊંઘ તૂટી જશે. ભમરો કર્ણની જાંઘને કોતરતો-કોતરતો અંદર ઘુસતો જઈ રહ્યો હતો. લોહી વહેવા લાગ્યું હતું.

ત્યારે જ પરશુરામની ઊંઘ ખુલી ગઈ. કર્ણની જાંઘથી વહેતું લોહી જોયું, તો તેઓ ચોંકી પડ્યા. કર્ણની જાંઘમાં કાળો ભમરો ખાડો બનાવી રહ્યો હતો અને કર્ણ અવિચલ બેઠો હતો. તેઓ તત્કાળ સમજી ગયા કે કર્ણ બ્રાહ્મણ નથી હોઈ શકતો.

એમણે પૂછ્યું, "સત્ય બતાવો, તું કોણ છે?" તું બ્રાહ્મણ નથી હોઈ શકતો, કેમ કે બ્રાહ્મણ આટલી પીડા સહન નથી કરી શકતો. શું તું ક્ષત્રિય છે?"

કર્ણ અસત્ય કેવી રીતે બોલતો! એણે સ્વીકાર કરવું પડ્યું કે, તે ક્ષત્રિય છે.

પરશુરામ ક્રોધથી બોલ્યા, "આ તો સારું નથી કર્યું. ગુરુથી જૂઠું બોલીને તો પાપ કર્યું છે. તો જે બ્રહ્માસ્ત્રની વિદ્યા મેળવવા માટે આ છળ-બળ કર્યું છે, એ જ બ્રહ્માસ્ત્રને એન એ સમયે જ ચલાવવાનું ભૂલી જઈશ, જ્યારે તને એની પરમ આવશ્યકતા હશે."

થયું પણ એવું જ. મહાભારતના યુદ્ધમાં તે બ્રહ્માસ્ત્રની વિદ્યા ભૂલી ગયો અને અર્જુનના તીરથી માર્યો ગયો.

★ ★

પાન્ડુનો આકસ્મિક અંત ખૂબ જ દુઃખદ હતો- ઠીક કામાતુર હરણની જેમ.

વસંતની ઋતુ હતી.

એક દિવસે પાન્ડુ માદ્રીની સાથે વન-ભ્રમણ માટે નિકળ્યા હતા. ચારે તરફ વસંતી વાયરો વહી રહ્યો હતો અને ડાળ-ડાળ પર ફૂલ ખિલ્યા હતા. એવા વાતાવરણનો પાન્ડુ પર ખૂબ જ ઉત્તેજક પ્રભાવ થયો. તેઓ હરણના અભિશાપને ભૂલી ગયા અને પ્રેમ કરવા માટે એમનું મન મચળવા લાગ્યું. એમણે માદ્રીને પોતાના આલિંગનમાં ભરી લીધી.

સહવાસ દરમિયાન પાન્ડુની મૃત્યુ થઈ ગઈ.

માદ્રીને એનાથી ખૂબ જ દુઃખ થયું. એણે પોતાના બંને પુત્રો- નકુલ અને સહદેવને કુન્તીની જવાબદારી પર છોડી દીધા અને ખુદ પતિની સાથે એક જ ચિતામાં મૃત્યુનું વરણ કર્યું.

★ ★

ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની ગાંધારીએ જ્યારે દુર્યોધનને જન્મ આપ્યો, ત્યારે ખૂબ જ અપશુકનના લક્ષણ નજરે આવ્યા હતા. ભવિષ્ય-વક્તાઓએ ધૃતરાષ્ટ્ર તેમજ ગાંધારીને ચેતાવણી આપી કે, બાળપણમાં જ એનો ત્યાગ કરે, નહીંતર આગળ ચાલીને વિનાશ થઈ શકે છે. પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર તેમજ ગાંધારી પોતાના પુત્રનો મોહ ત્યાગી ના શક્યા અને આજીવન સાથે રાખ્યો.

જ્યારે સત્યવતીને જાણ થઈ કે, દુર્યોધનથી વંશ પર કોઈ વિનાશનો ભય આવી શકે છે, ત્યારે તે પોતાની વહુઓ- અંબિકા અને અમ્બાલિકાની સાથે મહેલનો ત્યાગ કરીને વન-ગમન કરી ગઈ. ત્યાં જ તપસ્યા કરતાં-કરતાં તે ત્રણેય મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈ.

(3)

પાન્ડુ અને માદ્રીના મૃત્યુ પછી કુન્તી પાંચેય પુત્રો- યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુલ તેમજ સહદેવ-ની સાથે શાલવનથી પાછી હસ્તિનાપુર આવી ગઈ.

ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના સો પુત્રોની સાથે આ પાંચેય ભત્રીજાઓને પણ સમાન રૂપથી સ્નેહ આપ્યો. બધા ભાઈ કોઈ ભેદભાવ વગર રાજમહેલમાં મોટા થવા લાગ્યા.

થોડા મોટા થવા પર રાજકુમારોની ઉચિત શિક્ષા-દીક્ષાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો. ભીષ્મની દેખભાળમાં તેઓ શાસ્ત્રો અને અસ્ત્રોની વિધિવત્ શિક્ષા ગ્રહણ કરવા લાગ્યા.

ખેલ-કૂદ દરમિયાન ભીમસેન પોતાની શરારતોથી બાજ આવતા ન હતા. તેઓ શરીરથી સૌથી બળવાન હતા, તેથી જ્યારે પણ તક મળતી કૌરવ-ભ્રાતાઓથી છેડખાની અવશ્ય કરતા. ખાસ કરીને, દુર્યોધનને પરેશાન કરવામાં ભીમને ખૂબ આનંદ આવતો. ક્યારેક તો તે એને જાણીજોઈને જમીન પર પટકી દેતો અથવા ક્યારેક ઝાડ પર ચઢતો, તો ઝાડને ખરાબ રીતે હલાવીને એને નીચે પાડી દેતો.

દુર્યોધન ભીમની આ ક્રિયાઓથી જ મનોમન ક્રોધિત થઈ ગયો હતો. આમ પણ એને પાન્ડુ-પુત્રોથી કોઈ લગાવ ન હતો. હવે એમનું બળ જોઈને તે હંમેશાં ભયભીત રહેતો હતો કે, ક્યાંક તેઓ એમનાથી આગળ ના વધી જાય, અથવા ક્યાંક એવું ના થાય કે, એક દિવસે તેઓ રાજ્યને છીનવવાનો પ્રયત્ન કરે. એણે નક્કી કરી લીધું કે, તે ભીમને જરૂર મજા ચખાવશે.

એક દિવસે રાજકુમાર નૌકા-વિહાર માટે નિકળ્યા. નદી-તટ પર ખાવાનું ખાતા સમયે દુર્યોધને ભીમના ખાવામાં ઝેર મિલાવી દીધું. ઝેરના પ્રભાવથી તે બેહોશ થઈ ગયો. જ્યારે ખાઈ-પીને બધા આગળ વધી ગયા, તો દુર્યોધને ચુપકેથી બેહોશ ભીમને નદીમાં ફેંકી દીધો.

ભીમ બેહોશીની હાલતમાં નાગ-લોક જઈ પહોંચ્યો, જ્યાં સાંપ એને ઘેરીને કરડવા લાગ્યા. ઝેર જ ઝેરને ઉતારે છે. સાંપોના કરડવાનું પરિણામ એ થયું કે, ભીમનું ઝેર ઉતરી ગયું. ભાનમાં આવતા જ એણે આસપાસ વિચરતા સાપોનો નાશ કરવાનો આરંભ કરી દીધો.

ભીમની આ હિંમત જોઈને સાંપ ગભરાયા. તેઓ પોતાના રાજા વાસુકિની પાસે પહોંચ્યા. ત્યારે વાસુકિ ખુદ ભીમથી મળ્યા. એમણે ભીમને પહેલી નજરમાં જ ઓળખી લીધો. ભીમના નાના કુન્તિ-ભોજ વાસુકિના સંબંધી (ધેવતે) હતા. એમણે ભીમને એક એવી ઔષધિ આપી, જેમાં ભીમ ઝેરના પ્રભાવથી તો સર્વથા મુક્ત થઈ જ ગયા, સાથે જ એનામાં અપાર શક્તિ પણ આવી ગઈ.

આ પ્રકારે ભીમ પહેલેથી વધારે શક્તિશાળી થઈને હસ્તિનાપુર પાછો ફર્યો. તે દુર્યોધનની ધૂર્તતા ઓળખી ચુક્યો હતો. એણે પોતાના ભાઈઓને દુર્યોધનથી સાવધાન કરી દીધા.

ભીષ્મ રાજકુમારોને દરેક રીતથી દક્ષ કરવા ઇચ્છતા હતા. તેથી એમણે રાજકુમારોને યોગ્ય શિક્ષા-દીક્ષા માટે એક ગુરુની નિયુક્તિ કરી દીધી. એમનું નામ હતું દ્રોણાચાર્ય.

દ્રોણાચાર્ય બ્રાહ્મણ હતા. આ વિધિની વિડમ્બના હતી કે, એમને ક્ષત્રિય-કર્મ અપનાવવું પડ્યું અને યુદ્ધ-કલામાં પારંગત થવું પડ્યું. વસ્તુતઃ એમણે પોતાના અપમાનનો બદલો લેવાનો હતો, તે પણ એનાથી, જે ક્યારેય એમનો બાળ-મિત્ર હતો. તેઓ ધૃતરાષ્ટ્ર તેમજ પાન્ડુના પુત્રોને શાસ્ત્રો અને અસ્ત્રોની વિધિવત્ શિક્ષા આપવા લાગ્યા. રાજકુમારોની સાથે-સાથે દ્રોણાચાર્ય પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને પણ શિક્ષા આપતા હતા.

દ્રોણાચાર્ય ખૂબ જ યોગ્ય ગુરુ હતા. એમણે રાજકુમારોને પ્રથમ પાઠ શીખવાડવાથી પહેલાં કહ્યું હતું, "રાજકુમારો, મારી વાત સાંભળો. મને વચન આપો કે, જ્યારે તમારા લોકોની શિક્ષા પૂર્ણ થઈ જાય, તો મારી એક ઇચ્છા પૂરી કરશો."

બધા મૌન, પરંતુ અર્જુનથી મૌન ના રહેવાયું. તે ઉત્સાહથી બોલ્યો, "હું તમારી ઇચ્છા જરૂર પૂરી કરીશ."

અર્જુનના ઉત્તરથી દ્રોણાચાર્ય ખૂબ પ્રસન્ન થયા. આમ તો, તેઓ બધાથી એક સમાન વ્યવહાર કરતા હતા, પરંતુ અર્જુનની ઉપર એમનો વિશેષ અનુરાગ રહેવા લાગ્યો.

દુર્યોધનથી ગુરુનો આ પક્ષપાત છુપાયેલો ના રહ્યો. તે ધ્યાન આપી રહ્યો હતો કે, ગુરુ અર્જુનને વધારે લગનથી શીખવાડે છે. પુત્ર અશ્વત્થામા પ્રતિ પણ ગુરુનો વિશેષ ઝુકાવ હતો.

દ્રોણાચાર્ય પોતાના પુત્રને બધાથી છુપાવીને પણ અલગથી યુદ્ધાભ્યાસ કરાવતા હતા, જેથી તે રાજકુમારોથી અસ્ત્ર સંચાલનમાં પીછળ ના રહી જાય. અર્જુનને જ્યારે એ જાણ ચાલી, તો તે પણ બધાની નજરોથી બચીને આ બધું શીખતો. એનું પરિણામ એ થયું કે, અર્જુન ખૂબ

જલ્દી અસ્ત્રો-શસ્ત્રોમાં પારંગત થવા લાગ્યો. નિશાન પર તીર મારવું, તલવાર બાજીના ઘાતક દાવ-પેચ તેમજ ઘોડેસવારીમાં અર્જુન બધા રાજકુમારોથી આગળ નિકળી ગયો.

★ ★

દ્રોણાચાર્ય પોતાની યુવાવસ્થામાં અગ્નિવેશ આશ્રમમાં શિક્ષા ગ્રહણ કરતા હતા. આશ્રમમાં એમની સાથે પાંચાલ-નરેશ પૃષ્ઠનો પુત્ર દ્રુપદ પણ અભ્યાસ કરતો હતો. દ્રોણ તેમજ દ્રુપદમાં ઊંડી મિત્રતા હતી.

શિક્ષા-સમાપ્તિ પછી જ્યારે તેઓ એક-બીજાથી વિદાય થયા, તો દ્રોણે કહ્યું, "બન્ધુ, મને ભુલાવી તો નહીં દે?"

"કેવી વાતો કરે છે, મિત્ર!" દ્રુપદે જવાબ આપ્યો, "ભલું શૈશવ-કાળની મિત્રતા કોઈ ભુલાવી શકે છે. સાંભળો, જ્યારે હું પાંચાલ દેશનો રાજા બનીશ, ત્યારે કોઈ પણ સમયે તને મારી મદદની જરૂર પડે, તો નિઃસંકોચ મારી પાસે ચાલ્યો આવજે. હું તારી દરેક શક્ય મદદ કરીશ."

આમ કહીને દ્રુપદ તો પાંચાલ ચાલ્યા ગયા અને સમયાન્તરમાં પિતાની મૃત્યુ પછી પાંચાલ-દેશના રાજા પણ બની ગયા, પરંતુ ત્યાં દ્રોણના દિવસ સંકટમાં પસાર થઈ રહ્યા હતા.

દ્રોણના વિવાહ મહર્ષિ શરદ્વાન્ત્રી પુત્રી કૃપીથી થયા હતા.

મહર્ષિ શરદ્વાન્ મહાન તપસ્વી હતા અને એમણે પોતાની તપસ્યા નિર્વિઘ્ન પૂરી કરવા માટે પોતાના પુત્ર કૃપ તેમજ પુત્રી કૃપીને નાની આયુમાં જ જંગલમાં છોડી દીધા હતા, જેમનું પાલન શાંતનુએ કર્યું હતું. બાળ કૃપ તેમજ કૃપીને શાંતનુનો એક સેવક જંગલથી ઉઠાવી લાવ્યો હતો. પછીથી જ્યારે મહર્ષિ શરદ્વાન્ને જાણ ચાલી કે, એમની સંતાન શાંતનુને ત્યાં ઉછરી રહી છે, તો એમણે ત્યાં જઈને પોતાની સંતાનને શસ્ત્ર-સંચાલન અને યુદ્ધ-કલા શિખવાડી. પછીથી કૃપીના લગ્ન દ્રોણથી સંપન્ન કરાવી દીધા.

વિવાહોપરાંત દ્રોણની હાલત ના સુધરી. કૃપીથી એમને અશ્વત્થામા નામના પુત્ર-રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, પણ તેઓ સારી રીતે એનું પાલન-પોષણ કરી શકતા ન હતા. બીજા બાળકોને તો દૂધ મળતું હતું. પરંતુ જ્યારે એમનો પુત્ર ભૂખથી તડપતો હતો, તો તેઓ વિવશ થઈને એને લોટ મિશ્રિત કરીને પીવડાવી દેતા હતા. આ દયનીય સ્થિતિથી એમનું દિલ રોતું હતું, પરંતુ લાચારીમાં હાથ ધસવા સિવાય કોઈ ચારો ન હતો.

એક મોકા પર એક દિવસ એમને પોતાના બાળપણના મિત્ર અને સહપાઠી દ્રુપદની યાદ આવી ગઈ, જે આજકાલ પાંચાલનો રાજા બનેલો હતો. દ્રુપદે વિદાય થતાં સમયે જે કંઈ કહ્યું હતું, એને યાદ કરીને એમને જરા પણ સંદેહ ના રહ્યો કે, જો એનાથી સહાયતાની યાચના કરવામાં આવે, તો તે મનાઈ નહીં કરે. દ્રોણને વધારે કશું જોઈતું ન હતું, તેઓ તો પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામા માટે એક ગાય ઇચ્છતા હતા.

બસ, તેઓ પાંચાલ માટે ચાલી પડ્યા.

દ્રુપદના મહેલની પાસે પહોંચીને જેવો જ એમણે અંદર પ્રવેશ કરવા ઇચ્છ્યો, દરવાનો (પહેરેદારો)એ એમને રોકી દીધા. બોલ્યા, "કોણ છો ભાઈ, કેવી રીતે અંદર ઘુસી જઈ રહ્યો છો?"

દ્રોણે ખૂબ જ વિનમ્રતાથી કહ્યું, "જુઓ, હું પાંચાલ-નરેશથી મળવા ઇચ્છું છું. દ્રુપદ મારો બાળપણનો મિત્ર છે."

"બાળપણનો મિત્ર છે!" દરવાન વ્યંગ્યથી બોલ્યા, "જાઓ ભાઈ, જાઓ. અહીંયા તમારી જેમ અનેક લોકો મિત્ર બનીને આવે છે."

દ્રોણે કહ્યું, "બસ, તમે દ્રુપદથી જઈને ફક્ત એ કહો કે, એનો સહપાઠી દ્રોણ આવ્યો છે, જો તે મારાથી મળવા ઇચ્છશે, તો બોલાવી લેશે, નહીંતર હું પાછો ચાલ્યો જઈશ."

"સારું! તું અહીં રોકા, અમે એમને તારા આવવાની સૂચના આપીએ છીએ."

આટલું કહીને એક દરવાન મહેલની અંદર ચાલ્યો ગયો.

દ્રોણ મહેલના મુખ્ય દ્વાર પર ઉત્સુકતાથી દરવાનના પાછા આવવાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. દ્રોણને ત્યાં ઊભા-ઊભા સાંજ થઈ ગઈ, ત્યારે જઈને દરવાને આવીને કહ્યું, "જાઓ, તને રાજાએ અંદર બોલાવ્યો છે."

દ્રોણે બે રક્ષકોથી ઘેરાઈને મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો, જેમ કે તેઓ કારાગારના બન્દી હોય.

દરબારમાં દ્રુપદ ઊંચા સિંહાસન પર ગર્વથી બેઠા હતા, ચારે તરફ દરબારીઓનું હુજૂમ ઊભું હતું. એમની વચ્ચે દ્રોણ રાજાની સામે એવી રીતે ઊભા હતા, જાણે કોઈ દીનહીન ભિખારી હોય.

દ્રુપદ એમને અજનબીઓની જેમ ઘૂરીને જોઈ રહ્યો હતો, પછી પૂછ્યું, "શું હું જાણી શકું છું કે, તું કોણ છે અને અહીંયા શું કરવા આવ્યો છે?"

દ્રોણ તો જાણે આકાશમાંથી પડ્યા. એમને આવા પ્રશ્નની આશા ન હતી. તેઓ ધીમેથી બોલ્યા, "શું તમે મને ભૂલી ગયા? હું દ્રોણ છું, તમારો બાળપણનો મિત્ર."

દ્રુપદે નફરતથી દ્રોણની તરફ જોયું. અને મહોં બગાડીને બોલ્યા, "શું બકો છો? હું તારો મિત્ર? તું હોશમાં છે કે નહીં."

દ્રોણ અપમાનથી જડ થઈ ગયા. બધા લોકો આંખોમાં આશ્ચર્ય અને વ્યંગ્ય ભરીને દ્રોણની તરફ જોઈ રહ્યા હતા. દ્રોણ અહીંયા આવીને પસ્તાઈ રહ્યા હતા.

આખરે પ્રયત્ન કરતાં-કરતાં દ્રોણ બોલ્યા, "દ્રુપદ, યાદ કરો, તેં આશ્રમ છોડતા સમયે મારાથી શું કહ્યું હતું. શું બાળપણની દોસ્તી આટલી જલ્દી ભૂલી ગયા?"

દ્રુપદે ઉત્તર આપ્યો, "સાંભળો બ્રાહ્મણ, દોસ્તી બરાબરવાળાઓથી થાય છે. હું પાંચાલ-નરેશ છું અને તું છે યાચક બ્રાહ્મણ. ભલું અમારી-તમારી કેવી દોસ્તી!"

દ્રોણે સાંભળ્યું અને મૌન રહ્યા. તેઓ સમજી ગયા કે દ્રુપદ રાજા બનીને અહંથી બધી જ સહૃદયતા ભુલાવી બેઠો છે. આવા પ્રામીથી સહયોગની આશા રાખવી વ્યર્થ હતી. તેઓ ચુપચાપ જવા માટે તૈયાર થયા.

દ્રુપદ બોલ્યો, "રોકાઓ, બ્રાહ્મણ! તું અમારે અહીંયા યાચક બનીને આવ્યો છે, અમે તને એમ જ નહીં જવા દઈએ. અમારાથી દોસ્તીની આશા ના રાખો, પરંતુ તને કંઈક ભેટ અવશ્ય મળશે.

આટલું કહીને દ્રુપદે એક દરબારીને કોઈ આદેશ આપ્યો, પછી દ્રોણથી કહ્યું, "યાદ રાખો, સ્થાયી મિત્રતા નામની કોઈ વસ્તુ નથી હતો. આ તારી બાળબુદ્ધિ છે. ક્યારેક સ્થિતિઓએ આપણને એક-બીજાથી નજીક લાવી દીધા હતા, પરંતુ એ નજીકના સંબંધને હંમેશાં કાયમ નથી રાખી શકાતા, કેમ કે સ્થિતિઓ બદલાઈ ચુકી છે. સમય ઘણો બળવાન છે."

મનુષ્ય ઊંચું પદ મેળવીને આટલો નિષ્કુર હોઈ શકે છે, દ્રોણને તો વિશ્વાસ જ થઈ રહ્યો ન હતો. આ હાલતમાં દ્રોણ એ બતાવવાનું પણ ભૂલી ગયા કે, તેઓ કેમ આવ્યા છે, ના એમને ગાય માંગવાનું સ્મરણ રહ્યું અને ના તો એમણે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાનો ઉલ્લેખ કર્યો. દ્રોણ વિશ્વાસ જ કરી શકતા ન હતા કે, સામે ઊંચા સિંહાસન પર બેઠેલો વ્યક્તિ એ જ છે, જેની

સાથે તેઓ બાળપણમાં એક જ આશ્રમમાં અભ્યાસ કરતા હતા અને વનમાં રમ્યા કરતા હતા.

ત્યારે જ એ દરબારી દ્રોણ માટે ભેટ લઈને આવી પહોંચ્યો. દ્રોણનું શરીર ક્રોધથી કાંપી રહ્યું હતું. એમણે ભેટને ઠોકર મારીને તીવ્ર સ્વરમાં કહ્યું, "દ્રુપદ, હું જઈ રહ્યો છું, પરંતુ યાદ રાખજે, એક દિવસ એવો જરૂર આવશે, જ્યારે હું આજના અપમાનનો બદલો લઈશ. ખરેખર સમય ઘણો બળવાન હોય છે."

આમ કહીને દ્રોણ મહેલથી નિકળી આવ્યા હતા.

એના પછી દ્રોણાચાર્ય જીવિકા માટે કેટલીય જગ્યાએ ભટક્યા, આ જ દરમિયાન એમની મુલાકાત ભીષ્મ પિતામહથી થઈ અને એમણે રાજકુમારોને શસ્ત્રાસ્ત્ર ચાલન શિખવવાનો ભાર એમને સોંપી દીધો.

તેઓ હજુ સુધી દ્રુપદના અપમાનને ભૂલ્યા ન હતા, બસ, એમને પ્રતીક્ષા હતી, તો અવસરની.

★ ★

રાજકુમારોને, વિશેષ રૂપથી અર્જુનને યુદ્ધ કલામાં સુયોગ્ય બનાવવા માટે દ્રોણ કોઈને પણ આગળ વધવા દેવા ઇચ્છતા ન હતા. એનું પરિણામ એ થયું કે, એક ગરીબ યુવક, જે અત્યંત મેઘાવી હતો, એને પણ દ્રોણે પોતાનો શિષ્ય ના બનાવ્યો. જો એને શિષ્ય બનાવતા, તો તે આગળ ચાલીને બધા રાજકુમારોથી આગળ વધી શકતો હતો. દ્રોણે એક નજરમાં જ એ જાણી લીધું હતું કે, યુવક કુશાગ્ર બુદ્ધિ છે.

પરંતુ યુવક પણ ઓછો ના નિકળ્યો. દ્રોણથી નિરાશ થીને એણે એવો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો કે, પછીથી સ્વયં દ્રોણ પણ આશ્ચર્યચકિત થયા વગર રહી ના શક્યા.

તે યુવક અન્ય કોઈ નહીં, નિષાદ-પુત્ર એકલવ્ય હતો.

એક દિવસની વાત છે, બધા રાજકુમાર આખેટ (શિકાર) માટે વનમાં ગયા. ખૂબ જ દૂર નિકળી ગયા પછી એમણે જોયું કે, વનમાં એક યુવક ધનુષ-બાણનો અભ્યાસ કરી રહ્યો છે. રાજકુમારોની સાથે હતો-એક કુતરો. એણે જેવો જ વનમાં એક અજનબી યુવકને જોયો, તે ભસવા લાગ્યો.

કુતરાના ભસવાથી એકલવ્યની સાધનામાં વિઘ્ન થયું. એણે ધનુષ-બાણનું વલણ કુતરાની તરફ કર્યું અને એકપછી એક સતત સાત બાણ છોડી દીધા, જે સરસરાતા કુતરાના મહોમાં જઈને વિંધાઈ ગયા. કુતરાનો ભસવાનું બંધ થઈ ગયું. મજાની વાત એ હતી કે, કુતરાના મહોંથી લોહીની એક પણ બૂંદ ટપકી ન હતી.

બધા રાજકુમાર ચક્રિત રહી ગયા. તેઓ દોડતાં-દોડતાં એની પાસે ગયા. અર્જુને પૂછ્યું, "તું કોણ છે?"

"હું નિષાદ પુત્ર એકલવ્ય છું."

"તું તીર તો ખૂબ ચલાવી લે છે, કોણ છે તારા ગુરુ?"

"હું દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય છું."

એકલવ્યનો આ ઉત્તર સાંભળીને અર્જુનનું દિલ બેસી ગયું. ભલું, આ જંગલી છોકરાને ગુરુ દ્રોણાચાર્યએ પોતાનો શિષ્ય કેવી રીતે બનાવી લીધો? અને જો બનાવી પણ લીધો, તો તીરન્દાજીમાં સિદ્ધહસ્ત કેવી રીતે કરી દીધો, જ્યારે કે એકમાત્ર અર્જુન જ એમનો પ્રિય શિષ્ય હતો!

હસ્તિનાપુર પાછા આવીને એણે ગુરુદેવને જઈ પકડ્યા. બોલ્યો - "આ કેવો ન્યાય છે, ગુરુદેવ! તમે તો કહ્યું હતું કે, તમે ફક્ત રાજપુત્રોને જ શિષ્ય બનાવશો, પછી એક નિષાદ-પુત્રને શિષ્ય બનાવવાનો શું અર્થ છે?"

"નિષાદ-પુત્ર? મારો શિષ્ય?" દ્રોણાચાર્યએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, "આ શું કહી રહ્યા છો, પાર્થ!"

"હું ઠીક કહી રહ્યો છું, આચાર્ય." અર્જુન બોલ્યો, "હું એને હમણાં-હમણાં જ વનમાં જોઈને આવી રહ્યો છું. આવો પટુ તીરન્દાજ મેં આજ સુધી નથી જોયો. તમે તો કહેતા હતા કે, હું જ તમારો પ્રિય શિષ્ય છું, પછી નિષાદ-પુત્ર પર આટલી મહેરબાની કેમ? એણે સ્વયં બતાવ્યું છે કે, તમે જ એના ગુરુ છો."

દ્રોણાચાર્ય થોડું વિચારીને બોલ્યા, "ચાલો, મને પણ બતાવો, કોણ છે તે તીરન્દાજ, જે મારો શિષ્ય હોવાનો દાવો કરે છે."

અર્જુન ગુરુદેવને સાથી લઈને વનમાં પહોંચ્યો.

દ્રોણાચાર્યને જોતાં જ એકલવ્ય એમના પગમાં પડી ગયો.

દ્રોણાચાર્ય બોલ્યા, "ઊઠો એકલવ્ય, એ બતાવો કે, તેં મારું શિષ્યત્વ કેવી રીતે ગ્રહણ કર્યું?"

"ગુરુદેવ!" એકલવ્યએ હાથ જોડીને કહ્યું, "જ્યારે તમારું સાન્નિધ્ય મેળવવાથી હું વંચિત રહ્યો, તો વનમાં આવીને તમારી પ્રતિમા બનાવી, અને એની સામે તીરંદાજીનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો."

દ્રોણાચાર્ય વિચારમાં પડી ગયા, જે યુવક માત્ર ગુરુની પ્રતિમાથી પ્રેરણા મેળવીને આટલી સફળ ધનુર્વિદ્યા શીખી શકે છે, તે આગળ ચાલીને ઉચ્ચસ્તરીય ધનુર્ધર બની શકે છે. શું ઠેકાણું, અર્જુન અને અશ્વત્થામાથી પણ તે બે પગલાં આગળ વધી જાય. એમણે નિર્ણય કરી લીધો કે, એકલવ્યને તીરંદાજીમાં એકદમ વિક્કળ કરી દેશે. તીરંદાજી અંગૂઠાના બળ પર ચાલે છે, તેથી દ્રોણાચાર્ય થોડું વિચારીને બોલ્યા, " તેં મને પોતાના ગુરુ માન્યા છે, પણ દક્ષિણ તો કશું આપી નહીં."

"આજ્ઞા કરો, ગુરુદેવ." એકલવ્ય નતમસ્તક થઈને બોલ્યો, મારો જીવ પણ હાજર છે."

"મને તું તારા જમણા હાથનો અંગૂઠો દક્ષિણામાં આપી દે."

આટલો જટિલ આદેશ સાંભળીને એકલવ્ય જરા પણ વિચલિત ના થયો, "જે આજ્ઞા." કહીને એણે જમણા હાથનો અંગૂઠો કાપીને ગુરુદેવના ચરણોમાં રાખી દીધો.

આ પ્રકારે અર્જુનનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરીને દ્રોણાચાર્ય પાછા ચાલ્યા ગયા.

પરંતુ એકલવ્ય પણ ધુનનો પાક્કો હતો. જમણા હાથના નિષ્ક્રિય થઈ જવા પર એણે પગના અંગૂઠાથી ધનુષ વિદ્યાનો અભ્યાસ જારી રાખ્યો.

★ ★

સમસ્ત રાજકુમારોની શિક્ષા ઠીક-ઠાક ચાલી રહી હતી. દ્રોણાચાર્ય મન લગાવીને પરિશ્રમ કરી રહ્યા હતા. એક દિવસે દ્રોણાચાર્યએ વિચાર્યું, "જરા એમની પરીક્ષા લેવી જોઈએ, જેથી જાણ ચાલે કે આ લોકો શું શીખ્યા છે."

દ્રોણાચાર્ય પરીક્ષાની તૈયારીમાં લાગી ગયા.

એમણે એક વૃક્ષ પર નકલી ચકલી બેસાડી દીધી, જેનું ફક્ત માથું જ નજરે આવી રહ્યું હતું. બધા રાજકુમારોને બોલાવીને એમનાથી કહ્યું, "તમે બધા વૃક્ષની તરફ ધ્યાનથી જુઓ."

બધાની નજરો વૃક્ષની તરફ ઊઠી ગઈ.

દ્રોણાચાર્યએ દુર્યોધનથી પૂછ્યું, "તને વૃક્ષમાં શું નજરે આવી રહ્યું છે?"

દુર્યોધન બોલ્યો, "વૃક્ષ, પાંદડા, ડાળીઓ..."

દ્રોણાચાર્યએ અન્ય રાજકુમારોને બોલાવીને પૂછ્યું, "તમને શું નજરે આવી રહ્યું છે?"

"આકાશ... વાદળ..." રાજકુમારોએ ઉત્તર આપ્યો.

દ્રોણાચાર્યએ આ પ્રકારે એક-એક કરીને બધા રાજકુમારોથી એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. બધાએ ચકલી સિવાય અનેક વસ્તુઓના નામ ગણાવ્યા. હવે દ્રોણાચાર્યએ અર્જુનને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું, "હે અર્જુન! તને વૃક્ષમાં શું નજરે આવી રહ્યું છે?"

અર્જુને વૃક્ષની તરફ જોયું અને બોલ્યો, "એક ચકલી."

"કેટલો અંશ નજરે આવી રહ્યો છે?"

"ફક્ત એનું માથું."

"હું, એના પર તીરથી વાર કરો."

આટલું સાંભળ્યું કે, અર્જુને કમાન પર તીર ચઢાવ્યું, અને ખેંચીને તીર છોડી દીધું. તીર એક ઝટકાથી ચકલીના માથાને જઈ લાગ્યું અને માથાનો હિસ્સો કપાઈને જમીન પર આવી પડ્યો.

અર્જુન પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ ચુક્યો હતો. દ્રોણે ખુશી-ખુશી અર્જુનને પોતાના આલિંગનમાં લઈ લીધો. બોલ્યા, "આ છે અસલી યુદ્ધકની ઓળખ. જે પોતાના લક્ષ્યને તત્કાળ ઓળખી લે છે, તે ક્યારેય પરાજિત નથી થતો."

(૪)

જલ્દી જ અર્જુનની અચૂક નિશાનેબાજીનું અન્ય એક ઉદાહરણ દ્રોણાચાર્યને પ્રાપ્ત થયું.

એક વાર દ્રોણાચાર્ય નદીમાં સ્નાન કરી રહ્યા હતા. એકાએક એક મગરમચ્છે દ્રોણાચાર્યની જાંઘ મહોમાં પકડી લીધી. દ્રોણાચાર્ય છટપટાવા લાગ્યા. ગુરુનો જીવ જોખમમાં જોઈને અર્જુને એક પછી એક પાંચ તીરોથી મગરમચ્છને મારી નાંખ્યો અને દ્રોણાચાર્યની પ્રાણ રક્ષા કરી.

દ્રોણાચાર્ય અર્જુનની આ બહાદુરીથી ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા. એમણે કહ્યું, "બેટા અર્જુન, તેં આજે મારો જીવ બચાવ્યો છે, આથી હું પ્રસન્નતાપૂર્વક તને એક વિશેષ અસ્ત્ર આપી રહ્યો છું. પછી એ અસ્ત્રને ચલાવવાની વિધિ સમજાવતા તેઓ બોલ્યા, "ધ્યાન રહે, આ આસ્ત્ર ભયંકર છે. જ્યારે તારા પર કોઈ ઘાતક બ્રહ્માસ્ત્રથી હુમલો કરવામાં આવે, ત્યારે આ અસ્ત્રનો ઉપયોગ કરજે. કોઈ નાના અસ્ત્રની વિરુદ્ધ એનો પ્રયોગ વર્જિત છે, કેમ કે આખા જગતમાં આગ લાગી જવાનો ભય છે. આ અસ્ત્રના રહેતા તારાથી કોઈ જીતી નથી શકતું."

★ ★

કૌરવ-પુત્રોએ પણ પાંડવોની જેમ એક જ ગુરુથી યુદ્ધ-કલા તેમજ શસ્ત્ર ચાલનની વિદ્યા શીખી હતી, પરંતુ દુર્યોધન તેમજ એના ભાઈઓએ આ શિક્ષાઓમાં કોઈ વિશેષ રુચિ બતાવી ન હતી. જો કે, તેઓ પણ વીર હતા, પણ પાંડવોના સ્તરના નહીં, કેમ કે એમનો મોટાભાગનો સમય ઈર્ષ્યા તેમજ દ્વેષમાં જ પસાર થતો હતો. પાંડવ એમના પિતરાઈ ભાઈ હતા, પરંતુ એમની વીરતાથી એમને ક્યારેય પણ પ્રસન્નતા થતી ન હતી. પાંડવોની પ્રશંસાથી એમનું દિલ સળગતું હતું. ખાસ કરીને અર્જુનની લોકપ્રિયતાથી દુર્યોધન ક્યારેય પણ ખુશ ના રહ્યો.

અર્જુન યુદ્ધ-કલાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પ્રવીણ હતો. ભીમ ભારે ગદા ઉઠાવીને કોઈ પણ હુમલાવરને ધરાશાયી કરી શકતો હતો. આ વિદ્યામાં દુર્યોધન પણ ઓછો ન હતો. યુધિષ્ઠિર

રથ-યુદ્ધક હતો. નકુલ-સહદેવની તલવારબાજીનો જવાબ ન હતો. ગુરુ-પુત્ર અશ્વત્થામા અનેક અસ્ત્રો-શસ્ત્રોને કુશળતાથી ચલાવી લેતો હતો.

જ્યારે કૌરવ-પાંડવ રાજકુમારોની શિક્ષા સમાપ્ત થઈ ગઈ; તો દ્રોણાચાર્યએ સંતોષનો શ્વાસ લીધો. હવે વારો હતો- પોતાના શિષ્યોની સમવેત પરીક્ષા કરી.

દ્રોણાચાર્યએ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રને સૂચના આપી, "રાજન્! મેં બધા રાજકુમારોને યુદ્ધકલા તેમજ શસ્ત્ર-વિદ્યામાં પૂર્ણ પ્રવીણ કરી દીધા છે. હવે હું એમની કલાઓનું સાર્વજનિક પ્રદર્શન કરાવવા ઇચ્છું છું, જેથી એમની યોગ્યતાનું પ્રમાણ મળી શકે."

ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રસન્નતાથી કહ્યું, "ઠીક છે, જલ્દી જ એક સમારોહનું આયોજન કરવામાં આવે. આ અવસર પર સામાન્ય જનતા પણ પ્રદર્શન-સ્થળ પર આવીને રાજકુમારોનું પ્રદર્શન જોઈ શકે છે."

ધૃતરાષ્ટ્રના આદેશાનુસાર સમારોહની તૈયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ.

★ ★

પરીક્ષણનો નિર્ધારિત દિવસ આવી પહોંચ્યો.

એક ખૂબ મોટા મેદાનમાં સમારોહનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. મેદાનની ચારે તરફ દર્શકોના બેસવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. દૂર-દૂરથી લોકો ઉત્સાહથી રાજકુમારોનું પ્રદર્શન જોવા આવ્યા હતા. સામાન્ય જનતા સિવાય વિભિન્ન દેશોથી મહત્વપૂર્ણ લોકો પણ પહોંચ્યા હતા. આખું સમારોહ-સ્થળ લોકોના શોરથી ગૂંજી રહ્યું હતું.

સામે એક ઊંચા આસન પર રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, રાણી ગાંધારી તથા મંત્રીગણ તેમજ દરબારી બેઠા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રની બાજુમાં જ બેઠો હતો-સંજય, એ જ ધૃતરાષ્ટ્રને આંખે જોયા હાલ સંભળાવ્યા કરતો હતો, કેમ કે જન્મજાત અંધ હોવાને કારણે ધૃતરાષ્ટ્ર ખુદ તો કશું જોઈ શકતા ન હતા.

લોકોના ગગન-ભેદી નારાઓની વચ્ચે યુધિષ્ઠિરે ઘોડા પર સવાર થઈને પરીક્ષા-સ્થળમાં પ્રવેશ કર્યો, એમની પાછળ બાકી રાજકુમાર પણ આવી પહોંચ્યા. પુરોહિતોના મંગલાચરણ પછી સમારોહની કાર્યવાહી આરંભ થઈ ગઈ.

પછી એક-એક કરીને રાજકુમાર આગળ વધતા અને જન-સમૂહને પોતપોતાના પ્રિય હથિયારનું કૌશલ બતાવતા. પ્રત્યેક કૌશલથી ઉપસ્થિત જન-સમુદાય ખુશીથી ઝૂમી ઊઠતો.

પ્રત્યેક રાજકુમારનું પ્રદર્શન અદ્વિતીય હતું.

ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પોતાના શિષ્યોનાં કરતબથી પૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ હતા. એમણે બધા રાજકુમારોને શ્રેષ્ઠ પ્રદર્શનના અભિનંદન આપ્યા.

પણ દુર્યોધન આ પ્રદર્શનોથી ખુશ ન હતો. એણે સ્પષ્ટ જોયું હતું કે, પાંડવોના પ્રદર્શન પર જનતા વધારે પ્રસન્ન થતી હતી. ભીમથી દુર્યોધનની ઈર્ષ્યા છુપાયેલી ના રહી શકી. તે દુર્યોધનને ચિડાવવા માટે એની સામે ગદા નચાવા લાગ્યો. દુર્યોધનના ક્રોધનો પારાવાર ના રહ્યો. ભીમને આ ધૃષ્ટતાની મજા ચખાવવા માટે એણે પણ પોતાની ગદા ઉઠાવી લીધી. લાગ્યું, જાણે બે ઉન્મત્ત હાથી એક-બીજાથી ભીડવા માટે આમને-સામને ઊભા થઈ ગયા હોય. દુર્યોધનનું શરીર ઉત્તેજનાથી કાંપી રહ્યું હતું. ચહેરો ગુસ્સાથી લાલ થઈ ગયો હતો.

સ્થિતિની નજાકત અશ્વત્થામાએ સંભળી! જો તે એ બંનેની વચ્ચે પડીને બચાવ ના કરતો, તો નિશ્ચિત હતું કે, તે બંને લડી પડતા. અશ્વત્થામાએ પોતાના પિતા દ્રોણાચાર્યને બોલાવ્યા. દ્રોણાચાર્યએ ભીમ અને દુર્યોધનને શાંત કર્યા.

સંજય એક-એક ઘટનાનું વિવરણ વિસ્તારથી ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવી રહ્યો હતો. પાંડવોની કીર્તિથી ધૃતરાષ્ટ્રને ખુશી તો થઈ રહી હતી, પરંતુ પોતાના પુત્રોના ગુણગાન ના સાંભળીને વ્યથિત પણ હતા.

આ સંપૂર્ણ પ્રદર્શનમાં અર્જુનની યુદ્ધ-કલા અદ્વિતીય હતી. દરેક અસ્ત્રને તે બખૂબી ચલાવવાનું જાણતો હતો. બાણોના ચલાવવામાં તે એ કદર દક્ષ હતો કે, ક્યારેય પોતાના બાણોથી અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી દેતો, તો ક્યારેય પાણી વરસાવી દેતો. રથ પર એની યુદ્ધકલા બેજોડ હતી, તો પગપાળા અસ્ત્ર સંચાલનમાં તે

લાજવાબ હતો.

એનું રણ કૌશલ જોઈને તો ગુરુ દ્રોણાચાર્યની આંખોથી ખુશીના આંસૂ છલકી આવ્યા હતા.

"હું અર્જુનને પડકાર આપું છું."

એકાએક સભા સ્થળમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો.

બધા લોકોએ ચોંકીને યુવકની તરફ જોયું. તે તેજસ્વી હતો, વીરતા એના શરીરથી ફૂટી પડી રહી હતી, શરીર પર કવચ અને કાનોમાં કુંડળ ઝૂલી રહ્યા હતા. તે સૂર્ય-પુત્ર કર્ણ હતો. આજથી પહેલાં એને કોઈએ જોયો ન હતો. તે પણ વિભિન્ન અસ્ત્રોમાં પારંગત થઈને આ બહુચર્ચિત આયોજનને જોવા આવ્યો હતો. અર્જુને જે પણ પ્રદર્શન કર્યું હતું, એનું કર્ણની નજરોમાં કોઈ મહત્ત્વ ન હતું. કેમ કે આ બધા કરતબ તો એના ડાબા હાથના ખેલ હતા.

કુન્તી પણ ત્યાં ઉપસ્થિત હતી. એણે પોતાના આ પુત્રને પહેલી નજરમાં જ ઓળખી લીધો. એનું હૃદય હાહાકાર કરી ઊઠ્યું!

લોકો આ તેજસ્વી યુવકને જોઈને કાનાફૂસી કરવા લાગ્યા-

"અરે, જુઓ તો કોણ છે? કેવો વીર છે? ક્યાંથી આવ્યો છે?"

કર્ણએ કમર પર હાથ રાખીને એ દિશાની તરફ જોયું, જ્યાં રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે મહત્ત્વપૂર્ણ લોકો બેઠા હતા. એણે ગુરુ દ્રોણાચાર્યની તરફ નજર જમાવીને કહ્યું-

"અર્જુનના પ્રદર્શન પર આટલા ખુશ થવાની જરૂર નથી. આ બધું તો હું પણ કરી શકું છું, બલ્કે એનાથી પણ અધિક કરી શકું છું. જો તમે આજ્ઞા આપો, તો હું પણ આ સમયે પોતાની યુદ્ધ-કલાનું અહીંયા પ્રદર્શન કરી શકું છું."

ક્ષણ-ભર માટે કોઈ કશું ના બોલ્યું. ગુરુ દ્રોણાચાર્ય આશ્ચર્યથી એ અજનબી યુવકને જોઈ રહ્યા હતા, જે ખરેખર વીરતાની પ્રતિમૂર્તિ નજર આવી રહ્યો હતો. પણ તે યુદ્ધ-કલાના પ્રદર્શનની અનુમતિ કેવી રીતે આપતા? જો તે ખરેખર અર્જુનથી શ્રેષ્ઠ સાબિત થયો, તો...?

કર્ણની લલકાર સાંભળીને કોઈ અન્ય ખુશ થયું ના થયું હોય, પરંતુ દુર્યોધનની પ્રસન્નતાનો કોઈ અન્ત ના રહ્યો. ખરેખર, આ યુવક જો અર્જુનથી શ્રેષ્ઠ સાબિત થઈ જાય, તો આનંદ આવી જાય, પછી તો અર્જુનની હેઠડી ધરીની ધરી રહી જશે. તે એવો તો કોઈ વીર ઇચ્છતો હતો, જે પાંડવોનો મુકાબલો કરી શકે.

દુર્યોધને કર્ણથી કહ્યું, "બન્ધુ, અમે તારી ઇચ્છાનો આદર કરીએ છીએ. તું અમારી સાથે રહે, અમને પોતાના જ માનો, અમે દરેક સ્થિતિમાં તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશું."

કર્ણ બોલ્યો, "મને તમારી મિત્રતા મેળવીને પ્રસન્નતા છે. બસ, મારી એક જ નાની-એવી ઇચ્છા છે કે, મને પણ યુદ્ધ-કલાનું કૌશલ બતાવવાની તક મળવી જોઈએ, હું અર્જુનથી દ્વન્દ્વ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું."

દુર્યોધન બોલ્યો, "હા-હા, કેમ નહીં, આગળ વધો નવયુવાન! અમારી શુભકામનાઓ તારી સાથે છે."

અર્જુન અત્યાર સુધી ચુપચાપ ઊભો હતો, પરંતુ એનાથી હવે સહેવાયું નહીં. તે બોલ્યો, "જે બાહ્ય લોકો બોલાવ્યા વગર અને અનામંત્રિત પહોંચીને પોતાની શેખી વધારે છે, એમની સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ, એ હું ખૂબ જાણું છું. તને પણ હું સારો પાઠ ભણાવીશ."

કર્ણએ જવાબ આપ્યો, "એમાં આમંત્રણનો કોઈ પ્રશ્ન નથી ઉઠતો. અહીંયા સાર્વજનિક પ્રદર્શન થઈ રહ્યું છે, આ સાર્વજનિક સ્થળ છે, અહીંયા કોઈ પણ પોતાની કલા પ્રદર્શિત કરી શકે છે. જેમ તમને લોકોને પોતાની કલા બતાવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત છે, તેવી જ રીતે મને પણ. સત્ય તો એ છે કે, એક સાચ્યો વીર આવી વાતોમાં પોતાનો સમય બરબાદ નથી કરતો, સાચ્યા વીરની તો એ જ એક નિશાની છે, કે પડકારનો દટીને મુકાબલો કરે. જો તું અસ્ત્ર-શસ્ત્રમાં નિપુણ હોય, તો આવો બે-બે હાથ થઈ જાય, આપણા અસ્ત્ર-શસ્ત્ર એક-એકથી ભિડાઈને ખુદ જ નિર્ણય કરી લેશે કે, સાચ્યો વીર કોણ છે?"

પ્રદર્શન સ્થળ પર અજીબ દૃશ્ય ઉપસ્થિત થઈ ગયું. બધા ઉત્સુક, ઉત્તેજિત તેમજ શંકિત હતા- ન જાણે શું થવાવાળું છે?

પાંડવો અને કૌરવોમાં જે એક-બીજા પ્રતિ મન-મુટાવ હતો, તે કર્ણના આવવાથી સ્પષ્ટ પ્રગટ થઈ ગયો.

અર્જુનના ભાઈ એને ઘેરીને ઊભા થઈ ગયા હતા અને બાકી કૌરવ પોતાના મોટા ભાઈ દુર્યોધનની આસપાસ જમા થઈ ગયા હતા.

ગુરુ દ્રોણાચાર્યની સમજમાં આવી રહ્યું ન હતું કે, તેઓ શું કરે! ભીષ્મ તેમજ વિદુર પણ ક્રિંકર્તવ્ય વિમૂઢ હતા. કુંતીની દશા દયનીય હતી. વર્ષો પછી એને જોઈને એની આંખો ભરાઈ આવી હતી. આ કેવી વિડમ્બના હતી કે, પોતાના ભાઈ અર્જુનથી જ તે દ્વન્દ્વ યુદ્ધ કરવા માટે ઉદ્યત હતો. કુંતી પોતાની સ્થિતિ પર કાબૂ ના રાખી શકી અને મૂર્છિત થઈ ગઈ. વિદુરે આગળ વધીને કુંતીને સંભાળી લીધી. વિદુરને કર્ણની વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન હતું.

સ્થિતિ વિસ્ફોટક હતી. વાતાવરણમાં ઉત્તેજના વ્યાપ્ત થઈ ગઈ હતી. આવી નાજુક ક્ષણોમાં કૃપાચાર્યએ ખૂબ બુદ્ધિમત્તાથી કામ લીધું. તેઓ પણ યુદ્ધ કલામાં નિષ્ણાંત હતા તથા કૌરવ બન્ધુઓને અનેક વિલક્ષણ દાવ શીખવાડ્યા હતા.

કૃપાચાર્યએ કર્ણથી કહ્યું, "હે વીર યુવક! તું જાણે છે કે, અર્જુન રાજાનો પુત્ર છે, હવે તું પણ પોતાના કુળ વિશે બતાવ કે તું કોણ છે, કયા વંશથી તારો સંબંધ છે. ત્યારે જ અર્જુનથી તારું દ્વંદ્વ યુદ્ધ થઈ શકે છે. અમારી પરંપરા છે કે, દ્વંદ્વ યુદ્ધ ત્યારે જ શક્ય છે, જ્યારે બંને પક્ષોના વીરોનો સંબંધ રાજ-કુળથી હોય."

કર્ણનું દિલ બેસી ગયું. એને એક સારથીએ ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. તે કોઈ કુલથી ન હતો, એ અજ્ઞાત હતો. કૃપાચાર્યની શરત એને નિરાશ કરી ગઈ. હા, તે કોઈ દેશનો રાજા હોત, તો વાત બની શકતી હતી.

દુર્યોધન કોઈ પણ પ્રકારે અર્જુનને નીચો બતાવવા ઇચ્છતો હતો, તેથી એણે સરેઆમ એલાન કર્યું, "આજથી હું કર્ણને અંગ દેશનો રાજા ઘોષિત કરું છું. હવે તો કર્ણને કોઈ દ્વંદ્વ-યુદ્ધથી નથી રોકી શકતું."

ખરેખર હવે દ્વંદ્વ યુદ્ધને ટાળવું મુશ્કેલ હતું. દુર્યોધને પોતાના અધિકૃત અંગ દેશ કર્ણને સમર્પિત કરી દીધો હતો. હવે તે પણ રાજા હતો. પછી ભલું, રાજકુમાર અર્જુનથી ટક્કર લેવાથી એને કોણ રોકી શકતું હતું.

ત્યારે જ ભીમે વ્યંગ્યથી કહ્યું, "અરે, આ કેવો રાજા છે, જે મામૂલી સારથીના પગ સ્પર્શી રહ્યો છે. સારથી પણ કેવો? જે યુદ્ધના રથોનું સંચાલન નથી કરતો, બલ્કે ભાડાનો રથ ચલાવે છે. ભલે જ આજથી એ અંગ-દેશનો રાજા બની ગયો, પણ એ સત્ય તો છુપાઈ નથી શકતું કે, આ એક સામાન્ય સારથીનો પુત્ર છે. જાઓ ભાઈ, યુદ્ધનું મેદાન તારા જેવાઓ માટે નથી, તું તો જઈને ઘોડાની લગામ પકડો."

"ભીમ!" દુર્યોધનનો તેજ અવાજ ગૂંજ્યો, "હમણા તને ખબર પડી જશે કે, કર્ણ ઘોડાની લગામ પકડવામાં જ દક્ષ નહીં, આ જ હાથોથી બાણોની અચૂક નિશાનેબાજી પણ કરી શકે છે. તમે પાંચેય ભાઈઓથી તે એકલો લડી શકે છે. તે રથ પર સવાર થઈને આગળ વધી રહ્યો છે, જેની હિમ્મત હોય, એને રોકે..."

જનસમૂહમાં ખલબલી મચી ગઈ. કેટલાય લોકોને દુર્યોધનનું એલાન પસંદ ના આવ્યું, પરંતુ, ભીડમાં કેટલાંક એવા પણ હતા, જે કર્ણની વીરતાનો આદર કરતા હતા. લોકોની

ઉત્સુક નજરો મેદાનની વચ્ચોવચ ટકેલી હતી, હવે દ્વન્દ્વ-યુદ્ધને ટાળવાનું મુશ્કેલ પ્રતીત થઈ રહ્યું હતું.

ત્યારે જ સૂરજ સરકતો-સરકતો અસ્ત થઈ ગયો, ચારે તરફ સંધ્યાનું અંધારું ફેલાઈ ગયું. તત્કાલીન યુદ્ધ નિયમ હતો કે, સૂર્યાસ્ત પછી યુદ્ધ નથી થઈ શકતું, તેથી કૃપાચાર્યએ સમારોહના સમાપનની ઘોષણા કરી દીધી. અર્જુન અને કર્ણનું સંભાવિત દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ આપમેળે ટળી ગયું. લોકોએ રાહતનો શ્વાસ લીધો.

બધાએ પોત-પોતાની રાહ પકડી.

દુર્યોધન કર્ણનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડીને એને પોતાની સાથે લઈ ગયો.

★ ★

રાજકુમારોનું શિક્ષા સત્ર સમાપ્ત થઈ ચુક્યું હતું.

ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પોતાની પ્રતિશોધ-પ્રતિજ્ઞા ભૂલ્યા ન હતા. એમણે પોતાના શિષ્યોને એક વાર પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું-

"હે રાજકુમારો! તમને યાદ છે કે, શિક્ષા આરંભ કરવાથી પહેલાં મેં તમારા લોકો પાસેથી એક વચન લીધું હતું?"

"હા, યાદ છે." અર્જુન બોલ્યો, "તમે કહ્યું હતું કે, શિક્ષા સમાપ્તિ પછી અમે તમારી એક ઇચ્છા પૂર્ણ કરીએ."

"આજે એ દિવસ આવી ગયો છે, જ્યારે તમે લોકો મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. હું ઉત્સુકતાથી આ દિવસની રાહ જોઈ રહ્યો હતો."

"ગુરુદેવ! અમે તૈયાર છીએ." રાજકુમારોએ કહ્યું, "તમે આદેશ આપો. અમારે શું કરવાનું છે?"

ગુરુદેવ ક્ષણભર મૌન રહ્યા. એકાએક એમની આંખોની સામે પાંચાલ દેશના રાજ દરબારનું દૃશ્ય ઉભરાઈ ગયું, જ્યાં વર્ષો પહેલાં રાજા દ્રુપદે એમનું અપમાન કર્યું હતું. તેઓ આજ સુધી એ અપમાનને ભૂલ્યા ન હતા, સમય વીતવાની સાથે દ્રુપદથી અપમાનનો બદલો લેવાની આગ એમના મનમાં વધતી ચાલી ગઈ હતી. હવે તેઓ એ જ દ્રુપદને પાઠ ભણાવવા

ઇચ્છતા હતા. એમણે રાજકુમારોને યુદ્ધ કલા-વિશારદ બનાવી દીધા હતા. એમની વીરતાની આગળ દ્રુપદનો પરાજય નિશ્ચિત હતો.

ગુરુદેવ દ્રોણાચાર્યએ દ્રુપદના અસભ્ય આચરણની વાર્તા સંભળાવીને કહ્યું, "વીરો, વર્ષો પહેલાં દ્રુપદે મારું જે અપમાન કર્યું હતું, આજે તમે લોકો એનો બદલો ચુકાવીને મારા હૃદયને શાંતિ પ્રદાન કરો. તમે લોકો દુનિયાના શ્રેષ્ઠ વીર છો, આથી તત્કાળ પાંચાલ જઈને દ્રુપદને પરાજિત કરો અને એને બન્દી બનાવીને મારી સામે પ્રસ્તુત કરો. આ જ મારી ઇચ્છા છે, જેને તમારે લોકોએ પૂર્ણ કરવાની છે."

રાજકુમારો માટે આ કોઈ મુશ્કેલ કામ ન હતું, તેઓ તત્કાળ તૈયાર થઈ ગયા. બોલ્યા, "ગુરુદેવ, અમે પળભરમાં પાંચાલ સેનાને નષ્ટ કરીને દ્રુપદને તમારી સામે ઊભા કરી દઈશું. અમને આશીર્વાદ આપો."

ગુરુદેવે એમને આશીર્વાદ આપ્યા, "જાઓ અને પોતાના અભિયાનમાં સફળ થઈને શીઘ્ર પાછા આવો."

રાજકુમાર પોતપોતાના અસ્ત્ર લઈને પાંચાલની તરફ રવાના થઈ ગયા. બધા ઉત્સાહમાં હતા. આજે પહેલીવાર એમને પોતાના હથિયારોનો ખુલીને ઉપયોગ કરવાની તક મળી હતી. દુર્યોધન પોતાની સાથે કર્ણને પણ લઈ ગયો હતો.

પાંચાલ પહોંચીને એમણે ખરેખર કુશળતાથી વીરતાનું પ્રદર્શન કર્યું. એમના આક્રમણને રોકવું પાંચાલની સેના માટે મુશ્કેલ હતું. જલ્દી જ પાંચાલ નરેશને રાજકુમારોએ પોતાના હાથોમાં લઈ લીધા. દ્રુપદ હારી ચુક્યા હતા. એણે રાજકુમારોની સામે આત્મસમર્પણ કરી દીધું. રાજકુમાર રાજા દ્રુપદને બન્દી બનાવીને આગલા થોડા દિવસોમાં જ હસ્તિનાપુર લઈ ગયા.

દ્રુપદને બન્દી અવસ્થામાં ગુરુની આગળ ઊભો કરીને રાજકુમાર બોલ્યા, "લો, તમારો બંદી હાજર છે."

દ્રોણાચાર્યએ ઉપરથી નીચે સુધી એક વાર દ્રુપદની તરફ જોયું, પછી બોલ્યા, "રાજન્! તમને યાદ છે, એક વાર જ્યારે હું તમારો મિત્ર બનીને એક યાચકના રૂપમાં તમારી પાસે પહોંચ્યો હતો, ત્યારે તમે શું કહ્યું હતું? તમે કહ્યું હતું, એક રાજા ભલો એક યાચકનો મિત્ર કેવી રીતે બની શકે છે. અને આજે તમે મારી સામે યાચકના રૂપમાં ઊભા છો."

દ્રુપદ શાંત! તે શું ઉત્તર આપતા!

દ્રોણાચાર્ય બોલ્યા, "પાંચાલને મારા આદેશથી મારા શિષ્ય રાજકુમારોએ નષ્ટ કર્યો છે. હું ઇચ્છું, તો તમને પણ પળભરમાં ખતમ કરી શકું છું. પણ હું એવું નહીં કરું."

"આખરે, તું મારા બાળપણના મિત્ર છો. હું તો ફક્ત તન પાઠ ભણાવવા ઇચ્છતો હતો. તે કહ્યું હતું કે, તારી મિત્રતા ફક્ત રાજાથી જ થઈ શકે છે, આથી હું તારા રાજ્યનો અડધો હિસ્સો પોતાના અધિકારમાં લઉં છું, અને બાકી અડધો તને સોંપું છું, લો, હવે હું પણ રાજા થઈ ગયો. હવે તને મારી મિત્રતાથી કોઈ વાંધો નથીને."

દ્રુપદ પરાજિત રાજા હતો, તેથી યુપચાપ સાંભળવા સિવાય એની પાસે અન્ય કોઈ ચારો ન હતો. પરંતુ મનોમન તે તાવ ખાઈ રહ્યો હતો. વિચાર્યું, અહીંયા કુરસદ મેળવતા જ દ્રોણને એની કરણીની મજા જરૂર ચખાવીશ.

આ પ્રકારે દ્રુપદને અડધું રાજ્ય આપીને તથા ખુદ અડધા રાજ્યના સ્વામી બનીને ગુરુદેવે રાજકુમારોથી વિદાય લીધી અને પાંચાલ ચાલ્યા ગયા.

★ ★

દ્રુપદની પ્રત્યેક ક્ષણ એ જ ચિંતામાં વ્યતીત થતી હતી કે, દ્રોણાચાર્યને કયા પ્રકારે વિનષ્ટ કરવામાં આવે.

એમણે તપસ્યા કરી અને યાજ તેમજ ઉપયાજ નામના ઋષિઓના સહયોગથી પુત્રેષ્ટિ-યજ્ઞનું આયોજન કર્યું. સમયાન્તરે એમને એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ, જેમનું નામ હતું ધૃષ્ટદ્યુમ્ન. આ પુત્રએ દ્રુપદની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી અને જ્યારે મહાયુદ્ધ પોતાના ચરમ પર હતું, ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્નએ જ દ્રોણાચાર્યને માર્યા હતા.

દ્રુપદની એક પુત્રી હતી-કૃષ્ણા. એને પાંચાલી અને દ્રૌપદી પણ કહેવામાં આવે છે. આગળ ચાલીને આ જ દ્રૌપદીના વિવાહ અર્જુનથી થયા હતા. દ્રુપદ અર્જુનને જમાઈ બનાવીને પોતનો હિતૈષી બનાવી રાખવા ઇચ્છતા હતા.

ગુરુદેવ દ્રોણાચાર્યના ચાલ્યા ગયા પછી કૌરવ-પાંડવ રાજકુમારોનો મનમુટાવ ક્રમશઃ વધતો જ જઈ રહ્યો હતો. દુર્યોધન પાંડવોથી અત્યંત ઇર્ષ્યા કરતો હતો, કેમ કે પાંડવ-ભ્રાતા ના ફક્ત વધારે વીર હતા, બલ્કે પ્રજામાં પણ લોકપ્રિય હતા.

ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર પણ ચિંતિત હતા. વિચારતા હતા, એમના પછી કૌરવ-ભ્રાતાઓનું શું થશે, શું પાંડવ એમને સુખથી રહેવા દેશે?

પાંડવોની લોકપ્રિયતા તેમજ વીરતા ધૃતરાષ્ટ્રથી પણ છુપાયેલી ન હતી.

(પાંચ)

કશું પણ હોય, પાંડવોની વીરતા તથા યોગ્યતાથી ધૃતરાષ્ટ્ર વિમુખ ના રહી શક્યા. પુત્રો પ્રતિ સ્વાભાવિક ઝુકાવ છતાં એમને ભત્રીજાઓથી પણ ઓછો સ્નેહ ન હતો, તેથી એમણે પોતાના પછી રાજપાટ અગ્રજ યુધિષ્ઠિરને સોંપી દેવાની ઘોષણા કરી દીધી.

યુધિષ્ઠિર અને એમના ભાઈઓએ આ ઘોષણાનું યથોચિત્ સન્માન કર્યું. એમણે એક સાથે મળીને ના ફક્ત પોતાના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો, બલ્કે પોતાની વીરતા તથા યોગ્યતાના બળ પર જન-જનથી અપાર લોકપ્રિયતા પણ પ્રાપ્ત કરી. પ્રજા પાંડવોને જ પોતાના જનનાયક માનતી હતી. યુધિષ્ઠિરે પ્રજાજનોની ભલાઈ માટે અનેક નવા પગલાં ઉઠાવ્યા હતા. તેઓ એમની માંગો પર સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર કરતા હતા. પોતાની સેનાનું પણ પૂરે-પૂરું ધ્યાન રાખતા હતા. સમય-સમય પર તેઓ સેનાના મોટા-મોટા અધિકારીઓથી મળતા અને સેનાની ગતિવિધિઓનું ખુદ નિરીક્ષણ કરતા હતા.

ધૃતરાષ્ટ્રને અંતે પોતાની ઘોષણાથી અપ્રસન્નતા થવા લાગી. ના ફક્ત એમણે પોતાના બેટાઓથી પ્રતાડિત થવું પડ્યું, બલ્કે એ દુઃખ પણ થયું કે, પોતાના બેટાઓ માટે એમણે કશું ના કર્યું. પાંડવોની લોકપ્રિયતા તો દિવસોદિવસ વધતી જઈ રહી હતી, પણ એમના પુત્રોની ચર્ચા ક્યાંય થતી ન હતી. રાજાના ગુપ્તચર એમને દરરોજ બતાવ્યા કરતા હતા કે, પાંડવોની કીર્તિથી આખી પ્રજા ઉત્સાહિત છે અને યુધિષ્ઠિરને ભાવી રાજાના રૂપમાં મેળવીને પ્રસન્ન છે. યુધિષ્ઠિર રાજ-કાજમાં એ કદર દક્ષ હતા કે, પોતાના તાઉ ધૃતરાષ્ટ્રને કોઈ મામલામાં પરેશાન કરવા યોગ્ય સમજતા ન હતા.

હવે ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના પુત્રોની ચિંતા થઈ. વિચારવા લાગ્યા- એક દિવસ પાંડવ રાજા બની જશે અને પોતાના સુકાર્યોથી જન-જનનું હૃદય જીતી લેશે, ત્યારે મારા બેટાઓનું શું થશે? ક્યાંક એવું તો નહીં થાય કે, એક દિવસ બળશાળી થઈને તેઓ મારા બેટાઓને એમના અધિકારોથી જ વંચિત કરી દે. બેટા ભલે જ નકામા હોય, પણ કયો બાપ એમનું અહિંત વિચારશે!

આવા અવસર પર એમણે પોતાના મંત્રી કણિકની યાદ આવી. તે રાજનીતિના દાવ-પેચોથી સારી રીતે પરિચિત હતા. ધૃતરાષ્ટ્રે એને બોલાવ્યો અને પોતાના મનની શંકા કહી સંભળાવી. એણે કહ્યું, "રાજન્! તમારી શંકા ઉચિત છે. રાજનીતિમાં સજાગ રહેવું ખૂબ જ જરૂરી છે. સત્ય તો એ છે કે, પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વીને ક્યારેય નબળો ના સમજવો જોઈએ. સાંપ, આગ, રોગ વગેરેથી જે પ્રકારે માણસે સતર્ક રહેવું જોઈએ, તેવી જ રીતે પોતાના શત્રુથી પણ. આપણે પાંડવોની એક-એક ગતિવિધિ પર નજર રાખવી જોઈએ અને જ્યારે યોગ્ય તક મળે, એમને કાબૂમાં કરવા જોઈએ. નહીંતર કૌરવ-ભ્રાતાઓનું ભવિષ્ય ચોપટ થઈ જશે.

ધૃતરાષ્ટ્રને કણિકની વાત પસંદ આવી ગઈ.

દુર્યોધન પણ આ ગતિવિધિઓથી અજાણ ન હતો. એક દિવસે તે પોતાના પિતાથી એકાન્તમાં મળ્યો અને બોલ્યો, "તમે યુધિષ્ઠિરને ભાવી રાજા ઘોષિત કરીને સારું નથી કર્યું. હવે તો પ્રજામાં પાંડવોનો પ્રભાવ વધારે વધી ગયો છે. દરેક કોઈ યુધિષ્ઠિરને જ રાજાના રૂપમાં માને છે. હવે અમારું શું થશે? પાંડવોના રાજગાદી પર બેસતાં જ અમે રાજકાળથી બેદખલ થઈ જઈશું."

ધૃતરાષ્ટ્ર શું જવાબ આપતા? એમને પોતાના બેટાઓના ભવિષ્યની તો ચિન્તા હતી, પરંતુ એ ચિન્તા પણ હતી કે, જો એમણે પાંડવોને રાજ્યાધિકારથી એકાએક વંચિત કરી દીધો, તો પ્રજા શું વિચારશે? પ્રજાનો રોષ સહન કરવો સરળ નથી હોતો. બોલ્યા, "બેટા, તું જ કોઈ ઉપાય બતાવ, હું શું કરું?"

દુર્યોધન બોલ્યા, "તમે પ્રજાની ચિન્તા ના કરો. પ્રજાનું શું છે, આપણે એમને ધન-દોલત અને ઉપહારોની લાલચ આપીને પોતાની તરફ મિલાવી લઈશું, પછી તેઓ આપણો વિરોધ નહીં કરે. ધીમે-ધીમે પ્રજા આપણા પક્ષમાં થઈ જશે. ત્યારે આપણે પાંડવોને રાજગાદીથી ખૂબ આરામથી દૂર કરી દઈશું."

"આ બધું એટલું સરળ નથી."

"એ તમે મારા પર છોડી દો." દુર્યોધન બોલ્યા, "બસ, આની વચ્ચે કોઈ પ્રકારે પાંડવોને થોડા સમય માટે રાજધાનીથી દૂર કરી દેવા જોઈએ, પછી આપણે જનતાને ધીમે-ધીમે પોતાની મુઠ્ઠીમાં કરી લઈશું."

"પરંતુ..."

"પરંતુ-બરંતુનું ચક્કર છોડો. જો પાંડવ રાજા બની ગયા, તો યાદ રાખો, આપણું અસ્તિત્વ સમાપ્ત થઈ જશે. આપણી સંતાન પણ બીજાઓના ટુકડાઓ પર નિર્ભર રહેશે. જ્યાં સુધી તમે જીવિત છો, ત્યાં સુધી તો પાંડવ મૌન રહેશે, પણ તમારી આંખ બંધ થતાં જ તમારી સંતાનનું નામોનિશાન સમાપ્ત થઈ જશે."

"બેટા, જે તું યોગ્ય સમજે, એ જ કરો." ધૃતરાષ્ટ્રે લાચારીથી કહ્યું. હકીકતમાં, ધૃતરાષ્ટ્ર ખુલેઆમ પોતાના ભત્રીજાઓની વિરુદ્ધ કોઈ પગલાં ઉઠાવવા ઇચ્છતા ન હતા. પાંડવોની કાર્ય-કુશળતાના તેઓ કાયલ હતા, પણ એ જરૂર ઇચ્છતા હતા કે, એમના બેટાઓના ભવિષ્ય પર કોઈ આંચ ના આવવી જોઈએ.

દુર્યોધન પિતાનો અન્તર્દ્વંદ્વ સમજતો હતો. તે જાણતો હતો કે, તે પોતાના ભત્રીજાઓની વિરુદ્ધ કોઈ કામ નહીં કરે, તેથી એણે ખુદ જ પાંડવોને પોતાના રસ્તાથી હટાવવાનો નિર્ણય કરી લીધો. એણે મનોમન જ એક યોજના બનાવી અને પિતાથી બોલ્યો, "તમે કોઈ પ્રકારે પાંડવોને રાજધાનીથી થોડા દિવસો માટે બહાર મોકલી દો. યોગ્ય થાય તો એમને વારણાવત મોકલી દો, તે નગર રાજધાનીથી ખાસું દૂર પણ છે."

ધૃતરાષ્ટ્રે આ વાત સ્વીકાર કરી લીધી.

★ ★

યુધિષ્ઠિર આ દુરભિસન્ધિથી અજાણ પોતાના રાજ-કાજમાં વ્યસ્ત હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર એમના પર જે મહાન જવાબદારી સોંપી રાખી હતી, એને તેઓ પૂરી તત્પરતાથી નિભાવી રહ્યા હતા. યુધિષ્ઠિર બહુધા વ્યસ્ત રહેતા હતા, આથી ધૃતરાષ્ટ્રથી ખૂબ જ ઓછું મળી શકતા હતા.

ધૃતરાષ્ટ્રે એકાદ દિવસ પછી યુધિષ્ઠિરને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

યુધિષ્ઠિર એમના દરબારમાં પહોંચ્યા. ચારે તરફ દુર્યોધનના શિખવાડેલા દરબારી બેઠા હતા.

યુધિષ્ઠિર રાજાને અભિવાદન કરીને પોતાના આસન પર બેઠા, તો ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું, "કહો યુવરાજ, કામ-કાજ કેવું ચાલી રહ્યું છે?"

"રાજન્! તમે મારા પર જે વિશ્વાસ રાખ્યો છે, એને પ્રાણ-પણથી નિભાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું."

"હું." ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, "મેં સાંભળ્યું છે, તમે આજકાલ ખૂબ જ વ્યસ્ત રહો છો, હંમેશાં રાજ-કાજમાં મગ્ન. સત્ય તો એ છે કે, હું તારા જેવો મદદગાર મેળવીને ખૂબ ખુશ છું. કાશ કે હું પણ તને કોઈ સહયોગ આપી શકતો! ખેર, હું વિચારું છું કે, હવે તારે થોડાં દિવસો માટે આરામ કરવો જોઈએ. આટલી વ્યસ્તતા પણ કયા કામની! સારું એ છે કે, તું પોતાની માતા અને ભાઈઓ સહિત રાજધાનીથી દૂર કોઈ રમણીક સ્થાન પર ચાલ્યા જાઓ અને નિશ્ચિત થઈને હરો-ફરો. હવે વિચારવાનું એ છે કે, તમને ક્યાં મોકલવા જોઈએ?"

આમ કહીને ધૃતરાષ્ટ્ર વિચારોમાં ખોવાઈ ગયા.

એના પર અન્ય દરબારીઓએ કેટલાય નગરોના નામ જણાવ્યા. આ નામોમાં બધાએ વારણાવતની એક સ્વરમાં પ્રશંસા કરી. ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, "ઠીક છે, તમે વારણાવત જઈને જ વિશ્રામ કરો. ત્યાં તમને ખૂબ આનંદ આવશે. જલ્દી જ શિવરાત્રિનો પર્વ પણ આવવાવાળો છે, આ અવસર પર વારણાવતની શોભા તો બસ જોવાલાયક જ હોય છે. ત્યાં તમારા થાકેલા દિમાગને શાંતિ પણ મળશે. પછી ભાવી રાજા માટે દેશ-ભ્રમણ પણ ખૂબ જરૂરી છે. પોતાની જનતાથી મળવાની આનાથી સારી તક બીજી શું હોઈ શકે છે? તમે વારણાવતમાં જ્યાં સુધી ઇચ્છો ત્યાં સુધી રહો, અને પોતાની પ્રજાથી નજીકના સંબંધ બનાવો."

યુધિષ્ઠિર રાજાની આ અચાનક સહાનુભૂતિથી અવાકૂ હતા. એમને સમજમાં આવી રહ્યું ન હતું કે, અચાનક એમને રાજધાનીથી દૂર ભાઈઓ તેમજ માતા સહિત એકાન્તમાં વિશ્રામ માટે મોકલવાની જરૂર કેમ આવી પડી! એમણે આંખો ઉઠાવીને દરબારમાં બેઠેલા દુર્યોધનની તરફ જોયું. દુર્યોધને પણ ચહેરાની કુટિલતા છુપાવીને કહ્યું, "પિતાજી ઠીક કહી રહ્યા છે, યુધિષ્ઠિર? તમને આરામની સખ્ત જરૂર છે. તમે જલ્દીથી જલ્દી વારણાવત પ્રસ્થાન કરો."

યુધિષ્ઠિરને દાળમાં કંઈક કાળું નજરે આવ્યું, તેઓ શાંત રહ્યા. એમણે ચુપચાપ ધૃતરાષ્ટ્રની સલાહનો સ્વીકાર કરી લીધો.

દુર્યોધનની ખુશીનો પાર ન રહ્યો. હવે તે ખૂબ સરળતાથી પાંડવોને પોતાના રસ્તાથી હટાવી શકતો હતો.

★ ★

શુભ-મુહૂર્તમાં પાંડવોએ રાજધાનીથી વિદાય લીધી અને વારણાવતની તરફ ચાલી પડ્યા. રાજધાનીની પ્રજા તો એમને છોડવા જ ઇચ્છતી ન હતી, તેથી લોકોની એક ખૂબ મોટી ભીડ

એમને સીમા સુધી છોડવા ચાલી પડી. કેટલાય લોકો પાંડવોને આ પ્રકારે રાજધાનીથી બહાર મોકલવા પર શંકિત હતા, પરંતુ યુધિષ્ઠિરે આમ કહીને એમની શંકા દૂર કરી દીધી કે, "રાજાની નીચત પર શંકા કરવી યોગ્ય નથી, તેઓ તો ખરેખર આપણું સારું જ ઇચ્છે છે."

પાંડવોની સાથે દૂર સુધી ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર વગેરે વડીલ પણ ગયા. ભીષ્મ તેમજ દ્રોણ તો એમને આશીર્વાદ આપીને જલ્દી જ રાજધાનીની તરફ પાછા ચાલી પડ્યા, પરંતુ વિદુર એમની સાથે રાજધાનીની સીમા સુધી ગયા.

વિદુરને દુર્યોધનની કૂટ-યોજનાઓનું પૂરું જ્ઞાન હતું. પાંડવોને વિદાય કરતાં સમયે વિદુરે એમને કૂટ ભાષામાં સાવધાન કરી દીધા, "સાંભળો યુધિષ્ઠિર, શત્રુઓથી હંમેશાં સાવધાન રહેવું જોઈએ. જે શત્રુઓને પહેલાં જ ઓળખી લે છે, તે ક્યારેય માત નથી ખાતો. કેટલાંક હથિયાર એવા પણ હોય છે, જે લોખંડના નથી હોતા, પણ જેનો વાર ઘાતક હોય છે. આવા હથિયારોથી હંમેશાં સાવધાન રહેવું જોઈએ. અગ્નિ જંગલોને ખાખ કરી શકે છે, પરંતુ દરમાં નથી ઘુસી શકતી. હવે તમે લોકો જાઓ અને મારી વાત પર ધ્યાન કરજો."

યુધિષ્ઠિર બે પળ સુધી કશું વિચારતા રહ્યા, પછી બોલ્યા, "અમારું માર્ગદર્શન કરવા માટે ખૂબ-ખૂબ આભાર. તમે નિશ્ચિંત રહો, અમે પૂરી રીતે સતર્ક રહીશું."

★ ★

પાંડવ પોતાની માતા કુન્તીની સાથે વારણાવત પહોંચ્યા, તો ત્યાં એમનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. લોકોએ એમને સર-આંખો પર લઈ લીધા. ઘેર-ઘેરથી એમના માટે સ્વાદિષ્ટ વ્યંજન બનીને આવી ગયા. ખૂબ આગ્રહથી લોકો એમને પોતાના ઘેર લઈ ગયા અને સન્માન આપ્યું.

શિવરાત્રિના પર્વ પર પાંડવોને ખરેખર ખૂબ આનંદ આવ્યો. સામાન્ય જનતાની સાથે હળી-મળીને પાંડવોએ ઉત્સવમાં ભાગ લીધો અને ખૂબ આનંદ કર્યો.

ત્યાં દુર્યોધને પોતાના વિશ્વસ્ત માણસ પુરોચનને વારણાવત મોકલી દીધો. વારણાવત પહોંચીને પુરોચને શું કરવાનું છે, આ બધું દુર્યોધને એને સમજાવી દીધા હતા.

પુરોચન ભવન-નિર્માણની કલાનો મહાન જ્ઞાતા હતો. એણે વારણાવતમાં પહોંચતા જ યથાશીઘ્ર એક ભવ્ય ભવનનું નિર્માણ કર્યું. આ ભવનની સુંદરતાનો જવાબ ન હતો. દૂરથી જોતાં જ ભવનની ભવ્યતા પોતાની તરફ આકર્ષિત કરી લેતી હતી. ભવન બધી સુખ-સુવિધાઓથી પરિપૂર્ણ હતું. ખાવા-પીવાનીની વિપુલ સામગ્રી ત્યાં વિદ્યમાન હતી. બધા ઓરડા બહુમૂલ્ય સજ્જાથી સજ્જાવેલા હતા. ફર્શ પર કિંમતી કાલીન બિછાવવામાં આવી

હતી અને પથઆરી એટલી મુલાયમ અને સાફ-સુથરી હતી કે જોતાં જ સૂવાનું મન લલચાઈ ઊઠે. ભવનનું નામ રાખવામાં આવ્યું - 'શિવમ.' શિવમ- એટલે કલ્યાણકારી. જે ભવનમાં વિનાશકારી યોજના ક્રિયાન્વિત થવાવાળી હતી, દુર્યોધને એનું કેટલું સુંદર નામ રાખ્યું હતું!

ભવન બની ગયા પછી પુરોચન પાંડવોથી મળ્યો અને એમનાથી નવા ભવનમાં થોડા દિવસ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. યુધિષ્ઠિરને ભવન એટલું ગમ્યું કે, તત્કાળ એની વાત માની લીધી અને માતા તેમજ ભાઈઓ સહિત એ નવા ભવનમાં રહેવા માટે પહોંચી ગયા.

ભવનની અંદર પગલાં રાખતા જ યુધિષ્ઠિરનું માથું ઠનક્યું. ભવનની દીવાલોથી લાખ, તેલ, સન વગેરેની દુર્ગન્ધ નિકળી રહી હતી. યુધિષ્ઠિર સમજી ગયા કે, અહીંયા એમની મોતની પૂરી તૈયારી કરવામાં આવી છે. ત્યારે જ એમને વિદુરનો સંદેશ પણ યાદ આવી ગયો. હવે તેઓ સમજ્યા કે વિદુરની વાતનો અર્થ શું હતો. એમણે માતા કુન્તી તેમજ ભાઈઓને સતર્ક કરી દીધા. બોલ્યા, "શત્રુ આપણને આ ભવનમાં બાળીને મારી નાંખવા ઇચ્છે છે, પણ આપણે ડરવાની કોઈ જરૂર નથી, બસ સાવધાન રહેવું જરૂરી છે. ચહેરા પર આપણે ડરનો એવો કોઈ ભાવ ના લાવવો જોઈએ, જેનાથી શત્રુ સતર્ક થઈ જાય. જો એમને જાણ ચાલી ગઈ કે, આપણે એમની ચાલ જાણી ગયા છીએ, તો તેઓ કોઈ અન્ય પગલું ઉઠાવી શકે છે."

ખરેખર દુર્યોધનની એ જ યોજના હતી. પુરોચનના આ ભવનમાં તે પાંડવોને મારીને હંમેશાં માટે નિશ્ચિંત થઈ જવા ઇચ્છતો હતો.

પાંડવ ખુશી-ખુશી નવા ભવનમાં વસી ગયા.

થોડા દિવસો પછી પાંડવોથી મળવા એક આગન્તુક આવ્યો. તે બોલ્યો, "રાજકુમારો, હું હસ્તિનાપુરથી આવ્યો છું. મહાત્મા વિદુરે મને મોકલ્યો છે."

યુધિષ્ઠિર જાણતા હતા કે, વિદુર એમના શુભચિંતક છે. તેથી પૂછ્યું, "કેમ આવવાનું થયું? કાકા વિદુરે તમને કેમ મોકલ્યા છે?"

"હું સુરંગો ખોદવામાં પ્રવીણ છું. આગ લાકડી અને સનને તેજીથી પકડી લે છે, પરંતુ સુરંગમાં નથી પહોંચી શકતી." આગન્તુક બોલ્યો, "દુર્યોધને પુરોચનને આદેશ આપ્યો છે કે, માધના કૃષ્ણ-પક્ષમાં તે આ મહેલને મધ્યરાત્રિમાં એ સમયે આગ લગાવી દે, જ્યારે તમે લોકો ઊંડી નિદ્રામાં સૂતેલા હો."

"ઓહ!" યુધિષ્ઠિર દુર્યોધનની આ ચાલ પર આહ ભરીને રહી ગયા.

"તમે ગભરાઓ નહીં." આગન્ટુક બોલ્યો, "હું આની વચ્ચે મહેલના કોઈ સુરક્ષિત ખૂણામાં સુરંગ બનાવી દઈશ, જેથી મહેલમાં આગ લાગતા જ તમે સફુશળ બહાર નિકળી જાઓ."

આટલું કહીને આગન્ટુક મહેલના એક ગુપ્ત ભાગમાં પહોંચી ગયો અને સુરંગ ખોદવાના કામમાંલાગી ગયો. પણ કામ એટલી સાવધાનીથી કરવામાં આવ્યું કે, પુરોચનને જરા પણ ખબર ના ચાલી શખી.

સુરંગ બનીને તૈયાર થઈ ગઈ. હવે પાંડવોને પ્રતીક્ષા કરવાની જરૂર ન હતી. તેઓ પુરોચનથી પહેલાં જ પોતાના કારનામા કરવા ઇચ્છતા હતા.

કુન્તીએ એ દિવસે વારણાવત-નિવાસીઓને ભવનમાં ખાવાની મેજબાની આપી. લોકો ખુશી-ખુશી ભવનમાં પહોંચ્યા અને પાંડવોની સાથે મળીને ભોજનનો આનંદ ઉઠાવ્યો.

અડધી રાતથી પહેલાં જ ભોજન સમાપ્ત થઈ ગયું. પાંડવોએ અતિથિઓને વિદાય કર્યા અને ખુદ પણ આપસમાં નિર્ણય કરી લીધો કે, હવે એમણે જલ્દીથી જલ્દી ભવનનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

અડધી રાત્રે એક-એક કરીને ચાર ભાઈ માતા કુન્તી સહિત એ ગુપ્ત સુરંગથી બહાર નિકલી ગયા. ફક્ત ભીમ મહેલમાં રહી ગયા, કેમ કે એણે જ ભવનમાં આગ લગાવવાની હતી. પુરોચન પોતાના કક્ષમાં ઊંડી નિદ્રામાં સૂતેલો હતો. ભીમે પહેલાં એના જ કક્ષમાં આગ લગાવી, જે જલ્દી જ આખા ભવનમાં ફેલાવા લાગી. આની વચ્ચે ભીમ પણ સુરંગના માર્ગથી બહાર નિકળી ચુક્યો હતો.

આગની લપેટો આકાશમાં ઉપર સુધી ઊઠી રહી હતી. વારણાવતના નિવાસી પલક ઝબકતાં જ જાગી ગયા. ભવનને આગમાં ખરાબ રીતે બળતું જોઈને લોકોમાં હલ્લો મચી ગયો. ભવનમાં પાંડવ પોતાની માતા સહિત રહેતા હતા. એમના આ દુઃખદ અન્તથી વારણાવતની જનતાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

આ ખબર ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ કે, પાંચેય પાંડવ પોતાની માતા કુન્તી સહિત ભવનમાં બળીને મરી ગયા. આગલા દિવસે ભવનમાં એક સ્ત્રી તેમજ એના પાંચ નૌજવાન પુત્રોની લાશો પણ મળી ગઈ, હકીકતમાં આ સ્ત્રી પોતાના પાંચ પુત્રોની સાથે રાત્રિ-ભોજમાં આવી હતી અને એટલું ખાઈ-પી લીધું હતું કે, નશાની ખુમારીમાં ભવનમાં જ સૂઈ ગઈ હતી.

દુર્યોધનને અગ્નિ-કાંડની સૂચના મળી, તો એને સુખદ આશ્ચર્ય થયું કે, કેટલી સરળતાથી એની યોજના સફળ થઈ ગઈ. તે ખુશ હતો કે, એના દુશ્મન માર્ગમાંથી હટી ગયા. ઉપરી

મનથી એણે ખૂબ શોક પ્રગટ કર્યો અને આખા દેશમાં પિતરાઈ ભાઈઓની અકાળ મૃત્યુનો શોક મનાવવાનો નિર્દેશ જારી કરી દીધો.

★ ★

પરંતુ પાંડવ જીવિત હતા.

તેઓ સુરંગથી બહાર નિકળીને એક નદીના કિનારે જઈ પહોંચ્યા હતા. નદીના તટ પર પહેલેથી જ નાવ તૈયાર હતી, જેના પર વિદુરનો મોકલેલો નાવિક એમની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો.

નાવિકે પાંડવોને નાવ પર બેસાડ્યા અને નદીની પાર પહોંચાડી દીધા.

નદીની બીજી તરફ ભયાનક જંગલ હતું. પાંડવોએ એ જ જંગલનો માર્ગ પકડ્યો. જ્યાં સુધી સંકટ પૂરી રીતે ટળી નથી જતું, તેઓ હસ્તિનાપુરથી દૂર કોઈ એકાન્ત જગ્યામાં રહેવા ઇચ્છતા હતા.

★ ★

જંગલમાં ભટકતાં-ભટકતાં પાંડવ વધારે દૂર નિકળી આવ્યા.

ચાલતાં-ચાલતાં તેઓ થાકીને ચૂર થઈ ગયા હતા. ભીમની શારીરિક સ્થિતિ જરા મજબૂત હતી, તેથી ભાઈઓને ઘૈર્ય બંધાવતો અને પોતાના ખભાઓ પર બેસાડીને આગળ લઈ જતો.

એક જગ્યાએ બધા ભાઈ દિગ્મૂઠ થઈ ગયા, તો એક ઝાડની નીચે આરામ કરવા બેસી ગયા.

ભીમ બોલ્યો- "તમે લોકો વિશ્રામ કરો, હું ક્યાંક આસ-પાસથી પાણી લાવું છું."

થોડી વાર પછી ભીમ પાછો આવ્યો, તો જોયું કે ચારેય ભાઈ માતા સહિત ઊંડી નિદ્રામાં સૂઈ ગયા છે. પોતાની માતા તેમજ ભાઈઓ માટે ભીમનું દિલ ભરાઈ આવ્યું. આજે તેઓ જંગલમાં ભટકી રહ્યા હતા અને જમીન પર સૂવા માટે મજબૂર હતા, જ્યારે કે એમની જગ્યા મહેલોમાં હતી. કેવું હતું- વિધિનું વિધાન!

ભીમે એમને આરામથી સૂવા દીધા અને ખુદ પહેરો આપવા લાગ્યો.

એ વનમાં રહેતો હતો-એક રાક્ષસ. નામ હતું- હિડિમ્બ. તે માનવ ભક્ષી હતો. વનમાં માનવ ગંધ મેળવીને એના નથુના ફડકી ઉઠ્યાં. તે પોતાની બહેન હિડિમ્બાથી બોલ્યો - "જુઓ, વનમાં કેટલાંક માનવ આવ્યા છે, તું એમને પકડીને અહીંયા લાવ, આજે પેટ ભરીને ભોજન કરીશું."

હિડિમ્બા પાંડવોને લાવવા ચાલી પડી.

એક ઝાડની નીચે ચાર માનવ અને એક માનવી સૂતાં હતા અને એક મજબૂત કાઠીનો સુદર્શન પુરુષ એમની પહેરેદારી કરી રહ્યો હતો. હિડિમ્બા એકટસ ભીમને જોતી રહી ગઈ. ભીમ પહેલી નજરમાં જ એને ગમી ગયો. તે પોતાના ભાઈનો આદેશ ભૂલી ગઈ અને સુંદર યુવતીનું રૂપ ધારણ કરીને ભીમની પાસે ગઈ. બોલી- "સાંભળો, હું હિડિમ્બા છું. મારા ભાઈએ મને તમને લોકોને પકડી લાવવા માટે મોકલી છે, કેમ કે તે તમને લોકોને ખાવા ઇચ્છે છે. પરંતુ હું તારાથી પ્રેમ કરવા લાગી છું, જો તું મારાથી લગ્ન કરી લે, તો તને મારા ભાઈથી બચાવી શકું છું."

ભીમ બોલ્યો- "હું તારા ભાઈથી નથી ડરતો. તારો ભાઈ અથવા તું અમને હાથ પણ નથી લગાવી શકતા."

"નાદાન ના બનો માનવ." હિડિમ્બા બોલી- "ક્યાંક એવું ન થાય કે, હિડિમ્બ અહીં ચાલ્યો આવે અને તમારા લોકોનો જીવ મુસીબતમાં પડી જાય. એનાથી સારું તો એ જ છે કે, તું મારી વાત માની લે."

પરંતુ ભીમને હિડિમ્બાની વાત સ્વીકાર ન હતી.

હિડિમ્બે થોડી વાર સુધી બહેનની પ્રતીક્ષા કરી, પછી મોડું થતું જોઈને તે ખુદ માનવોની શોધમાં ચાલી પડ્યો.

ભીમે એ વિશાળકાય રાક્ષસને પોતાની તરફ આવતો જોયો, તો એનો મુકાબલો કરવા તૈયાર થઈ ગયો.

આગલી જ ક્ષણે બંને બે પર્વતોની જેમ આપસમાં ટકરાઈ ગયા. બંને બળશાળી હતા. એમની મુઠભેડથી ધરતી ડોલી ઊઠી અને વાતાવરણમાં ધૂળનો ગુબાર ઉઠવા લાગ્યો. રાક્ષસ જોર-જોરથી ચીસો પાડીને ભીમને પછાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

રાક્ષસની ગર્જના અને ઉઠા-પટકનો અવાજ સાંભળીને બાકી ભાઈઓ અને માતાની ઊંઘ ઊડી ગઈ. નજીક જ એક સુંદર યુવતીને જોઈ કુન્તીએ એનાથી પૂછ્યું- "તું કોણ છે? મારા પુત્રથી કેમ લડી રહ્યા છો?"

હિડિમ્બા બોલી - "આ મારો ભાઈ હિડિમ્બ રાક્ષસ છે, જે તમને લોકોને ખાવા માટે અહીંયા આવ્યો છે."

કુન્તી બોલી- "આ તો અનાયાર છે. તું પોતાના ભાઈને રોકતી કેમ નથી?"

"હું તમને લોકોને બચાવવા ઇચ્છું છું, પણ ભીમે મારો પ્રસ્તાવ ઠુકરાવી દીધો."

"પ્રસ્તાવ? કેવો પ્રસ્તાવ?"

"મેં એનાથી કહ્યું હતું કે, તે મારી સાથે લગ્ન કરી લે, તો હું તમને લોકોને હિડિમ્બથી બચાવીને આકાશ માર્ગથી સુરક્ષિત જગ્યાએ લઈ જઈશ." હિડિમ્બા બોલી - "પણ ભીમે મારી વાત માની નહીં અને ત્યાં સુધી મારો ભાઈ આવી પહોંચ્યો."

યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, નકુલ તેમજ સહદેવ હિડિમ્બાની વાત સાંભળીને તૈશમાં આવી ગયા. તેઓ રાક્ષસથી લડવા માટે દોડતાં-દોડતાં ભીમની પાસે પહોંચ્યા.

ભીમ બોલ્યો- "તમે લોકો વચ્ચે ના પડો. આ રાક્ષસ માટે તો હું એકલો જ પર્યાપ્ત છું."

આટલું કહીને ભીમે હિડિમ્બને બે હાથોથી પકડીને ઉપર ઉઠાવ્યો અને જોરથી જમીન પર પટકી દીધો. જમીન પર પડતાં જ હિડિમ્બે દમ તોડી દીધો.

ભીમે એક નજર હિડિમ્બ પર નાંખી. પછી પોતાની માતા અને ભાઈઓની સાથે આગળ વધી ચાલ્યો. એણે હિડિમ્બાથી વાત પણ ના કરી.

હિડિમ્બા ભીમ વગર રહી શકતી ન હતી. તે પણ એની પાછળ-પાછળ ચાલી પડી.

ભીમને આ વાત પસંદ ના આવી. એણે ગુસ્સાથી કહ્યું- "સુંદરી! અમારી પાછળ આવવાની જરૂર નથી, નહીંતર મારે મજબૂર થઈને તારી સાથે પણ એ જ વ્યવહાર કરવો પડશે, જે તારા ભાઈની સાથે કરવો પડ્યો છે."

હિડિમ્બાની આંખો ભરાઈ આવી. તે કુન્તીથી યાચના કરતી બોલી - "હે માતા, તમે જ ભીમને સમજાવો, હું એમના વગર જીવી નથી શકતી. કૃપા કરી એમને આદેશ આપો કે તે

મારી સાથે લગ્ન કરી લે."

કુન્તી અસમંજસમાં પડી ગઈ. યુધિષ્ઠિર નજીક જ ઊભા હતા. એમને હિડિમ્બા પર દયા આવી ગઈ. બોલ્યા - "ભીમ તારે આવી નારીનો પ્રેમ ઠુકરાવવો ના જોઈએ, જે મન-પ્રાણથી તને અપનાવવા ઇચ્છે છે."

મોટા ભાઈના આગ્રહ પર ભીમે અંતે હિડિમ્બાથી લગ્ન કરી લીધા. આ લગ્નથી સમયાંતરે ભીમ ઘટોત્કચ નામના વીર પુત્રના પિતા બન્યા.

વીર ઘટોત્કચે હંમેશાં સંકટમાં પિતાની મદદ કરી અને પછી યુદ્ધકાળમાં પણ મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું.

★ ★

પાંડવોનું વન-વન ભટકવું જારી હતું.

પાંડવોએ પોતાનો વેશ બદલી લીધો હતો, જેથી કોઈ ઓળખી ના શકે.

એમને ખબર ન હતી કે, આ ભટકાવનો અંત શું થશે. બસ તેઓ નદી, નાળા, પહાડ અને જંગલ પાર કરતાં-કરતાં નિરંતર આગળ વધતા જઈ રહ્યા હતા. હસ્તિનાપુર પાછળ છૂટતું જઈ રહ્યું હતું અને આગળ અન્તહીન માર્ગ હતો. માર્ગમાં મત્સ્ય-પાંચાલ, વીચક, ત્રિગર્ત વગેરે કેટલાય દેશ પડ્યા, પરંતુ તેઓ ક્યાંય પણ વધારે સમય માટે રોકાયા નહીં.

કુન્તી પોતાના પુત્રોને આ પ્રકારે દીન-હીન સ્થિતિમાં જોઈને મનોમન રોતી હતી. એક દિવસ એનાથી રહેવાયું નહીં, તો પોતાના પુત્રોથી પૂછ્યું- "આખરે આ પ્રકારે ક્યાં સુધી ભટકતાં રહેશો, યુધિષ્ઠિર?"

યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો- "ગભરાઓ નહીં માં! ભલે જ અત્યારે આપણી સામે કોઈ પડાવ ન હોય, પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે, અનુકૂળ અવસર આવતા જ આપણને માર્ગ મળી જશે.

આટલું કહીને યુધિષ્ઠિર અજાણી દિશાની તરફ વધી ચાલ્યા અને માતા તેમજ ભાઈ એમની પાછળ ચાલી પડ્યા.

યુધિષ્ઠિરની વાત સત્ય નિકળી.

એક દિવસ જ્યારે તેઓ સાંજે એક સરોવરના કિનારે વિશ્રામ કરી રહ્યા હતા કે, ત્યારે જ યોગ્ય માર્ગ-નિર્દેશક આપવાવાળા એમની પાસે પહોંચી ગયા. તે કોઈ અન્ય નહીં, પરંતુ મહર્ષિ વ્યાસ હતા, જે વસ્તુતઃ એમના દાદા જ હતા. વ્યાસ એમને આ સ્થિતિમાં જોઈને હેરાન રહી ગયા, બોલ્યા- "આ હું શું જોઈ રહ્યો છું? પોતાનું રાજ-પાટ છોડીને અહીંયા કેમ ભટકી રહ્યા છો?"

એના પર પાંડવોએ એમને આદિથી અંત સુધી આખી કથા કહી સંભળાવી. સાંભળીને વ્યાસ અત્યંત દુઃખી થયા. બોલ્યા- "પ્રારબ્ધને કોણ ટાળી શકે છે. તો પણ, ધૈર્યપૂર્વક સ્થિતિઓનો સામનો કરશો, તો બધી વિપત્તિઓ પર વિજય મેળવી લેશો. હવે તમે એકચક્ર નગરી ચાલ્યા જાઓ. તે સુરક્ષિત જગ્યા છે. ત્યાં તમે બ્રાહ્મણના વેશમાં રહો. સમયની રાહ જુઓ. એક દિવસ એવો આવશે, જ્યારે તમારા સિદ્ધાંતોની જીત થશે અને ખોવાયેલો વૈભવ તમને પાછો મળી જશે."

પાંડવ મહર્ષિ વ્યાસના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરીને એકચક્ર નગરીની તરફ ચાલી પડ્યા.

★ ★

એકચક્રમાં એમણે એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં આશ્રય લીધો. તેઓ ખુદ પણ બ્રાહ્મણોના વેશમાં હતા. પાંચેય ભાઈ દિવસભર નગરમાં ભિક્ષાટન કરતાં અને સાંજે બધી સામગ્રી માતાની સામે રાખી દેતા. માતા ભિક્ષાની સામગ્રીને બે ભાગોમાં વહેંચી દેતી, એક ભાગ ભીમને સોંપી દેતી, બીજો ભાગ બાકી ચાર ભાઈઓની આગળ પિરસી દેતી.

એક દિવસની વાત છે, જે બ્રાહ્મણના ઘરમાં પાંડવ રહેતા હતા, ત્યાં માતમ છવાયેલો હતો. પરિવારનો પ્રત્યેક સદસ્ય રોઈ રહ્યો હતો. શોક કરવાનો અવાજ સાંભળીને પાંડવ પોતાની માતાની સાથે તત્કાળ બ્રાહ્મણની પાસે પહોંચ્યા અને પૂછ્યું, "શું કષ્ટ છે ભાઈ, આટલા કેમ રોઈ રહ્યા છો?"

બ્રાહ્મણે આંસૂ લૂછતાં કહ્યું- "અમારા દુઃખોનો કોઈ અન્ત નથી. અમારું નગર એક ભયાનક રાક્ષસના અત્યાચારથી પીડિત છે. આ રાક્ષસ નગરની સીમા પર રહે છે. એનો આદેશ છે કે, દરરોજ સાંજે ગાડી ભરીને અન્ન તેમજ બે બળદ લઈને નગરના એક પરિવારનો એક સદસ્ય વારા-ફરતી એની પાસે પહોંચે, ત્યારે જ તે અમને અહીંયા રહેવા દેશે. તેથી રોજ કોઈને કોઈ પરિવારનો એક સદસ્ય એક ગાડીમાં અન્ન ભરીને તેમજ બે બળદ લઈને એની પાસે પહોંચે છે. રાક્ષસની ભૂખ એટલી પ્રબળ હોય છે કે, તે બધું અન્ન તેમજ બે બળદો ખાધા પછી પરિવારના સદસ્યને પણ ખાઈ જાય છે. અમે એ રાક્ષસનું કશું પણ બગાડી નથી

શકતા, કેમ કે તે અત્યંત બળશાળી છે. આજે અમારા પરિવારનો વારો છે. આજે અમારા પરિવારથી એક સદસ્ય રાક્ષસની ભોજન સામગ્રી લઈને જશે અને પાછો ફરીને નહીં આવે. બસ એનું જ રોવાનું છે."

આ સાંભળીને પાંડવ સ્તબ્ધ રહી ગયા. પાંચેય ભાઈઓની મુઠ્ઠી ક્રોધમાં તણાઈ ગઈ. કુન્તીએ બ્રાહ્મણને સાંત્વના આપી અને ભીમથી બોલી- "ભીમ, આજે રાક્ષસ માટે ભોજનની સામગ્રી લઈને તું જા."

"જે આજ્ઞા માતાજી."

ભીમ જવા માટે જેવો જ વળ્યો, યુધિષ્ઠિરે એને રોકીને માતાથી કહ્યું, "માતા ભીમને ના મોકલો. ભીમની આપણને જરૂર છે. ભીમને આપણે જોખમમાં નથી મૂકી શકતા. અર્જુનની પણ આપણને જરૂર પડશે, એને પણ રાક્ષસની પાસે મોકલવો યોગ્ય નથી. અને નકુલ તેમજ સહદેવ આપણા નાના ભાઈ છે, એમને મોકલવા અન્યાય છે. રાક્ષસની પાસે મારું જવું જ ઠીક રહેશે. હું જો પાછો ના પણ આવ્યો, તો ભીમ તેમજ અર્જુન દુશ્મનોથી ટક્કર લેવા માટે પર્યાપ્ત છે."

"હું તારી ભાવનાઓનો આદર કરું છું, યુધિષ્ઠિર!" કુન્તી બોલી- "પણ મારો નિર્ણય સાચો છે, તું ભીમને રાક્ષસની પાસે જવા દે, તે વિજયી થઈને જ પાછો ફરશે."

ભીમે એક ગાડીમાં અન્ન ભર્યું અને એમાં બે બળદોને જોડીને નગરની સીમાની તરફ ચાલી પડ્યો. એ રાક્ષસનું નામ હતું બકાસુર. તે ભૂખ્યો-તરસ્યો પોતાના ભોજનની પ્રતીક્ષામાં જ બેઠો હતો. ભીમ જાણી-જોઈને મોડો પહોંચ્યો.

ભીમે બળદોને છુપાવી દીધા અને બૂમો પાડીને રાક્ષસનો પોકાર્યો, "ઓ બક આવી જાઓ, હું તારા માટે ખાવાનું લાવ્યો છું."

બકાસુર દોડતો-દોડતો બહાર નિકળ્યો.

ભીમે એને પાસે આવતો જોયો, તો બોલ્યો- "બસ-બસ, ત્યાં જ ઊભો રહે. હવે જુઓ, હું કેવી રીતે ખાઉં છું." આમ કહીને ભીમ ખુદ જ બંને હાથોથી અન્ન ઉઠાવીને ખાવા લાગ્યો.

બક પહેલાં જ ભૂખથી બેહાલ હતો, ઉપરથી ભીમના આવા વર્તનથી એનું શરીર ગુસ્સાથી થર-થર કાંપવા લાગ્યું. તે બૂમ પાડીને બોલ્યો- "કોણ છે તું? મારું ખાવાનું ખાવાનો તને શું અધિકાર છે?"

ભીમે કોઈ જવાબ ના આપ્યો, તે ચુપચાપ અન્ન ખાતો રહ્યો. બકનો ગુસ્સો વધતો જ ચાલ્યો ગયો. ભીમ એ જ તો ઇચ્છતો હતો કે, તે ગુસ્સાથી બેકાબૂ થઈ જાય, કેમ કે ભૂખ અને ગુસ્સામાં અચ્છા-અચ્છાઓની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. તે ભીમની પાસે પહોંચ્યો અને એની પીઠ પર બે ચાર જબરદસ્ત વાર કરી દીધા. પણ આ વારોની ભીમ પર કોઈ અસર ના થઈ, તે બકની તરફ જોયા વગર મજાથી ખાતો રહ્યો.

બક ચીસ પાડીને બોલ્યો- "આ મારું ખાવાનું છે. તું એને નથી ખાઈ શકતો. મારા બળદ ક્યાં છે?"

ભીમ બોલ્યો- "બળદ બિચારા ક્યાંક ઘાસ ચરી રહ્યા હશે. મને દુઃખ છે કે, આજે તને કશું પણ ખાવા માટે નહીં મળે. અને સાંભળ, ને ચુપચાપ ખાવા દે, ખાવાના સમયે તારું બૂમો પાડવું કે માર-પીટ કરવું જરા પણ પસંદ નથી."

બકના ક્રોધની સીમા ના રહી, એણે આગળ વધીને ભીમ પર બે-ચાર બીજા ભયાનક વાર કર્યા, ભીમે એની તરફ જોયું પણ નહીં, ચુપચાપ ખાતો રહ્યો. પોતાના પ્રહારોની ભીમ પર કોઈ અસર ના જોઈને એણે ભીમને ખેંચીને ગાડાથી હટાવવા ઇચ્છ્યો, પરંતુ ભીમને તે જરા પણ હલાવી ના શક્યો, "હું કહું છું, ભાગી જાઓ અહીંયાથી, નહીંતર હું તને ખાઈ જઈશ."

ભીમ બોલ્યો, "હા, તું અત્યાર સુધી એ બિચારા પ્રાણીઓને ખાતો જ રહ્યો છે, જે તારા માટે ખાવાનું લાવતા હતા, પરંતુ હવે તું એવું ક્યારેય નહીં કરી શકે."

બક ભૂખથી વ્યાકુળ હતો અને ભીમથી હાથાપાઈ કરતાં-કરતાં થાકી પણ ગયો હતો. ક્રોધ તેમજ નિરાશાથી એનું માનસિક સંતુલન બગડી ગયું, તે બૂમો પાડીને જેવો જ આગળ વધ્યો, ભીમે એને પોતાના બંને હાથોમાં ઉઠાવીને જમીન પર પટકી દીધો. બકના પ્રાણ-પખેડૂ ઊડી ગયા.

ભીમે લાશની ટાંગો પકડી અને ઘસેડતો-ઘસેડતો નગરના દ્વાર પર પટકી દીધી.

નગરમાં જ્યારે બકની મૃત્યુની ખબર પહોંચી, તો લોકોની ખુશીનો પાર ન રહ્યો. ચારે તરફ આનંદ અને ઉત્સાહનું વાતાવરણ છવાઈ ગયું. લોકોએ ભીમનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. બધા વિચારી રહ્યા હતા -ભીમમાં જરૂર કોઈ અલૌકિક શક્તિ છે. જે કામ ક્ષત્રિયોનું છે, એક બ્રાહ્મણે એને કરી બતાવ્યું.

પાંડવ થોડા ગભરાયા. એમને ડર હતો કે, ક્યાંક એમની વાસ્તવિકતાનો પર્દાફાશ ન થઈ જાય. એમણે તત્કાળ એકચક્ર નગરી છોડી દેવાનો નિર્ણય કરી લીધો. પણ ક્યાં જાય?

આખરે ક્યાં સુધી લોકોની નજરોથી બચતાં-ભટકતાં રહેશે?

એક દિવસ ત્યાં એક તપસ્વી ફરતો-ફરતો આવી પહોંચ્યો. એનાથી જાણ ચાલી કે, પાંચાલ દેશના રાજા દ્રુપદ પોતાની કન્યા દ્રૌપદીનો સ્વયંવર કરી રહ્યા છે. સ્વયંવરમાં દેશ-વિદેશના રાજકુમાર ભાગ લેવા પહોંચી રહ્યા છે.

આ ખબર પાંડવોને મળી, તો વિચાર્યું- એમણે પણ સ્વયંવરમાં ભાગ લેવો જોઈએ, આખરે તેઓ પણ તો રાજકુમાર છે. તેથી એમણે નગર-નિવાસીઓથી વિદાય લીધી અને પાંચાલની તરફ ચાલી પડ્યા.

(૬)

પાંચાલમાં સ્વયંવરની તૈયારીઓ જોર-શોરથી કરવામાં આવી હતી. દેશ-વિદેશથી લોકો સ્વયંવરની શોભા જોવા આવ્યા હતા. પાંચાલ નવી-નવેલી દુલ્હનની જેમ સજાવવામાં આવ્યું હતું.

પાંડવ બદલાયેલા વેશમાં પાંચાલ પહોંચ્યા અને કુંભારોની વસ્તીમાં આશ્રય લીધો. એક કુંભારે એમને બ્રાહ્મણ જાણીને પોતાના ઘરમાં સન્માનથી રહેવા માટે જગ્યા આપી. અહીંયા પણ તેઓ ભિક્ષાટન દ્વારા જ પોતાનો ગુજારો કરતા હતા.

સ્વયંવરનો નિયત સમય આવી ગયો.

એ દિવસે પાંચાલની શોભા જોવા લાયક હતી. દૂર-દૂરથી નરેશ તેમજ રાજકુમાર દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત કરવા આવી પહોંચ્યા. આખું નગર ઉલ્લાસ તેમજ આનંદથી ઓતપ્રોત હતું. પાંડવ સવારથી જ પોતાના ઘરથી નિકળ્યા અને સ્વયંવર-સ્થળની તરફ ચાલી પડ્યા.

સ્વયંવર-સ્થળ ખૂબ જ વિશાળ હતું. સ્થળની વચ્ચોવચ એક મંચ પર ભારે ધનુષ પડ્યું હતું. ત્યાં જ એક મોટી કડાહીમાં તેલ ભરેલું હતું અને નજીકમાં એક યન્ત્ર પર એક નકલી માછલી ઝડપથી ફરી રહેલી લટકી રહી હતી. સભાસ્થળના બંને તરફ દેશ-વિદેશના નામી નરેશ, રાજકુમાર પોતાની કિસ્મત અજમાવવા બેઠા હતા. ચારે તરફ ઊંચી-ઊંચી દીર્ઘાઓ બનેલી હતી, જેના પર દર્શકગણ બેઠા-બેઠા આજના ભવ્ય સમારોહના શરૂ થવાની આતુરતાથી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા.

દ્રૌપદીના વરણની ઇચ્છાથી કૌરવ-રાજકુમાર પણ પહોંચ્યા હતા. દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓ તેમજ કર્ણની સાથે રાજકુમારોની વચ્ચે બેઠો હતો.

સ્વયંવરની શોભા નિહારવા શ્રી કૃષ્ણ પણ દ્વારિકાથી પધાર્યા હતા. પાંડવ બ્રાહ્મણ વેશમાં દર્શક-દીર્ઘામાં ત્યાં બેઠા હતા, જ્યાં બ્રાહ્મણ સમુદાય બેઠો હતો. ચારે તરફ શોર ગૂંજી રહ્યો હતો.

થોડી વારમાં જ દ્રૌપદી પોતાના પિતા દ્રુપદ તેમજ ભાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સાથે સમારોહ-સ્થળ પર આવી પહોંચી. એક ઊંચા આસન પર રાજા સહિત ભાઈ-બહેન બેસી ગયા. સભામાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. બધા દ્રૌપદીની તરફ નિહારી રહ્યા હતા. દ્રૌપદીની સુંદરતા તેમજ શ્રૃંગાર જોઈને અભિલાષી રાજકુમારોના હૃદયોની ઘડકનો તેજ થઈ ગઈ. દ્રૌપદી કોઈની પણ તરફ જોયા વગર ચુપચાપ ભાઈની બાજુમાં બેસી રહી. એની અદ્વિતીય સુંદરતાથી બધા અભિભૂત થઈ ગયા હતા.

સમારોહ આરંભ થવાથી પહેલાં યથાવિધિ પુરોહિતોએ યજ્ઞ કર્યો. ત્યારપછી ધૃષ્ટદ્યુમ્નએ પોતાના આસનથી ઊઠીને સભાને સંબોધિત કરી-

"હે સન્માનિત આગન્તુકો, તમારું સ્વાગત છે. જેમ કે તમે જાણો છો, આજે રાજકુમારી દ્રૌપદીનો સ્વયંવર છે. રાજકુમારી એ જ વીર પુરુષનું વરણ કરશે, જે તેલની કડાહીમાં માછલીના પડછાયાની તરફ જોઈને આ ધનુષથી તીર ચલાવીને યન્ત્ર પર લટકેલા લક્ષ્યને પાંચ વાર ભેદી દેશે. હવે તમે લોકો એક-એક કરીને આગળ વધો અને પોતાની ધનુર્વિદ્યાનો પરિચય આપો. સફળ ધનુર્ધારી જ રાજકુમારી દ્રૌપદીનો પતિ બનવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરશે."

આટલું કહીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બેસી ગયો. સભામાં ફરીથી શાંતિ છવાઈ ગઈ. બધાની નજરો સભા-સ્થળની વચ્ચોવચ તેલની કડાહી, ધનુષ તથા ઊંચાઈ પર લટકેલા માછલીના નિશાનની તરફ ઊઠી ગઈ. બધાની ઉત્સુકતા હતી એ જાણવાની કે, કયો વીર નિશાનને તીરથી ભેદ કરીને દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ઉપસ્થિત રાજકુમારોએ લાપરવાહીથી આ વસ્તુઓને જોઈ અને મૂંછો પર તાવ આપીને દ્રૌપદીની તરફ નિહારવા લાગ્યા. એમના વિચારથી, આ ખૂબ જ સામાન્ય શરતો હતી. હવે એક-એક રાજકુમાર ઊઠવા લાગ્યા અને સભા-સ્થળની વચ્ચોવચ પહોંચવા લાગ્યા.

ધનુષને હાથ લગાવતા જ રાજકુમારોને જાણ ચાલી ગઈ કે, જે શરતને એમણે સરળ સમજી રાખી હતી, તે સરળ ન હતી. લક્ષ્યને ભેદવું તો દૂરની વાત હતી, તેઓ ધનુષ ઉઠાવી પણ ના શક્યા. કેટલાંક રાજકુમાર તો ધનુષને ઉઠાવવાનો પ્રયાસ કરતાં-કરતાં પરસેવાથી તર-બતર થઈ ગયા, કેટલાંક જરા એવું ઉઠાવી શક્યા, તો અસહ્ય ભારથી હાંફવા લાગ્યા, અને કેટલાંક તો એવા હતા, જે ધનુષ ઉઠાવવાના ચક્કરમાં ઘડામથી નીચે પડી ગયા.

પ્રત્યેક રાજકુમારની અસફળતાથી સભા-સ્થળમાં બેઠેલા લોકો જોરોથી હસી પડતા હતા. વાતાવરણમાં તેજ હાસ્યની લહેર દોડી જતી હતી. આ હાંસીમાં અસફળ રાજકુમાર પણ સામેલ હતા. દ્રૌપદી મંદ-મંદ સ્મિત કરતી-કરતી પોતાની જગ્યા પર ચુપચાપ બેઠી હતી.

દુર્યોધનની સાથે-સાથે અન્ય અનેક રાજા તેમજ રાજકુમાર પણ અસફળ થઈને માથું ઝુકાવીને બેઠા હતા. ત્યારે જ કર્ણ પોતાની જગ્યાથી ઊઠ્યો અને ધનુષની તરફ વધ્યો.

કર્ણને જોઈને ચારે તરફ કોલાહલ મચી ગયો. લોકો કહેવા લાગ્યા, "અરે, આ તો કર્ણ છે-સારથી પુત્ર. ભલું ક્ષત્રિય-કન્યા એનું વરણ કેવી રીતે કરશે?"

કર્ણ સીધા પગલાંથી આગળ વધ્યો અને પલક ઝબકતાં જ ધનુષ ઉઠાવી લીધું. જ્યારે એણે તેલમાં લક્ષ્યના પડછાયા તરફ નજર એકાગ્ર કરીને ધનુષની પ્રત્યંચા ખેંચી, ત્યારે જ સભા-સ્થળમાં દ્રૌપદીનો સ્વર ગૂંજી પડ્યો, "હું સારથી-પુત્રનું વરણ નથી કરી શકતી."

આ સાંભળતાં જ કર્ણ શરમથી અભિભૂત થઈ ગયો. એણે ચુપચાપ ધનુષ પોતાની જગ્યાએ રાખી દીધું અને માથું ઝુકાવીને પાછો ફરી આવ્યો. અપમાન અને લજ્જાના માર્યા તે આંખો ઉઠાવી શકતો ન હતો.

નજીક જ બેઠેલા દુર્યોધને કહ્યું, "તું પાછો કેમ આવી ગયો? તેં લક્ષ્યનું ભેદન કેમ ના કર્યું? દ્રૌપદીને બોલવાનો કોઈ હક નથી. શું તું જાણતો નથી કે, સ્વયંવરનો નિયમ છે કે, કન્યા કોઈ વિરોધ પ્રગટ નથી કરી શકતી, જે પણ શરત પૂરી કરશે, એને જ કન્યા વરશે."

કર્ણ મજાકીયા હાસ્યની સાથે બોલ્યો, "મને દ્રૌપદી પસંદ નથી."

આ પ્રકારે સમસ્ત રાજકુમાર તેમજ નરેશ અસફળ થઈને બેસી ગયા. આ જોઈને પાંડવોનું ક્ષત્રિયા રક્ત ઉકળવા લાગ્યું. ભાઈઓના ઉકસાવવા પર અર્જુન પોતાની જગ્યાથી ઊઠ્યો અને ધનુષ ઉઠાવવા આગળ વધી ગયો.

એક તેજસ્વી બ્રાહ્મણ-યુવકને ધનુષ ઉઠાવવા માટે વધતો જોઈને સભામાં ફરી કોલાહલ મચી ગયો. લોકો વિચારી રહ્યા હતા, જે કાર્ય ક્ષત્રિયોથી ના થઈ શક્યું, તે ભલું બ્રાહ્મણોથી કેવી રીતે થઈ શકશે? રાજકુમાર નિશ્ચિંત હતા કે, આ બ્રાહ્મણ શું ખાઈને ધનુષ ઉઠાવી શકશે. હા, શ્રીકૃષ્ણએ એને પહેલી નજરમાં જ ઓળખી લીધો હતો. એમણે પોતાના ભાઈ બલરામથી કહ્યું, "અરે, આ તો અર્જુન છે. એનો મતલબ છે, પાંડવ જીવિત છે, બળીને મર્યા નથી."

અર્જુનો તો શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધારી હતો જ. એણે ધનુષને એવી રીતે ઉઠાવી લીધું, જાણે તે કોઈ રમકડું હોય, પછી તેલની કડાહીમાં જોઈને એણે નિશાના તરફ તીર ભેદવાના શરૂ કરી દીધા. એક-એક કરીને એના પાંચેય તીર ઠીક માછલીને જઈ લાગ્યા.

હવે તો સભા-સ્થળમાં હર્ષ અને ઉત્સાહ છવાઈ ગયો. વાતાવરણ તાળીઓની ગડગડાહટથી ગૂંજી ઊઠ્યું. લોકો અર્જુનની વીરતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પણ ક્ષત્રીય રાજકુમારો તેમજ નરેશોને આ વાત પસંદ ન હતી. એમણે ઊભા થઈને વિરોધ કર્યો, "આ અન્યાય છે. સ્વયંવરમાં ફક્ત ક્ષત્રિય વીર જ ભાગ લઈ શકે છે. એક બ્રાહ્મણ રાજકુમારીનો પતિ નથી બની શકતો."

પરંતુ દ્રુપદે કોઈની એક ન સાંભળી. તેઓ બોલ્યા, "તમે લોકો જાણો છો, સ્વયંવરમાં જાત-પાંત તેમજ ઊંચ-નીચનો ભેદભાવ કર્યા વગર કોઈ પણ ભાગ લઈ શકે છે. અને પછી ક્ષત્રિય રાજવંશોને પણ અહીંયા પૂરે-પૂરી તક આપવામાં આવી હતી, દુઃખની વાત એ છે કે, એમનામાંથી કોઈ પણ પોતાની વીરતાનું પ્રદર્શન ના કરી શક્યો. હવે, જો બ્રાહ્મણ-યુવકે પોતાની યોગ્યતાનો પરિચય આપ્યો છે, તો એનો વિરોધ કરવો ઉચિત નથી. ...જાઓ બેટી, દ્રૌપદી! બ્રાહ્મણ યુવકનું વરણ કરો."

દ્રૌપદી તો પહેલાં જ આ તેજસ્વી બ્રાહ્મણ પર મુગ્ધ હતી, એની વીરતા જોઈ મનોમન એને વરણ કરી ચુકી હતી. તે ધીમે-ધીમે આગળ વધી અને વરમાળા અર્જુનના ગળામાં પહેરાવી દીધી.

સભા-સ્થળ હર્ષોલ્લાસથી ગગનભેદી નારાઓથી ગૂંજી ઊઠ્યું. પાંડવોની ખુશીનો પાર ન રહ્યો. પરંતુ પરાજિત રાજકુમારોનો ક્રોધ માથા પર ચઢીને બોલવા લાગ્યો હતો. એક તો પહેલાં જ તેઓ પોતાની હારથી નિરાશ થઈ ગયા હતા, હવે એક બ્રાહ્મણને દ્રૌપદી જેવી સુંદર કન્યાનો વર બનતા જોઈને અપમાનથી એમના ખરાબ હાલ થઈ ગયા હતા. તેઓ બોલ્યા, "રાજા દ્રુપદ! જો તમે આ અન્યાયને ના રોક્યો, તો મજબૂર થઈને અમારો કોઈ કઠોર પગલું ઉઠાવવું પડશે. ક્ષત્રિય-કન્યાને બ્રાહ્મણના હવાલે કરવી ધર્મ-વિરુદ્ધ છે."

રાજા દ્રુપદે કોઈ ઉત્તર ના આપ્યો. એમણે વર-વધૂને આશીર્વાદ આપ્યા. અર્જુન દ્રૌપદીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને ભાઈઓની તરફ વધવા લાગ્યો.

રાજકુમાર બરાડ્યા, "આ દગો છે. અમને ક્ષત્રિયોને બોલાવીને રાજા દ્રુપદે અમારું અપમાન કર્યું છે. અમે ક્ષત્રિય-કન્યાને બ્રાહ્મણની પત્ની નહીં બનવા દઈએ. અમે દ્રૌપદીને આ બ્રાહ્મણના ચંગુલથી બચાવીને લઈ જઈશો, રાજા દ્રુપદને મારી નાંખીશું."

સભા મંડપમાં હંગામો મચી ગયો. સમસ્ત રાજકુમાર એકજુટ થઈને અર્જુનની તરફ વધ્યા. પરંતુ અર્જુનની રગોમાં પણ ક્ષત્રિય રક્ત વહી રહ્યું હતું, તે પોતાની પત્નીની સુરક્ષા માટે તૈયાર થઈ ગયો. એણે આગળ વધી રહેલા રાજકુમારોને લલકાર્યા. આગલી જ ક્ષણે અર્જુનના

બાકી ભાઈ પણ મેદાનમાં ફૂદી પડ્યા. સ્વયંવર સ્થળ યુદ્ધનું મેદાન બની ગયું. પાંડવ એક-એક રાજકુમારને સારો પાઠ ભણાવવા લાગ્યા. ભીમે પોતાના બંને હાથોમાં ઝાડની બે મોટી ડાળીઓ થામી લીધી અને એમને ગદાની જેમ ફેરવતો-ફેરવતો રાજકુમારો પર તીવ્ર વાર કરવા લાગ્યો. અર્જુને પણતીરોના વારથી રાજકુમારોને લોહીલુહાણ કરી દીધા. રાજકુમારોમાં ખલબલી મચી ગઈ. પાંચેય પાંડવ વીરતાથી લડતાં-લડતાં તેમજ બધાને પછાડતાં-પછાડતાં દ્રૌપદીને સ્વયંવર-સ્થળથી સુરક્ષિત લઈ આવ્યા. અર્જુન પોતાની નવવધૂ તેમજ ભાઈઓની સાથે કુંભારોની વસ્તીની તરફ ચાલી પડ્યો.

કુન્તી ઘરમાં એકલી હતી.

પુત્ર સવારથી ભિક્ષાટન માટે ઘેરથી નિકળ્યા હતા હવે સાંજ થવાવાળી હતી, પરંતુ તેઓ હજુ સુધી પાછા આવ્યા ન હતા. કુન્તી વ્યાકુળતાથી પુત્રોની જ પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી.

ત્યારે જ ઘરની બહાર આંગણમાં પાંચેય ભાઈઓ પહોંચી ગયા. ઘરનો દરવાજો બંધ હતો. ભીમે એક નજર દ્રૌપદી તરફ જોઈ અને પછી માતાને ચોંકાવવા માટે બહારથી જ પોકારીને બોલ્યો, "માં...માં, જલ્દી આવો, જુઓ આજે અમને ભિક્ષામાં કેટલી સારી વસ્તુ મળી છે."

કુન્તી પુત્રોનું આગમન જાણીને ખુશ થઈ ગઈ. એને પ્રતીત થયું, ખરેખર એમને આજે ભિક્ષામાં કોઈ ઉત્તમ પદાર્થ મળ્યો છે, તે અંદરથી બોલી, "બાળકો, જે કંઈ મળ્યું છે, એને તમે પાંચેય ભાઈઓ વહેંચી લો."

"અરે માં, આ શું કહી દીધું!" ભીમ આશ્ચર્ય અને દુઃખથી બોલ્યો.

"ઓહ માં!" અર્જુનનું હૃદય ઝડપથી ઘડકી ઊઠ્યું.

કુન્તી પુત્રોનો ગભરાયેલો અવાજ જોઈ ચોંકી. તે ભાગતી-ભાગતી પુત્રોની પાસે પહોંચી. અર્જુનની સાથે એક અત્યંત રૂપસી યુવતીને જોઈને ઠિઠકી ગઈ. યુવતી સોળ શ્રંગારથી પરિપૂર્ણ હતી અને રાજકુમારી પ્રતીત થઈ રહી હતી. કુન્તીને સમજતા વાર ના લાગી, કે માજરો શું છે. તે મનોમન પસ્તાઈ કે, "હાય, આ મેં શું કહી દીધું!"

દ્રૌપદીએ આગળ વધીને કુન્તીના ચરણ-સ્પર્શ કર્યા. કુન્તીએ એને હૃદયથી લગાવીને કહ્યું, "અર્જુન મને ખુશી છે કે, આજે તું પાંચાલની રાજકુમારીને જીતી લાવ્યો છે. આટલી સુંદર વહુ મેળવીને તો હું ન્યાલ થઈ ગઈ. ચાલો, અંદર ચાલો. આવ, બેટી તું પણ અંદર આવ."

બિચારી દ્રૌપદીનો મગજ ખરાબ પ્રકારે વિચારોમાં ખોવાયેલું હતું. ક્યાં તો તે અર્જુનને પોતાનો પતિ માનીને આવી હતી, અને ક્યાં હવે તે પાંચેય ભાઈઓની પત્ની બનવા માટે બાધ્ય હતી. એને વિશ્વાસ હતો કે, તે લોકો પોતાની માતાનું વચન નહીં ટાળે.

પરંતુ કુન્તી કેવી રીતે કહી શકતી હતી કે, એના વચનને માની લેવામાં આવે. બધા અંદર આવી ગયા, તો કુન્તી ધીમેથી બોલી, "બાળકો, મેં જે કંઈ કહ્યું હતું, તે અજાણતા કહ્યું હતું. મને શું ખબર કે, તમે લોકો શું પ્રાપ્ત કરીને આવ્યા છો. હું તો સમજી હતી કે, રોજની જેમ ભિક્ષા લઈને આવ્યા છો, તેથી મારી વાત પર ધ્યાન ના આપતા. અર્જુન, તારી વહૂ પર ફક્ત તારો જ અધિકાર રહેશે."

અર્જુન બોલ્યો, "ના માં, હું તારા વચનનો અનાદર નથી કરી શકતો. હવે તો દ્રૌપદી અમે પાંચેય ભાઈઓની જ પત્ની બનશે."

"એવું ના કહો, બેટા!" કુન્તી સિસકાઈને બોલી, "આ ઉચિત નથી."

યુધિષ્ઠિર પણ માતાનું સમર્થન કરતાં બોલ્યા, "માં ઠીક કહી રહી છે, અર્જુન, દ્રૌપદીને તે જીતી છે, દ્રૌપદીએ તારું જ વરણ કર્યું છે. તે તારી પત્ની છે. સ્ત્રી એક જ પુરુષની પત્ની બને છે. એકથી વધારે મદોની પત્ની બનવું અનુચિત છે. આવી નારી પત્ની નથી કહેવાતી, નગરવધૂ કહેવાય છે, આ તો પાપ છે."

અર્જુન બોલ્યો, "માતાનું વચન મારા માટે અંતિમ આદેશ છે. ભાઈ, તમે અમારા બધાથી મોટા છો, ધર્મ-પરાયણ છો, ન્યાયપ્રિય છો, તમે જ મને માતાના આદેશનું પાલન કરવાથી રોકી રહ્યા છો, આ તો અનર્થ છે. ભાઈ, યોગ્ય તો એ જ છે કે, હવે તમે જ નિર્ણય કરો, આપણે શું કરવું જોઈએ? દ્રૌપદી સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ?"

યુધિષ્ઠિર પણ માતાના આદેશનું ઉલ્લંઘન કરવાનું સાહસ ના કરી શક્યા. તેથી અર્જુનની વાત સાંભળીને એમણે મજબૂરીમાં ઘોષિત કર્યું, "ઠીક છે, આજથી દ્રૌપદી આપણા પાંચેય ભાઈઓની પત્ની થઈ."

ત્યારે જ ત્યાં આવી પહોંચ્યા શ્રી કૃષ્ણ, પોતાના ભાઈ બલરામની સાથે. શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "દ્રૌપદી જેવી સુશીલ વહૂ મેળવવાના અભિનંદન હો અર્જુન."

શ્રીકૃષ્ણને પોતાની વચ્ચે મેળવીને પાંડવોની ખુશીની સીમા ના રહી, યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું, "શ્રીકૃષ્ણ, અમે તો બ્રાહ્મણ-વેશમાં રહીએ છીએ, આખરે તમે અમને કેવી રીતે ઓળખી લીધા?"

"એમાં શું મુશ્કેલ છે." શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "ભલું, વીર રાજપુરુષોના ચિહ્ન છુપાઈ શકે છે! મેં તો તમને લોકોને સ્વયંવરમાં જ ઓળખી લીધા હતા."

પાંડવોએ શ્રીકૃષ્ણનું હાર્દિક સ્વાગત કર્યું. થોડી વાર સુધી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોની સાથે રહ્યા, પછી એમને આશીર્વાદ આપીને પાછા આવી ગયા.

દ્રૌપદીનો ભાઈ ધુષ્ટદ્યુમ્ન પણ બ્રાહ્મણોનું સરનામું જાણવા માટે એમનો પીછો કરતો-કરતો કુંભારોની વસ્તીમાં આવી પહોંચ્યો હતો. એણે શ્રીકૃષ્ણ તેમજ પાંડવોની વાતો છુપાઈને સાંભળી લીધી હતી. આ વાતચીતથી જ્યારે જાણ થઈ ગઈ કે, તેઓ વાસ્તવિક બ્રાહ્મણ નથી, બલ્કે ક્ષત્રિય રાજકુમાર પાંડવ છે, તો તે ખુશ થઈ ગયો કે, એની બહેનના વિવાહ રાજકુળમાં થયા છે. તે ત્યાં વધારે વાર સુધી ના રોકાયો. ઉલટા પગે રાજમહેલ પહોંચ્યો અને રાજા દ્રુપદને સૂચના આપી, "પિતાજી, આપણે જેમને બ્રાહ્મણ સમજી રહ્યા હતા, તેઓ હસ્તિનાપુરના રાજકુમાર નિકળ્યા. દ્રૌપદીએ વસ્તુતઃ પાંડુ-પુત્ર અર્જુનનું વરણ કર્યું."

"ખરેખર!" દ્રુપદ ખુશીથી બોલ્યા, "આ તો ખૂબ જ શુભ સમાચાર છે. હવે હું દ્રોણાચાર્યના અપમાનનો બદલો ખૂબ જ સુગમતાથી લઈ શકીશ. જલ્દીથી પાંડવોને સંદેશ મોકલો કે લગ્નના વિધિવત્ સંસ્કાર પૂર્ણ કરવા અહીંયા પહોંચી જાય."

"એવું જ થશે, પિતાજી."

★ ★

પાંડવોને પાંચાલ નરેશ દ્રુપદનો સંદેશ મળ્યો છે કે, તેઓ યથાશીઘ્ર રાજમહેલ પહોંચે, જેથી વિધિવત્ વિવાહ વગેરે વિશે વિચાર-વિમર્શ કરવામાં આવે.

પાંડવ પાંચાલ-નરેશના આમંત્રણ પર રાજમહેલ પહોંચ્યા. પાંચેય ભાઈઓની સાથે કુન્તી તેમજ દ્રૌપદી પણ હતી. દ્રુપદે એમનું સ્વાગત ઉત્સાહથી કર્યું. દ્રુપદે એમના પર એ જાહેર ના થવા દીધું કે, તે એમની વાસ્તવિકતાથી પરિચિત થઈ ચુક્યા છે. પાંચાલ-નરેશો વિશેષ ભોજનું આયોજન કર્યું તેમજ પાંડવોનું ખૂબ સન્માન કર્યું.

પછીથી પાંચેય ભાઈઓએ રાજમહેલની સહેલ કરી. એમણે રાજમહેલની પ્રત્યેક વસ્તુમાં ખૂબ રુચિ લીધી. ખાસ કરીને એમણે શસ્ત્રાગારમાં સૌથી વધારે સમય વિતાવ્યો. શસ્ત્રાગારમાં એકથી એક અધિક અસ્ત્ર-શસ્ત્ર રાખ્યા હતા. તેઓ ખુદ યોદ્ધા હતા, તેથી એક-એક અસ્ત્ર ઉઠાવીને એનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરતાં અને એક-બીજાને એમની ખૂબીઓ વિશે બતાવતા.

એમની આ રુચિ જોઈને પાંચાલ-નરેશને એમની વાસ્તવિકતા જાણવાનું બહાનુ મળી ગયું. જ્યારે પાંચેય ભાઈ રાજમહેલ હરી-ફરીને દ્રુપદની પાસે પહોંચ્યા, તો પાંચાલ નરેશે યુધિષ્ઠિરથી કહ્યું, "તમારા લોકોની અસ્ત્રો-શસ્ત્રોમાં અસીમ રુચિ જોઈને હું શંકામાં પડી ગયો છું. બ્રાહ્મણોને અસ્ત્રો-શસ્ત્રોમાં કોઈ રુચિ નથી હોઈ શકતી, આ તો ક્ષત્રિયોનો જ શોખ છે. તમે તો ક્યારેય જૂઠું નથી બોલતા, સત્ય બતાવો, તમે કોણ છો?"

હવે યુધિષ્ઠિરથી પોતાની વાસ્તવિકતા છુપાવી ના શકાઈ. એમણે ધીમેથી કહ્યું, "પાંચાલ નરેશ, તમારી શંકા સાચી છે. અમે બ્રાહ્મણ નથી, પાંડુ-પુત્ર છીએ."

"હકીકતમાં, અમે પોતાના પિતરાઈ ભાઈ કૌરવોના ષડ્યંત્રનો શિકાર થઈને દર-દર ભટકી રહ્યા છીએ. તેઓ અમારા જીવના શત્રુ છે. એમણે અમને વારણાવતમાં લાખના ઘરમાં બાળીને મારવા ઇચ્છ્યા હતા, પરંતુ કિસ્મતથી અમે બચી ગયા. પાછલા એક વર્ષથી અમે કૌરવોથી બચતાં-બચતાં બ્રાહ્મણ વેશમાં નગર-નગર ડોલી રહ્યા છીએ."

"ઓહ! દુર્યોધનની આવી દુષ્ટતા. આ તો સરાસર અન્યાય છે. ખેર, હવે પોતાના દુઃખી અતીતને ભૂલી જાઓ."

પાંચાલ-નરેશ બોલ્યા, "મને ખુશી છે કે, દ્રૌપદીએ ક્ષત્રિય વંશી અર્જુનનું જ વરણ કર્યું. અર્જુનની વીરતાથી ભલું કોણ અપરિચિત છે! હવે તમે લોકો ગભરાઓ નહીં, કૌરવ મારા પણ શત્રુ છે. એમણે મારું અડધું રાજ્ય છીનવ્યું છે. આપણે હવે મળીને એમના અન્યાયનો મુકાબલો કરીશું."

થોડી વાર સુધી અહીં-તહીંની વાતો થયા પછી દ્રુપદ બોલ્યા, "હવે આપણે દ્રૌપદી અને અર્જુનના જલ્દી જ લગ્ન કરી દેવા જોઈએ, જેથી આપણે લોકો એક-બીજાના નજીકના સંબંધી બનીને શત્રુઓનો નાશ કરવા તૈયાર થઈ શકીએ."

એક પળ સુધી શાંત રહીને યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "તમારી વાત સાચી છે, અમે ખુદ ઇચ્છીએ છીએ કે, આ શુભ કાર્ય જલ્દી જ સંપન્ન થઈ જાય. પરંતુ આ લગ્નમાં ફક્ત અર્જુન જ ભાગ નહીં લે."

"શું મતલબ? હું સમજ્યો નહીં." દ્રુપદે આશ્ચર્યથી કહ્યું.

"હું જે કંઈ કહીશ, એને સાંભળીને તમને વિચિત્ર તો લાગશે, પરંતુ અમે મજબૂર છીએ."

"કેવી મજબૂરી? તમે થોડું ખુલીને તો બતાવો."

"દ્રૌપદીથી અમે પાંચેય ભાઈઓ લગ્ન કરીશું."

"શું?" દ્રુપદ જાણે આકાશમાંથી પડ્યા.

"હા, પાંચાલ નરેશ! દ્રૌપદી અમે પાંચેયની પત્ની બનશે. અમને જ્યારે પણ કોઈ વસ્તુ મળી છે, એને અમે હંમેશાં આપસમાં વહેંચી છે. આ વખતે પણ એવું જ થશે."

"પણ આ તો અધર્મ છે." દ્રુપદ તેજ સ્વરમાં બોલ્યા.

યુધિષ્ઠિરે બે ટૂક ઉત્તર આપ્યો, "અમારા માટે આ જ ધર્મ છે."

દ્રુપદ ખૂબ જ અસમંજસમાં પડી ગયા. એમણે તો વિચાર્યું પણ ન હતું કે, એક દિવસે એની પુત્રીએ પાંચ-પાંચ પતિઓનું વરણ કરવું પડશે. તે તો ખુશ હતા કે, અર્જુન જેવો વીર ક્ષત્રિય રાજકુમાર પતિના રૂપમાં મળ્યો છે, પરંતુ યુધિષ્ઠિરની વાત સાંભળીને ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયા. ધીમે-ધીમે બોલ્યા, "યુધિષ્ઠિર, તું તો ધર્મ પ્રિય ઇન્સાન છો, તું જ વિચાર, ભલું, આ ક્યાં સુધી ઉચિત છે. આજ સુધી એવું નથી સાંભળ્યું કે, એક નારીએ પાંચ-પાંચ મદોથી વિવાહ કર્યા હોય. જો દ્રૌપદી પાંચ વ્યક્તિઓની પત્ની બની, તો દુનિયા શું કહેશે?"

યુધિષ્ઠિર ખુદ આ તથ્યને મહેસૂસ કરી રહ્યા હતા, છતાં પણ બોલ્યા, "તમારી વાત સાચી છે, પણ હું વિવશ છું..."

"યોગ્ય થશે કે એક વાર તમે લોકો આ વિષય પર ફરી વિચાર કરી લો..."

"અમે સારી રીતે વિચાર કરી લીધો છે. આ જ અમારો અંતિમ નિર્ણય છે."

"ઓહો!" દુર્પદે માથા પર હાથ રાખીને કહ્યું, "હે ભગવાન! હવે શું થશે?"

ત્યારે જ ત્યાં મહર્ષિ વ્યાસ પહોંચી ગયા. ઉપસ્થિત લોકોએ ઊભા થઈને વ્યાસનું સ્વાગત કર્યું. દ્રુપદે સન્માનની સાથે એમને એક આસન પર બેસાડ્યા. મહર્ષિએ પૂછ્યું, "ખૂબ જ ચિન્તિત નજરે આવી રહ્યા છો દ્રુપદ! શું વાત છે?"

દ્રુપદ બોલ્યા, "મહર્ષિ, ખૂબ વિકટ સમસ્યા છે. તમે જ અમને કોઈ રસ્તો બતાવી શકો છો. ભલું, એક કન્યા પાંચ વ્યક્તિઓને વરી શકે છે?"

"ઓહા!" મહર્ષિ વ્યાસ હસીને બોલ્યા, "તમે કદાચ દ્રૌપદી વિશે ચિન્તિત છો, પરંતુ આ જ પ્રારબ્ધ છે, તમે એને રોકી નથી શકતા. દ્રૌપદીના ભાગ્યમાં પાંચ વ્યક્તિઓનું જ સુખ લખ્યું

છે!"

"આ કેવું ભાગ્ય છે, મહર્ષિ?"

મહર્ષિ બોલ્યા, "એની લાંબી વાર્તા છે. સાંભળો, હું તમને બતાવું છું કે, દ્રૌપદીને આ સૌભાગ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું. પાછલા જન્મમાં દ્રૌપદીનું નામ નલયની હતું. તે અત્યંત સતી-સાધ્વી મહિલા હતી. એની ગણતરી ભારતની પાંચ આદર્શ નારીઓમાં થતી હતી. એના લગ્ન એક મહર્ષિથી થયા હતા, જેમનું નામ મૌદ્રલ્ય હતું. તેઓ ના ફક્ત શરીરથી જર્જર તેમજ કૃશકાય હતા, બલ્કે કોઢી અને રોગી પણ હતા, પરંતુ નલયનીએ પોતાના પતિથી ક્યારેય ઘૃણા ના કરી અને હંમેશાં તન-મનથી એની સેવા કરતાં-કરતાં ખુદને ધન્ય અનુભવ કરતી હતી. પતિ જે હાલમાં રાખતો, તે એ જ હાલમાં ખુશ રહેતી હતી. નલયની જવાન હતી, સુંદર પણ હતી, છતાં પણ પોતાની ઇચ્છાઓનું દમન કરીને એણે વર્ષો સુધી પતિની નિઃસ્વાર્થ ભાવથી સેવા-સુશ્રુષા કરી. એક દિવસે અચાનક એનો પતિ એકદમ સ્વસ્થ, સુંદર અને બળવાન વ્યક્તિના રૂપમાં પરિવર્તિત થઈને બોલ્યો, "નલયની, હું તારી સેવાથી અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. હકીકતમાં, હું ના કોઢી હતો, ના બીમાર હતો, અને ના તો વૃદ્ધ કૃશકાય. મને તો દેવતાઓએ તારી પરીક્ષા લેવા માટે મોકલ્યો હતો. તું આ પરીક્ષામાં પૂર્ણતઃ સફળ રહી છો. ખરેખર, તે સાબિત કરી દીધું કે વાસ્તવિક અર્થોમા અર્ધાંગિની શું હોય છે. તારા જેવી પત્ની મેળવીને હું અત્યંત ઉપકૃત થયો. માંગો, તારે શું જોઈએ?" નલયની ખુશ થઈને બોલી, "મને તમે મળી ગયા, એ જ બહુ છે."

એ દિવસ પછી તેઓ પતિ-પત્નીના રૂપમાં સુખપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા. નલયનીએ જે અત્યાર સુધી મેળવ્યું ન હતું, તે સુખ ભોગવી રહી હતી. તેઓ વર્ષો સુધી એક-બીજાને પ્રેમ કરતાં-કરતાં રહેવા લાગ્યા. પછી એવો સમય આવ્યો કે, મૌદ્રલ્યમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ ગયું. તે સંસાર અને ઘર-ગૃહસ્થીની મોહમાયાથી નિકળીને તપ કરવા માટે વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યા. તેથી, એક દિવસ એમણે નલયનીનો ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો. જ્યારે નલયનીને જાણ થઈ, તો તે વ્યાકુળ થઈ ગઈ. એણે પતિને ખૂબ જ સમજાવ્યા, પણ એણે નલયનીની એક ન સાંભળી અને ઘર-સંસાર છોડીને તપસ્યા કરવા ચાલ્યા ગયા. નલયની પર તો જાણે પહાડ તૂટી પડ્યો. તે બીજું કશું નહીં, ફક્ત પોતાનો પતિ ઇચ્છતી હતી. તેથી એણે પણ તપથી ભગવાન શંકરને મનાવવાના પ્રયત્ન શરૂ કરીદીધા. એના ઘોર તપથી ખરેખર ભગવાન શંકરને દયા આવી ગઈ અને નલયનીની સામે ઉપસ્થિત થઈ ગયા. બોલ્યા, "ઊઠો, નલયની? હું તારા તપથી પ્રસન્ન થયો, બોલો, શું જોઈએ?"

નલયની ભાવાવેશમાં બોલી, "મારે પતિ જોઈએ, પતિ, પતિ, પતિ, પતિ..."

"તથાસ્તુ!"- ભગવાન શંકરે કહ્યું, "તને પાંચ પતિ જ મળશે."

"પાંચ પતિ!" નલયની ચોંકી, "હું પાંચ પતિઓનું શું કરીશ?"

"કેમ, તેં તો પાંચ વાર પતિ માંગ્યા. તેથી હવે તું પાંચ પતિઓની પત્ની જ બનીશ."

નલયની મૌન રહી ગઈ. જાણતી હતી, હવે કશું નથી થઈ શકતું, કેમ કે ભગવાને જે કંઈ કહી દીધું, તે થઈને જ રહેશે. તેથી આગલા જન્મમાં નલયનીએ તમારા ત્યાં દ્રૌપદીના રૂપમાં જન્મ લીધો અને પાછલા જન્મના વચન અનુસાર એને પાંચ વર જ મળ્યા. આ બધું ભગવાનનું રચેલું પ્રારબ્ધ છે અને એને કોઈ નથી ટાળી શકતું. તેથી, તમે પણ એને ભગવાનની મરજી માનીને ચુપચાપ સ્વીકાર કરી લો."

મહર્ષિ વ્યાસની વાત સાંભળીને દ્રુપદથી કશું બોલાયું નહીં, લાચાર થઈને એમને યુધિષ્ઠિરની વાત માની લેવી પડી.

પાંચેય ભાઈઓના વિધિ-અનુસાર દ્રૌપદીથી વિવાહ થયા.

દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુલ તેમજ સહદેવની પત્ની બની ગઈ. આચાર-સંહિતા બનાવવામાં આવી કે, દ્રૌપદી પ્રત્યેક પતિની સાથે એક-એક વર્ષ ગુજારશે. જે વર્ષે તે એક ભાઈની પાસે રહેશે, એ વર્ષે બાકી ચાર ભાઈ દ્રૌપદી વિશે વિચારશે પણ નહીં, એટલું જ નહીં, નિયમ બનાવવામાં આવ્યો કે, જો કોઈ ભૂલથી પણ એ ભાઈના કક્ષમાં પહોંચી જશે, એને બાર વર્ષો માટે ઘરથી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવશે અને પવિત્ર નદીઓમાં સ્નાન કરીને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે. (આ આચાર-સંહિતા નારદની સલાહ પર બની હતી, જેનો ઉલ્લેખ આગળ કરવામાં આવ્યો છે.)

દ્રૌપદી વારા-ફરતી પાંચેય પતિઓની સેવામાં સંલગ્ન થઈ ગઈ.

(૭)

જ્યારથી પાંડવ હસ્તિનાપુરથી નિકળ્યા હતા, ત્યારથી એક-માત્ર વિદુર જ હતા, જે એમની કુશળતા પ્રતિ ચિંતિત રહેતા હતા. એમને પાંડવોની ગતિવિધિઓના બરાબર સમાચાર મળતા રહેતા હતા. પાંચાલમાં જે કંઈ થયું હતું, વિદુર જાણી ચુક્યા હતા. એમને ખુશી હતી કે, દ્રૌપદી જેવી સુંદર તેમજ સુશીલકન્યા એમનાવંશની વધૂ બની ગઈ છે.

હા, કૌરવ અવશ્ય ક્ષુબ્ધ હતા. પાંડવોને મૃત જાણીને તેઓ હજુ સુધી નિશ્ચિંત હતા, પરંતુ પાંડવ ના ફક્ત જીવિત હતા, પાંચાલના શત્રુ-નરેશના સંબંધી પણ બની ગયા હતા.

દુર્યોધનને પુરોચન પર ગુસ્સો આવી રહ્યો હતો, જેના પર પાંડવોને બાળીને મારી નાંખવાની જવાબદારી હતી. પુરોચન ખુદ તો પાંચ અજનબી નગર-નિવાસીઓની સાથે બળી મર્યો, અને પાંડવ છેલ્લાં એક વર્ષથી જીવિત હતા.

એક દિવસ વિદુરે એ સૂચના ધૃતરાષ્ટ્રને આપી, "એ કેટલી ખુશીની વાત છે કે, દ્રૌપદી જેવી સુશીલ કન્યા આપણી વધૂ બનીને આવી રહી છે."

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા, "તો શું દ્રૌપદીએ દુર્યોધનને વરી લીધા? વાહ, આ તો ખરેખર અત્યંત હર્ષની વાત છે."

"ના, મહારાજ! તમે ખોટું સમજ્યા, દ્રૌપદીએ અર્જુનને વર્યો છે." વિદુરે બતાવ્યું.

ધૃતરાષ્ટ્ર થોડા નિરાશ થયા, છતાં પણ એમણે બાહ્ય ખુશી જાહેર કરતાં કહ્યું, "તો શું થયું! પાંડવ પણ તો આપણા કુળના જ દીપક છે. દ્રૌપદી આપણા વંશમાં જ તો વધૂ બનીને આવી રહી છે. એમના સ્વાગતની ભરપૂર તૈયારીઓ કરવામાં આવે."

દુર્યોધનને પિતાની આ વાત ગમી નહીં. એણે એકાન્ત મેળવતાં જ ધૃતરાષ્ટ્રને આડે હાથો લીધા, તમે કેવા પિતા છે? તમને પોતાના પુત્રોના શત્રુઓના વિજય પર ખુશી થઈ રહી છે. તમને ખબર નથી, પાંચાલ-નરેશ દ્રુપદ આપણા જીવનો દુશ્મન છે."

ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રોથી અપરિમિત સ્નેહ કરતા હતા, પરંતુ પાન્ડુ પુત્રોથી એમને ઓછો સ્નેહ ન હતો. હા, દરેક દોડમાં પોતાના પુત્રોને પાંડવોથી પાછળ રહેતા જોઈને તેઓ દુઃખી જરૂર હતા. તેઓ જન્મજાત અંધ હતા, એમને પોતાના પુત્રોના સહારાનો જ વિશ્વાસ હતો. તેથી, દુર્યોધનની નારાજગી મહેસૂસ કરતાં બોલ્યા, "ના બેટા, એવી વાત નથી. મને સાચી ખુશી તો ત્યારે જ પ્રાપ્ત થશે, જ્યારે તું જ દ્રૌપદીને જીતીને લાવતો. આ તો મેં વિદુરની સામે એમ જ કહી દીધું હતું, તું તો જાણે છે કે વિદુર પાંડવોનો પક્ષપાતી છે. એની સામે જો હું એવું ના કહેતો, તો ન જાણે તે પાંડવોના કાનમાં શું-શું ફૂંકી નાંખતો."

"હવે આપણે પાંડવોથી સતર્ક રહેવું જોઈએ." દુર્યોધન બોલ્યો, "યોગ્ય તો એ જ છે કે, પાંડવોને કોઈ પ્રકારે ફરીથી ખતમ કરી દેવા જોઈએ. નહીંતર તેઓ પાંચાલ નરેશની સાથે મળીને આપણું જીવવાનું હરામ કરી દેશે. કાશ કે, અમે પાંચાલ પર હુમલો કરતાં સમયે દ્રુપદને પણ મોતને ઘાટ ઉતારી દીધો હોત. ગુરુ દ્રોણાચાર્યના કારણે અમારે એને જીવિત છોડી દેવો પડ્યો. ત્યારે તો પાંડવોએ પણ એના પર હુમલો કર્યો હતો, પણ હવે તેઓ એના જમાઈ બની ગયા છે અને એનો બધો ગુસ્સો આપણા પર જ ઉતરશે. તે આપણને પરાજિત કરીને પોતાના અપમાનનો બદલો જરૂર લેશે."

ધૃતરાષ્ટ્ર લાચાર હતા. ધીમેથી બોલ્યા, "તું શું કરવા ઇચ્છે છે?"

"પાંડવોને અહીંયા બોલાવીને ચાલાકીથી મારી નાંખવા જોઈએ. એમને ઝેર આપીને હંમેશાં માટે રસ્તાથી હટાવી દેવા જોઈએ."

ધૃતરાષ્ટ્ર મનોમન જ ધૂજી ઊઠ્યા, પણ ખુલીને વિરોધ ના કરી શક્યા. બોલ્યા, "બેટા, જે કંઈ કરો, સમજી-વિચારીને કરો. પહેલાં પણ એક વાર તેં એમને નષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ એનું કોઈ ફળ ના નિકળ્યું. યોગ્ય એ જ છે કે, વડીલોથી વિચાર-વિમર્શ કરી લો. ભીષ્મ, વિદુર અને ગુરુ દ્રોણાચાર્યથી મળો, તેઓ તારું યોગ્ય માર્ગ-નિર્દેશન કરશે."

એ જ સમયે ભીષ્મ, વિદુર તેમજ ગુરુ દ્રોણાચાર્યને બોલાવવામાં આવ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે એમનાથી કહ્યું, "પાંડવ એક વર્ષથી હસ્તિનાપુરથી બહાર રહ્યા છે, હવે એમની સાથે દ્રૌપદી પણ છે. કૃપા કરીને બતાવો કે, આપણે શું કરવું જોઈએ?"

દુર્યોધન બોલ્યો, "કોઈ પણ વિચાર કરવાથી પહેલાં એ તથ્ય ના ભૂલતા કે, તેઓ આપણા શત્રુના જમાઈ છે."

ભીષ્મએ પલક ઝબકતાં જ આખો મામલો સમજી લીધો. બોલ્યા, "સાંભળો દુર્યોધન, પાંડવ કોઈ પરાયા નથી, તેઓ પણ આપણા જ કુળના જ્યોતિષ્પુંજ છે. એમણે આજ સુધી જે કંઈ કર્યું છે, ધર્માનુસાર કર્યું છે, પ્રજામાં એમનું માન છે, એમની વીરતા તેમજ બુદ્ધિનું વિશ્વમાં સન્માન કરવામાં આવે છે, આજે તેઓ દ્રૌપદી જેવી સુંદર તેમજ સુશીલ કન્યાના પતિ છે. આપણે તો એમના પર ગર્વ કરવો જોઈએ. યોગ્ય એ જ છે કે, આપણે દિલ ખોલીને એમનું તેમજ નવવધૂનું સ્વાગત કરીએ. તેઓ એક વર્ષથી રાજધાનીથી બહાર ભટકી રહ્યા છે. હવે આપણે ન્યાયપૂર્વક એમનો અધિકાર એમને સોંપવો જોઈએ. એમનો પણ આ રાજ્ય પર એટલો જ અધિકાર છે, જેટલો કૌરવોનો. પાંડુએ જ પોતાના બાહુબળથી આ રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો હતો."

દુર્યોધન પોતાનો ક્રોધ છુપાવીને બોલ્યો, "તમે શું કહેવા ઇચ્છો છો? શું આપણે પોતાના શત્રુઓને ખુદ જ અહીંયા આમંત્રિત કરીએ?"

"કેવી શત્રુતા?" ભીષ્મ બોલ્યા, "જે થોડી-ઘણી કટુતા છે, એને મિત્રતામાં બદલતા વાર જ કેટલી લાગશે. આપણે યથાશીઘ્ર પાંડવોને અહીંયા બોલાવીને યુધિષ્ઠિરને એમનો અધિકાર સોંપી દેવો જોઈએ. એ જ ન્યાયસંગત છે."

વિદુર બોલ્યા, "ભીષ્મ ઠીક કહે છે. આપણે પાંડવોને પહેલાં જ ઓછા કષ્ટ નથી આપ્યા, પરંતુ તેઓ હંમેશાં સંકટથી બહાર આવીને ખરા ઉતર્યા છે. આપણે હવે પોતાની ભૂલ મહેસૂસ કરીને એમની સાથે બરાબરીનો વ્યવહાર કરવો જોઈએ. પહેલાં જ આપણી વધારે બદનામી થઈ ચુકી છે."

"અને તમારું શું કહેવું છે, ગુરુદેવ?" દુર્યોધને આશાથી દ્રોણાચાર્યની તરફ જોતાં પૂછ્યું.

દ્રોણાચાર્ય બધી સ્થિતિઓથી સારી રીતે પરિચિત હતા. તેઓ જાણતા હતા કે, પિતરાઈ ભાઈઓમાં સંઘર્ષ થયો તો મામલો ગંભીર થઈ જશે. પાંડવોની વીરતાથી ભલું કોણ અપરિચિત હતું, એના સિવાય દ્વારકાધીશ શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના સહાયક હતા. તેઓ જરૂર પડવા પર પાંડવોની મદદ કરી શકતા હતા, પછી પાંચાલ-નરેશનો સહયોગ તો પ્રાપ્ત હતો જ. તેથી એમણે પણ દુર્યોધનથી એ જ કહ્યું, જે ભીષ્મ તેમજ વિદુરે કહ્યું હતું. સાથે જ ચેતાવણી પણ આપી, "પાછલી ભૂલોથી પાઠ ભણો. સંઘર્ષના પથથી કશું પ્રાપ્ત નહીં થાય, પાંડવોની સાથે હળી-મળીને જ રહો."

આ વાતચીતનું પરિણામ એ નિકળ્યું કે, દુર્યોધનની બોલતી બંધ થઈ ગઈ. મન સંકોચાઈને રહી ગયું. ધૃતરાષ્ટ્ર ભીષ્મ વગેરેની વાતથી અસંમતિ નથી પ્રકટ કરી શકતા. બોલ્યા, "ઠીક છે,

જો તમારા લોકોનો એ જ વિચાર છે, તો પાંડવોને નવવધૂની સાથે હસ્તિનાપુર લાવવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવે. વિદુરજી, તમે જ પાંચાલ જાઓ અને પાંડવોને સન્માનપૂર્વક હસ્તિનાપુર લઈ આવો. પાંચાલ નરેશને અમારી હાર્દિક શુભકામનાઓ પણ આપી દો. પાંડવોના આવવા પર આપણે આપસમાં મળીને એ નિર્ણય કરીશું કે, ભવિષ્યમાં કૌરવ-પાંડવ શાંતિ તેમજ સદ્ભાવની સાથે કેવી રીતે રહે.

વિદુર ઘણી બધી શુભકામનાઓ તેમજ ઉપહાર લઈને પાંચાલની તરફ રવાના થઈ ગયા.

★ ★

દુર્યોધનની રાતોની ઊંઘ તેમજ દિવસનું ચેન જતું રહ્યું હતું. પાંડવોને તે કોઈ પણ હાલતમાં હસ્તિનાપુરમાં સહન કરી શકતો ન હતો.

કર્ણ એની પરેશાની સમજતો હતો. તેથી બોલ્યો, "દુર્યોધન, આટલાં પરેશાન થવાની જરૂર નથી. આપણે વડીલોની વાત પર આટલું ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી, વિદુર તો શરૂથી જ પાંડવોના શુભચિંતક રહ્યા છે અને ભીષ્મ પણ મનોમન એમને જ ચાહે છે. બાકી બચ્ચા દ્રોણાચાર્ય, તો એમની વાતોનું શું? તેઓ શું જાણે રાજનીતિ કેવી રીતે કરવામાં આવે છે. એમને તો ફક્ત અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ચલાવવાનું આવડે છે. રાજનીતિમાં ચાલાકીથી કામ લેવું જોઈએ. યોગ્ય તો એ જ છે કે, પાંડવ અથવા પાંચાલ-નરેશ કોઈ પગલાં ઉઠાવે, એનાથી પહેલાં જ આપણે એમના પર હુમલો કરી દેવો જોઈએ."

"તારો વિચાર ઉચિત છે, કર્ણ." દુર્યોધન બોલ્યો, "તારા જેવા વીર અમારી સાથે છે, આથી મને વિશ્વાસ છે કે, આપણે એક દિવસ પાંડવોને અવશ્ય માત આપીશું."

★ ★

વિદુર અસીમ શુભકામનાઓ અને મૂલ્યવાન ભેટ-સોગાતોની સાથે પાંચાલ પહોંચ્યા.

પાંચાલ નરેશ દ્રુપદે એમનું હૃદયપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. પાંડવ પણ એમનું આગમન સાંભળીને એમનાથી મળવા આવ્યા. દ્રુપદે પૂછ્યું, "કેવી રીતે આવવાનું થયું, મહાત્મા વિદુર, હસ્તિનાપુરમાં બધું કુશળ તો છે?"

"પાંચાલ નરેશ, હું મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર તેમજ એમના પુત્રોની તરફથી શુભકામનાઓ તેમજ ઉપહાર લઈને આવ્યો છું. હવે તો આપણે લોકો નજીકના સંબંધી બની ગયા છીએ, તેથી જૂની શત્રુતા ભૂલી જાઓ. હું પાંડવો તેમજ પુત્રવધૂને હસ્તિનાપુર લઈ જવા આવ્યો છું."

દ્રુપદે આંખો ઉઠાવીને યુધિષ્ઠિરની તરફ જોયું. યુધિષ્ઠિરથી કશું બોલાયું નહીં. તેઓ ભૂલ્યા ન હતા કે, એમની સાથે કૌરવોએ કેવો વ્યવહાર કર્યો હતો. આ તો વિદુર જ હતા કે, જેમની કૃપાથી તેઓ મોતના મુખમાંથી જવાથી બચી ગયા હતા. હવે એ જ વિદુર એમને હસ્તિનાપુર લઈ જવા માટે આવ્યા હતા. યુધિષ્ઠિર વિાચ અન્ય ચારેય ભાઈ એકાએક વિચારી ના શક્યા કે, એમણે શું કરવું જોઈએ અથવા કહેવું જોઈએ.

દ્રુપદ બોલ્યા, "એ તો ખુશીની વાત છે કે, તમે પાંડવોને લેવા આવ્યા છો. અંતે દ્રૌપદી તથા પાંડવોનું વાસ્તવિક ઘર તો હસ્તિનાપુર જ છે. મારી તરફથી તો કોઈ આપત્તિ નથી, પાંડવ જેમ યોગ્ય સમજે, તેવું કરે."

વિદુરે પૂછ્યું : "શું વિચાર છે- વત્સ! ક્યારે ચાલવા ઇચ્છો છો?"

યુધિષ્ઠિર આ વિષય પર સારી રીતે વિચારી લેવા ઇચ્છતા હતા, તેથી એમણે ઉત્તર આપ્યો, "અત્યારે તો હસ્તિનાપુર ચાલવું શક્ય નથી. અત્યારે તો અમે પાંચાલ નરેશના અતિથિ છીએ, જેવું તેઓ કહેશે, તેવું જ કરીશું. અમને થોડો વિચારવાનો સમય આપો."

વિદુરે કોઈ જિદ ના કરી. જાણતા હતા કે, પાંડવ એક વાર કૌરવથી દગો ખાઈ ચુક્યા છે, આથી હવે તેઓ પોતાનું દરેક પગલું ફૂંકી-ફૂંકીને રાખવા ઇચ્છે છે.

એ દિવસોમાં પાંચાલમાં શ્રીકૃષ્ણ પણ આવેલા હતા અને રાજમહેલમાં રોકાયેલા હતા. પાંડવોએ એમનાથી આ વિષયમાં સલાહ માંગી, તો તેઓ બોલ્યા, "પોતાના અધિકાર ગુમાવવા યોગ્ય નથી. મારો તો વિચાર છે કે, તમારે લોકોએ હસ્તિનાપુર તુરંત જવું જોઈએ. હું પણ સાથે ચાલીશ."

ભલું, પાંડવોને હવે શું આપત્તિ હોઈ શકતી હતી! તેઓ દ્રુપદથી વિદાય લઈને વિદુર તેમજ શ્રીકૃષ્ણની સાથે હસ્તિનાપુર તરફ ચાલી પડ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્રે એમના પહોંચવા પર એમનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. પોતાની કુળવધૂને આશીર્વાદ આપ્યા.

થોડા દિવસ શાન્તિથી વીત્યા.

એક દિવસે ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને બોલાવીને કહ્યું, "બેટા, હવે સમય આવી ગયો છે કે, હું જીવતા-જીવ પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવી દઉં. હું નથી ઇચ્છતો કે, મારા પછી તારા અને પિતરાઈ ભાઈઓમાં કોઈ કલહ થાય. તમારા લોકોનો આ રાજ્ય પર બરાબરનો અધિકાર છે, તેથી હું

રાજ્યને બે બરાબર-બરાબર ભાગોમાં વિભક્ત કરું છું અને ખાંડવપ્રસ્થ તમને લોકોને સોંપૂં છું. તમે લોકો એ પ્રદેશમાં વસી જાઓ, તારા પિતરાઈ ભાઈ હસ્તિનાપુરમાં જ રહેશે. બોલો, મારો આ નિર્ણય તને સ્વીકાર છે?"

યુધિષ્ઠિર એક પળ મૌન રહ્યા. સારી રીતે જાણતા હતા કે, કૌરવોથી રાજ્યાધિકાર મેળવવો કોઈ સહજ નથી, તેથી ધૃતરાષ્ટ્રનો આ નિર્ણય માની લેવો જ બુદ્ધિમત્તા હતી. બોલ્યા, "જો તમારો આ જ નિર્ણય છે, તો અમને સહર્ષ સ્વીકાર છે."

★ ★

આ પ્રકારે ખાંડવોના હિસ્સામાં ખાંડવપ્રસ્થ આવી ગયું.

યુધિષ્ઠિર, પોતાના ભાઈઓ તેમજ માતા તથા પત્નીની સાથે ખાંડવપ્રસ્થ આવી ગયા.

ખાંડવપ્રસ્થનો વિસ્તાર રહેવા માટે એકદમ અયોગ્ય હતો. ચારે તરફ ઉજ્જડ તેમજ ઉબડ-ખાબડ ભૂમિ અને જંગલ હતા. દૂર-દૂર સુધી કોઈ આબાદી ન હતી. છતાં પણ ખાંડવોને સંતોષ હતો કે, રહેવા માટે કોઈ જગ્યા તો મળી ગઈ. કૌરવોની દુશ્મની તો એવી હતી કે, એમને હસ્તિનાપુરથી ખદેડી જ દેતાં, રાજ્યની ભૂમિ પર પગ પણ રાખવા ના દેતા.

ખાંડવ મહેનતુ હતા. એમણે નક્કી કરી લધું કે, ખાંડવપ્રસ્થને રહેવા યોગ્ય બનાવી દેશે. એમણે હસ્તિનાપુરના કારીગરો પર કોઈ વિશ્વાસ ન હતો, શું ઠેકાણું કે, કૌરવ પુરોચન જેવા કારીગરોને મોકલી દે અને તેઓ એવું ભવન બનાવે કે, એક દિવસ ખાંડવ એ ભવનોમાં જ બળીને રાખ થઈ જાય. તેથી શ્રીકૃષ્ણના સહયોગથી દ્વારિકાના સારા-સારા કારીગરોને ખાંડવપ્રસ્થ બોલાવવામાં આવ્યા, પછી ભૂમિપૂજન પછી નવેસરથી નવા નગરનું નિર્માણ આરંભ થઈ ગયું.

જોતાં-જોતાં જ ખાંડવપ્રસ્થ જેવા નિર્જન ક્ષેત્રની કાયાપલટ થઈ ગઈ. ખાંડવો માટે આલિશાન મહેલ સિવાય ભવ્ય કિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો. નગરમાં ચારે તરફ બાગ-બગીચા, પૂજા-સ્થળ ઇમારતો, પહોળાં રસ્તાઓ તેમજ મોટા-મોટા બજાર બની ગયા. નગરની શોભા તો બસ જોવા જેવી જ હતી. કોઈ કલ્પના પણ કરી શકતું ન હતું કે, આ ઉજ્જડ ભૂમિ હતી. આ નવા નગરનું નામ દૂર-દૂર સુધી ફેલાઈ ગયું. ખાંડવોની યોગ્યતા તેમજ વીરતાથી બધા પરિચિત હતા જ, પરિણામ એ થયું કે, દેશ-વિદેશના લોકો રહેવા માટે ખાંડવપ્રસ્થમાં આવી ગયા, સામાન્ય નાગરિકો સિવાય મોટા-મોટા વેપારીઓએ ખાંડવપ્રસ્થને અપનાવી લીધું. જે પ્રદેશ અત્યાર સુધી ઉબડ-ખાબડ પડ્યો હતો, ત્યાં રોનક છવાઈ ગઈ.

શ્રીકૃષ્ણના આશીર્વાદથી યુધિષ્ઠિરે નવા રાજ્યનો કાર્યભાર સંભાળી લીધો. નવા રાજ્યનું નામ ખાંડવપ્રસ્થથી બદલીને ઇન્દ્રપ્રસ્થ રાખવામાં આવ્યું.

શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું કામ નિપટાવીને દ્વારિકા ચાલ્યા ગયા. જતાં-જતાં કહી ગયા, "બન્ધુઓ, ક્યારેય પણ કોઈ વિપત્તિ આવે, તો મારી પાસે નિઃસંકોચ પહોંચી જજો."

★ ★

નવા નગરની ચર્ચા નારદના કાનોમાં પડી, એક દિવસે તેઓ ઇન્દ્રપ્રસ્થની શોભા જોવા પહોંચી ગયા.

યુધિષ્ઠિરે એમનું યથાયોગ્ય સ્વાગત કર્યું. નારદ નગરની રોનક તેમજ ખાંડવોનો યશ જોઈને ખૂબ પ્રસન્ન થયા. એમણે યુધિષ્ઠિરથી કહ્યું, "બધું તો ઠીક છે, પણ એક જ મહિલાને પાંચ ભાઈઓએ પત્ની બનાવી લીધી છે, એ જરૂર ચિન્તાનો વિષય છે."

"એમાં કેવી ચિન્તા, મુનિવર?" યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "અમે ભાઈ પાંચ શરીર એક આત્મા છીએ. અમારામાં કોઈ વાતને લઈને કોઈ કલહ થવાની શક્યતા નથી."

"ધર્મવીર! તમારા લોકોની જેમ એક-બીજાથી પ્રાણપાણથી પ્રેમ કરવાવાળા બે ભાઈ હતા, જેમનું નામ હતું સુન્દ અને ઉપસુન્દ. એક વાર એવું થયું કે, તેઓ તલોત્તમા નામની એક અપ્સરાના દીવાના થઈ ગયા. કોઈ પણ એના વગર રહી શકતો ન હતો. એમની પ્રતિદ્વંદ્વિતા એ કદર વધી ગઈ કે, એક દિવસ આપસમાં લડી પડ્યા. યુદ્ધથી ભલું કોનું ભલું થયું છે, તેથી તેઓ એક-બીજાથી લડી-ઝઘડીને સમાપ્ત થઈ ગયા. હવે મને ડર છે કે, ક્યાંક તમે પાંચેય ભાઈ પણ એક નારીને લઈને આપસમાં લડી-ઝઘડીને સમાપ્ત ના થઈ જાઓ."

યુધિષ્ઠિર હસીને બોલ્યા, "તમે નિશ્ચિંત રહો, મુનિવર! અમારી સાથે એવું ક્યારેય નહીં થાય."

"છતાં પણ મારી માનો, કોઈ એવો નિયમ બનાવી લો કે એક-બીજાથી ટકરાવાની નોબત જ ન આવે."

"તમે જ કોઈ નિયમ બનાવી દો."

"ઠીક છે." નારદ મુનિ થોડું વિચારીને બોલ્યા, "એવું કરો, દ્રૌપદીને એક વર્ષ સુધી વારા-ફરતી પાંચેય ભાઈઓની પાસે રહેવું પડશે, એવા સમયે કોઈ બીજો ભાઈ દ્રૌપદીને જોશે પણ

નહીં, જો આ નિયમને કોઈએ ભંગ કર્યો, તો એને બાર વર્ષ સુધી રાજ્યથી નિષ્કાસિત થવું પડશે."

"તમારી આજ્ઞા સરઆંખો પર. એવું જ થશે."

નારદજી તો આ નિયમ બનાવીને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ એક સમય એવો આવ્યો કે, આ કઠોર નિયમની સજા ભોગવવી પડી અર્જુનને.

સત્ય તો એ હતું કે, પાંચેય ભાઈ શરૂથી જ ખૂબ જ નિયમ-સંયમથી રહેતા હતા. દ્રૌપદીને કારણે ક્યારેય એમનામાં કોઈ કલહ થયો ન હતો. એકવાર એવું થયું કે, દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરની સાથે પોતાનો સમય વિતાવી રહી હતી. ત્યારે જ એક ગરીબ બ્રાહ્મણ અર્જુનથી મળ્યો અને હાથ જોડીને નિવેદન કર્યું, "મહારાજ! એક ચોર મારી ગાય ચોરીને લઈ ગયો છે. મને મારી ગાય અપાવી દો. નહીંતર તો હું બરબાદ થઈ જઈશ. ગાયો સિવાય મારું બીજું કોઈ નથી."

અર્જુને ચોરોથી ગાયો છોડાવીને ગરીબ બ્રાહ્મણને પાછી અપાવી દીધી. ત્યારે જ અર્જુનને યાદ આવ્યું કે, તે યુધિષ્ઠિરના કક્ષમાં અનાધિકાર પ્રવેશ કરી ગયો હતો, જે નિતાન્ત આપત્તિજનક હતું. તે એ જ સમયે યુધિષ્ઠિરની પાસે પહોંચ્યો અને બોલ્યો, "ભાઈ, મારાથી અપરાધ થઈ ગયો છે, તેથી હું બાર વર્ષો માટે વન જઈ રહ્યો છું."

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "કેવો અપરાધ, અર્જુન? તું તો મારો નાનો ભાઈ છે, તેથી ઘુસી આવવું અપરાધ નથી. હા, જો મોટો ભાઈ નાના ભાઈના કક્ષમાં અનાયાસ ઘુસી જાય તો એ મોટો અપરાધ છે. તેથી તું નિશ્ચિંત રહે અને બાર વર્ષ માટે વન જવાની જરૂર નથી."

"તમે કંઈ પણ કહો, ભાઈ, મારાથી નિયમ ભંગ થયો છે. જો આપણે જ પોતાના નિયમોનું પાલન ઠીકથી નહીં કરીએ, તો સામાન્ય જનનું શું થશે. તમે મને રોકો નહીં, મને ધર્મનું પાલન કરવા દો."

વિવશ થઈને યુધિષ્ઠિરને અર્જુનની વાત માની લેવી પડી. અર્જુન ઇન્દ્રપ્રસ્થનો ત્યાગ કરીને બાર વર્ષો માટે વન ચાલ્યો ગયો.

અર્જુન વનમાં ગંગા કિનારે એક ઝૂંપડી બનાવીને રહેવા લાગ્યો. ચારે તરફ ખૂબ જ મનોરમ્ય વાતાવરણ હતું. અર્જુનના દિવસ ખૂબ જ આરામથી વ્યતીત થઈ રહ્યા હતા.

ત્યાં જ રહેતી હતી સર્પ સુંદરી ઉલૂપી, જે કૌરવ્ય સર્પની પુત્રી હતી. તે અર્જુનની સુંદરતા પર મોહિત થઈ ગઈ હતી.

એક દિવસની વાત છે, અર્જુન ગંગામાં સ્નાન કરી રહ્યો હતો. બસ, તક મેળવીને ઉલૂપી ત્યાં પહોંચી અને અર્જુનને ખેંચીને પોતાની સાથે નાગલોકમાં લઈ ગઈ.

અર્જુને આશ્ચર્યથી ઉલૂપીથી પૂછ્યું, "તમે કોણ છો? ને અહીંયા કેમ લઈ આવી છો?"

અલૂપી બોલી, "હું નાગલોકની કન્યા છું. હું તમને પસંદ કરું છું અને તમારાથી લગ્ન કરવા ઇચ્છું છું."

"લગ્ન!" અર્જુન ગભરાઈને બોલ્યો, "પણ હું તો પહેલેથી જ વિવાહિત છું."

"હું કશું નથી જાણતી. જો તમે મારી વિનંતી અસ્વીકાર કરી દીધી, તો હું આત્મહત્યા કરી લઈશ."

અર્જુને ઉલૂપીનું દિલ તોડવું યોગ્ય ના લાગ્યું, તેથી એણે કલૂપીથી લગ્ન કરી લીધા.

ઉલૂપી પછી અર્જુને ચિત્રાંગદાથી પણ લગ્ન કર્યા. ચિત્રાંગદા મણિપુરના રાજા ચિત્રવાહનની પુત્રી હતી. ચિત્રાંગદાની સુંદરતાથી અર્જુન ખૂબ જ પ્રભાવિત થઈ ગયો હતો, અને એનાથી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા ત્યાગી ના શક્યો હતો. આ લગ્નથી અર્જુનને વભ્રુવાહન નામના પુત્રરત્ની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. ચિત્રવાહનનો પોતાનો કોઈ પુત્ર ન હતો, તેથી વભ્રુવાહનને જ મણિપુરનો ભાવી રાજા ઘોષિત કરવામાં આવ્યો.

આ બે લગ્નો પછી અર્જુને આ બાર વર્ષોમાં એક ત્રીજા લગ્ન કર્યા હતા. ત્રીજા લગ્ન સુભદ્રાથી થયા હતા, જે શ્રીકૃષ્ણની બહેન હતી.

અર્જુન ફરતાં-ફરતાં નિષ્કાસનના અંતિમ વર્ષે દ્વારિકા પહોંચ્યો, તો શ્રીકૃષ્ણએ એનું પોતાને ત્યાં ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. ત્યાં જ એક ઉત્સવમાં અર્જુને સુભદ્રાને જોઈ લીધી હતી અને એના પર મોહિત થઈ ગયો હતો. એણે સુભદ્રાની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા શ્રીકૃષ્ણ સમક્ષ પ્રગટ કરી દીધી.

શ્રીકૃષ્ણએ કહ્યું, "મને શું આપત્તિ હોઈ શકે છે, પરંતુ એના દિલમાં શું છે, કોણ કહી શકે છે. સ્વયંવરમાં બની શકે છે, સુભદ્રા તારે બદલે કોઈ અન્યને વરી લે. તેથી યોગ્ય તો એ જ છે કે, તું બળપૂર્વક સુભદ્રાને લઈ જાઓ."

અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણની આ સલાહ પસંદ આવી ગઈ. બસ, પછી શું હતું. અર્જુન પોતાના ભાઈ યુધિષ્ઠિરની મદદથી સુભદ્રાનું અપહરણ કરીને ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચી ગયો. ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં

યથાવિધિ એ બંનેના લગ્ન કરી દેવામાં આવ્યા.

સુભદ્રાથી અર્જુનને અભિમન્યુ નામના પુત્ર-રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. ત્યાં દ્રૌપદી પણ પાંચ પુત્રોની માતા બની. યુધિષ્ઠિરથી એને પ્રાતર્વિંધ નામનો પુત્ર પેદા થયો હતો અને ભીમથી શ્રુતસોમ, અર્જુનથી શ્રુતકર્મા, નકુલથી શતાનીક તથા સહદેવથી શ્રુતાસન.

★ ★

શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જ હતા.

એક દિવસે અર્જુન યમુનાનાં કિનારે શ્રીકૃષ્ણની સાથે સહેલ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે જ એક તેજસ્વી બ્રાહ્મણ એ બંનેની પાસે આવીને ઊભો થયો. એના આખા શરીરથી તેજની કિરણો પ્રસ્ફુટિત થઈ રહી હતી.

શ્રીકૃષ્ણ તેમજ અર્જુને બ્રાહ્મણનું અભિવાદન કર્યું અને પૂછ્યું, "હે બ્રાહ્મણદેવ! તમે કોણ છો?" અમે તમારી શું સેવા કરી શકીએ છીએ?"

"હું અગ્નિ છું. મને ખૂબ ભૂખ લાગી છે. કૃપા કરીને મારી ક્ષુધા શાંત કરો." બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યો.

"તમે શું ખાશો? શું સામગ્રી પ્રસ્તુત કરવામાં આવે?"

"મારી ઇચ્છા છે કે, હું ખાંડવ-વનને બાળીને એમાં રહેતા જાનવરોને ખાઉં. પરંતુ ખૂબ જ પ્રયત્ન કરવા છતાં હું ખાંડવ વનને બાળવામાં સક્ષમ નથી, કેમ કે ઇન્દ્ર વારંવાર પાણી વરસાવી દે છે. તે નથી ઇચ્છતો કે, હું ખાંડવ વનને બાળી નાંખુ, કેમકે ત્યાં તક્ષક નાગનો નિવાસ છે. હવે તો તમે જ ખાંડવ વનને બાળીને મારી ભૂખ શાંત કરી શકો છો."

અર્જુન બોલ્યો, "અગ્નિદેવ, હું તમારી મદદ કેવી રીતે કરું? મારી પાસે આ સમયે એવું ધનુષ નથી, જેનાથી હું ઇન્દ્રની વર્ષાને ઉપર જ રોકી શકું."

"બસ, આટલી વાત છે." અગ્નિદેવે કહ્યું, "હું તમને અત્યારે જ એક શક્તિશાળી ધનુષ આપું છું, જેને તમારા જેવા પ્રવીણ ધનુર્ધારી જ ચલાવી શકે છે."

આટલું કહીને અગ્નિદેવે અર્જુનને સોમરાજનું 'ગાંડીવ' નામનું ધનુષ આપી દીધું, સાથે જ શ્રીકૃષ્ણનું સુદર્શન ચક્ર પણ આપ્યું, સુદર્શન ચક્રની વિશેષતા હતી કે, એનાથી જેના પર વાર

કરો, તે નિશ્ચિત રૂપથી માર્યો જતો હતો અને પછી સુદર્શન ચક્ર પોતાનું કામ પૂરું કરીને પાછું ધારણ કરવાવાળાની પાસે પહોંચી જતું હતું.

અર્જુને ગાંડીવ મેળવીને અગ્નિદેવથી કહ્યું- "હવે તમે ખાંડવ વનને પ્રજ્વલિત કરો, હું એને ઓલવવા નહીં દઉં."

અગ્નિદેવે જોતાં-જોતાં જ ખાંડવ વનને બાળી નાંખ્યું. ઇન્દ્રએ પુનઃ પાણી વરસાવ્યું, પરંતુ આ વખતે અર્જુને અગણિત તીર ચલાવીને ખાંડવ વનની ઉપર આવરણ-જેવું બનાવી દીધું, જેનાથી પાણીનું એક ટીપું પણ વન પર ના પડી શક્યું. વનમાં ચારે તરફ અગ્નિ ફેલાઈ ગઈ અને અગ્નિદેવ જંગલનાજીવોને ખાવા લાગ્યા. તક્ષક નાગ એ દિવસોમાં વનમાં ન હતો, તેથી તે બચી ગયો, તક્ષકનો પુત્ર અશ્વસેન પણ આગથી બચી નિકળ્યો.

વનમાં જ 'મય' નામનો એક રાક્ષસ રહેતો હતો. મય ખૂબ જ ઉચ્ચકોટિનો ભવન નિર્માતા હતો. એમે જ્યારે જોયું કે, આ પ્રચંડ આગથી બચી નહીં શકું, તો એણે અર્જુનથી પ્રાર્થના રક્ષાની ભીખ માંગી. અર્જુનને એના પર દયા આવી ગઈ અને મયને વનથી સુરક્ષાપૂર્વક બહાર કાઢી દીધો.

આ કાંડથી અર્જુનને ગાંડીવ જેવું શક્તિશાળી ધનુષ તો મળ્યું જ, સાથે જ ઇન્દ્રએ પણ કેટલાય દિવ્ય-અસ્ત્ર અર્જુનને પ્રદાન કર્યા.

મય તો અર્જુનની કૃપાથી એટલો અભિભૂત થઈ ઊઠ્યો કે, એમે અર્જુનથી કહ્યું, "હે વીર પુરુષ, હું તમારો ખૂબ જ આભારી છું. કૃપા કરીને મને સેવાની તક આપીને અનુગ્રહીત કરો."

"તું શું કામ કરી શકે છે?"

"હું ખૂબ જ સારો વાસ્તુકાર છું. ભવન નિર્માણમાં મારો કોઈ મુકાબલો નથી."

થોડું વિચારીને અર્જુન બોલ્યો, "આમ વાત છે, તો ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જ્યાં અમારી નવી-નવી રાજધાની બની છે, ત્યાં તું અમારા માટે એક એવું ભવન બનાવ, જે હજુ સુધી સંસારમાં બન્યું ના હોય."

"આ તો મારા ડાબા હાથનો ખેલ છે. હું એવું ભવન બનાવીશ, જેને જોઈને લોકોના વિસ્મયનું ઠેકાણું નહીં રહે."

આમ કહીને મય મૈનક પર્વતની તરફ ચાલી પડ્યો. મૈનાક પર્વત પર ભવન નિર્માણની ઉચ્ચકોટિની સામગ્રી ઉપલબ્ધ હતી. ત્યાં પર જ મય જાતિના રાક્ષસોના અદ્ભુત મહેલ બનેલા હતા. મયે ત્યાંથી મહેલ-નિર્માણની સામગ્રી લીધી અને ઇન્દ્રપ્રસ્થની તરફ ચાલી પડ્યો.

મયે જેવું કહ્યું હતું, તેવું જ ભવન બનાવ્યું. ઇન્દ્રપ્રસ્થ મયના કાલ્પનિક હાથોથી સજીને અદ્વિતીય બની ગયું. પાંડવ તો આવું ભવ્ય અને મનોહારી ભવન જોઈને વિસ્મિત રહી ગયા. મયનો પરિશ્રમ સાર્થક થઈ ગયો.

હવે ઇન્દ્રપ્રસ્થનું શું કહેવું!

ઇન્દ્રપ્રસ્થની સુન્દરતા, ભવ્યતા તેમજ વૈભવની ચર્ચા દૂર-દૂર સુધી ફેલાઈ ગઈ. યુધિષ્ઠિરના કુશળ નેતૃત્વમાં પાંડવોનું નવું રાજ્ય દિવસોદિવસ પ્રગતિના નવા સોપાન સર કરતું જઈ રહ્યું હતું.

એક દિવસે નારદ મુનિ પાંડવોનું નવું નગર જોવા પધાર્યા. નગરની રૂપસજ્જા જોઈને તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. ખાસ કરીને મયે જે સભાગારનું વિશાળ ભવન બનાવ્યું હતું, એની સુન્દરતા જોઈને તો તેઓ વિસ્મિત જ રહી ગયા.

નારદે પાંડવોથી કહ્યું- "ખરેખર, તમારા લોકોની કર્મઠતા પ્રશંસા યોગ્ય છે. આટલા અલ્પ સમયમાં ઉજ્જડ ભૂમિમાં આટલી ભવ્ય રાજધાનીનું નિર્માણ કરી લેવું તમારા લોકોની યોગ્યતાનું જ પ્રમાણ છે- અને તમારો આ સભાગાર, એની તો જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે, ઓછી છે, હું તો ત્રણેય લોકોમાં ફરી ચુક્યો છું, પરંતુ આવો સભાગાર ના તો ગન્ધર્વોને ત્યાં જોયો અને ના અપ્સરાઓને ત્યાં, યક્ષો તેમજ રાક્ષસોના સભાગાર તો એની સામે એકદમ હેય છે. હવે તો એક જ કામ રહી ગયું છે, જેને પૂર્ણ કરીને તમે લોકો પોતાની યશ-પતાકા દિગ્-દિગાન્દર સુધી ફેલાવી શકો છો."

યુધિષ્ઠિરે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું- "એવું કયું કામ છે મુનિવર, અમને જલ્દી બતાવો."

"બસ, હવે તમે લોકો રાજસૂય યજ્ઞ કરો. યજ્ઞમાં વિશ્વના સમસ્ત પ્રદેશોના નરેશોને આમંત્રિત કરો, એમને પોતાના અધીન કરી લો, પછી તમારા લોકોનું સન્માન અક્ષુણ્ણ રહેશે."

નારદજી આટલું કહીને ચાલ્યા ગયા, એમની વાત પાંડવોના મનમાં ઘર કરી ગઈ. એમણે નિશ્ચય કરી લીધો કે, તેઓ રાજસૂય યજ્ઞ અવશ્ય કરશે. પછી શું હતું, તેઓ યજ્ઞની તૈયારીમાં લાગી ગયા. ચારેય દિશાઓના રાજ્યાધ્યક્ષોને ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવીને રાજસૂય યજ્ઞમાં ભાગ લેવા માટે આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા.

ઇન્દ્રપ્રસ્થને દુલ્હનની જેમ વિશેષરૂપથી સજાવી દેવામાં આવ્યું. રાજસૂય યજ્ઞના મહાન પર્વની સૂચના ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ.

★ ★

રાજસૂયનાં અવસર પર બધા નિમંત્રિત રાજા-મહારાજા ભાગ લેવા ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યા-હસ્તિનાપુરથી કૌરવ પણ પધાર્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણને વિશેષ રૂપથી બોલાવવામાં આવ્યા હતા, ઇન્દ્રપ્રસ્થનો વૈભવ જોઈને બધા આશ્ચર્યચકિત રહી ગયા. મોટી-મોટી ઇમારતો, પહોળા રસ્તાઓ, ભવ્ય બાગ-બગીચાઓ, રમણીક સરોવરો તેમજ કલાત્મક ભવનોએ બધાનું મન મોહી લીધું. મય દ્વારા નિર્મિત વિશાળ સબાગારની વિશિષ્ટ કારીગરી જોઈને તો લોકોના વિસ્મયનું ઠેકાણું જ ના રહ્યું. પાંડવોની કીર્તિની બધા દિલ ખોલીને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

બસ, જો કોઈ પાંડવોની કીર્તિથી ઈર્ષ્યાના માર્યા બળી-શેકાઈ ગયા હતા, તો તે હતા કૌરવ. ખાસ કરીને પાંડવોનો વૈભવ જોઈને દુર્યોધનનાં તો રૂંવાડે-રૂંવાડા બળી રહ્યા હતા. દુર્યોધનની સાથે કૌરવોના મામા શકુનિ પણ આવ્યા હતા.

રાજસૂય યજ્ઞથી પાંડવોના યશમાં ચાર ચાંદ લાગી ગયા.

યજ્ઞ દરમિયાન જ મગધના રાજા જરાસંઘનો પણ વધ થયો, જે અત્યંત અત્યાચારી હતો. જરાસંઘની બેટીના લગ્ન શ્રીકૃષ્ણના મામા કંસની સાથે થયા હતા. એના અત્યાચારનો આલમ એ હતો કે, એણે અનેક રાજાઓને કેદ કરીને એમનું રાજ્ય છીનવી લીધું હતું. શ્રીકૃષ્ણ કોઈ પણ પ્રકારે એનો અંત ઇચ્છતા હતા, તેથી એમણે યુધિષ્ઠિરથી કહ્યું- "બન્ધુ, તમારો રાજસૂય યજ્ઞ ત્યાં સુધી સફળ નથી થઈ શકતો, જ્યાં સુધી જરાસંઘ જેવાં અત્યાચારી રાજાનો અંત ન થઈ જાય."

યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણનો આદેશ શિરોધાર્ય કરી લીધો અને ભીમને જરાસંઘનો વધ કરવા માટે મોકલી દીધો. ભીમે જરાસંઘને યુદ્ધમાં પરાજિત કરી દીધો અને એને ચીરીને મારી નાંખ્યો.

રાજસૂય-યજ્ઞ સંપન્ન થઈ ગયો.

બધા રાજા-મહારાજા પાંડવોનાં ગુણ ગાતાં-ગાતાં પોતપોતાના દેશની તરફ રવાના થઈ ગયા. હા, દુર્યોધન ઇન્દ્રપ્રસ્થની ભવ્યતાથી કંઈક એ કદર પ્રભાવિત થયો કે, તે થોડા દિવસો માટે વધારે રોકાઈ ગયો.

એક દિવસ તે નયનાભિરામ ભવનોની સુન્દરતા જોવા માટે અહીં-તહીં ફરી રહ્યો હતો. મનોમન પાંડવોની પ્રગતિ જોઈને ઈર્ષ્યાથી બળી જઈ રહ્યો હતો. એણે પાંડવોને નષ્ટ કરવાના અનેક પ્રયાસ કર્યા હતા, પરંતુ હંમેશાં અસફળ રહ્યો હતો અને હવે પાંડવ પોતાના શ્રમ તેમજ યોગ્યતાથી ભવ્ય રાજધાનીના માલિક બની બેઠા હતા. પાંડવોની સન્મુખ દુર્યોધન ખુદને અત્યંત દીન-હીન અનુભવ કરી રહ્યો હતો અને એણે વિનષ્ટ કરવાની મનોમન અનેક યોજનાઓ બનાવી રહ્યો હતો.

આ જ બધું વિચારતો-વિચારતો દુર્યોધન એ સભાગારમાં પહોંચ્યો, જેની કારીગરીનો જવાબ ન હતો. આવી રમણીક સાજ-સજ્જા જોઈને દુર્યોધનની આંખો ફાટી જ રહી ગઈ. ત્યારે જ સભાગારની એક તરફ એને તળાવ નજરે આવ્યું, જેમાં કમળનું સુંદર પુષ્પ ખિલેલું હતું. દુર્યોધન એ પુષ્પને તોડવાના લોભ પર નિયંત્રણ ના કરી શક્યો. એણે આગળ વધીને જેવું જ કમળનું પુષ્પ તોડવા ઇચ્છ્યું, એનો હાથ ફર્શથી જઈ ટકરાયો. ત્યારે એને ખબર પડી કે, જે કમળના પુષ્પને તે તળાવમાં ઉગેલું સમજી રહ્યો હતો, તે તો ભવન નિર્માણની કારીગરીનો ઉચ્ચ નમૂનો હતો. વસ્તુતઃ તે ફર્શ એટલી પારદર્શી હતી કે, નજીકથી પણ તળાવની જેમ જ નજરે આવી રહી હતી, કમળનું પુષ્પ ફર્શને સજાવવા માટે કોતરવામાં આવ્યું હતું.

દુર્યોધન હજી ખુદને સંભાળી પણ ના શક્યો હતો કે ત્યારે તરફથી હાંસીની લહેર ગૂંજી ગઈ. દુર્યોધનની મૂર્ખતા પર સભાગારના દાસ-દાસી હસી રહ્યા હતા. દુર્યોધન ક્રોધ તેમજ ઝેંપથી જલ્દી-જલ્દી આગળ વધ્યો. સામે જ દીવાલમાં એક દરવાજો જોઈને એણે પોતાના પગલાં વધાર્યા, પણ દરવાજો પાર કરવાને બદલે તે દીવાલથી ટકરાઈને રહી ગયો. જેને એણે દરવાજો સમજ્યો હતો, તે તો દીવાલ પર અનોખી સજાવટ હતી. દુર્યોધનની આ અનભિજ્ઞતા પર પણ આસપાસ ઊભેલા લોકો ઠહાકા મારીને હસી પડ્યા, દુર્યોધન ખરાબ રીતે કાટ ખાઈને રહી ગયો. હવે તો એની હાલત એ થઈ ગઈ હતી કે, સામે એક વાસ્તવિક દરવાજાને જોઈને પણ એને પાર ના કરી શક્યો કે, ક્યાંક તે પણ દીવાલ ના હોય.

બધાથી દુઃખદ દુર્ગતિ તો ત્યારે થઈ, જ્યારે એણે ફર્શ પર એક ભવ્ય સરોવર જોયું, વિચાર્યું એ પણ પહેલાવાળા સરોવરની જેમ પારદર્શી ફર્શ હશે અને તે નિશ્ચિંત થઈને આગળ વધ્યો. પછી થયું એ કે, તે ઘડામથી સરોવરમાં જઈ પડ્યો. આ વખતે જેને એણે ફર્શ સમજી લીધી હતી, તે સરોવર જ નિકળ્યું. એના બધા કપડાં ભીના થઈ ગયા અને તે ઝલ્લાઈને બહાર નિકળ્યો.

આ વખતે તો આખો સભાગાર ઠહાકાઓથી ગૂંજી ઊઠ્યો. દાસ-દાસીઓ સિવાય પાંડવ અને એમની પત્ની પણ ખૂબ હસ્યા. ભીમે કહ્યું- "ઓહો, દુર્યોધન, તારા તો બધા કપડાં ભીના

થઈ ગયા. સહદેવ એમને સૂકા કપડાં લાવી દો."

સહદેવ બીજી જ પળે સૂકા કપડાં લઈ આવ્યો અને હસતાં-હસતાં દુર્યોધનને સોંપી દીધા.

આ અપમાનથી તો દુર્યોધન આગ-બબૂલો થઈ ગયો. પુરુષોની હાંસી તો સહન કરી શકાતી હતી, પરંતુ દ્રૌપદીની હાંસીએ ઘા પર મીઠું ભંભેરી દીધું હતું. તે લોહીનો ઘૂંટ પીને રહી ગયો. વિચાર્યું, એક દિવસ આ અપમાનનો બદલો જરૂર લઈશ.

આ અપમાન પછી એનાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં એક પળ પણ રહેવાયું નહીં. તન-બદનમાં ઈર્ષ્યા તેમજ અપમાનથી આગ ભભૂકી રહી હતી. એણે એ જ સમયે પાંડવોથી વિદાય લીધી અને મામા શકુનિની સાથે હસ્તિનાપુર માટે રવાના થઈ ગયો.

દુર્યોધનને બધાથી વધારે રોષ તો એ વાતનો હતો કે, તે પાંડવોને હજુ સુધી માત આપી શક્યો ન હતો. એણે જેટલી વાર પાંડવોને નષ્ટ કરવા ઇચ્છ્યા, પાંડવ નવી શક્તિની સાથે ઉત્કર્ષ પર પહોંચી ગયા હતા. એણે પાંડવોને જાણીજોઈને ખાંડવપ્રસ્થ જેવો નિકૃષ્ટ વિસ્તાર આપ્યો હતો, પરંતુ ત્યાં પણ એમણે ઇન્દ્રપ્રસ્થ જેવું ભવ્ય નગર ઊભું કરી દીધું, જ્યાંના વિસ્મયકારી સભાગારમાં એનું અપમાન થયું હતું.

રસ્તાભર તે શકુનિથી એક શબ્દ પણ ના બોલ્યો. ગુમ-સુમ-જેવો તે પાંડવોને ખતમ કરવાની યોજનાઓમાં લિપ્ત રહ્યો. શકુનિથી રહેવાયું નહીં, તો એણે પૂછ્યું- "શું વાત છે, દુર્યોધન, જ્યારથી ઇન્દ્રપ્રસ્થથી નિકળ્યો છે, વિચારોમાં ખોવાયેલો છે? ખેરિયત તો છે?"

"મામા, ઘા પર મીઠું ના ભભરાવો." દુર્યોધને બળીને કહ્યું- "તમે સારી રીતે જાણો છો કે, ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આપણને અપમાનિત કરવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા હતા. પાંડવ પોતાનો વૈભવ બતાવીને આપણને નીચા બતાવવા ઇચ્છતા હતા."

"આ તો પાંડવોના શ્રમનું ફળ છે. ચાહો તો પોતાના શ્રમથી તું પણ હસ્તિનાપુરને ભવ્ય બનાવી શકે છે."

"હું તો પાંડવોની હસ્તી મિટાવીને જ સંતુષ્ટ થઈશ." દુર્યોધને દાંત ભીંસીને કહ્યું- "તમે જોઈ રહ્યા હતાને, રાજા-મહારાજા કયા પ્રકારે પાંડવોનાં ગુણગાન કરી રહ્યા હતા. વિશ્વના સમસ્ત ભાગોથી રાજા મોટા-મોટા ઉપહાર લઈને ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યા હતા. વિચારવાની વાત એ છે કે, જો બધા મોટા-મોટા રાજા એમના પક્ષમાં થઈ ગયા, તો અમારું શું થશે? અમે તો એકદમ એકલા પડી જઈશું. મામા, જો જલ્દી જ પાંડવોના વિનાશનો કોઈ ઉપાય ના વિચારવામાં આવ્યો, તો એમનો વૈભવ અને યશ જોતાં-જોતાં જ વધી જશે."

"આ બધું વિચારવાથી શું લાભ દુર્યોધન! એમના પર ભગવાનની કૃપા છે."

"તમે કશું પણ કહો, જ્યાં સુધી એમને હું નીચો નહીં બતાવું, ત્યાં સુધી મને શાંતિ નહીં મળે."

"તમે એમનું કશું નથી બગાડી શકતા. પાંચેય ભાઈઓ વીર છે અને એમની પાસે દેવતાઓના દિવ્ય અસ્ત્ર-શસ્ત્ર છે. યુદ્ધમાં એમનાથી વિજય મેળવવો એકદમ મુશ્કેલ છે."

"તો તમે જ કોઈ ઉપાય બતાવો મામા, નહીંતર હું જીવિત નહીં રહું. આ અપમાન પછી તો મારી જીવિત રહેવાની ઇચ્છા જ નથી રહી."

"નિરાશ ના થાઓ દુર્યોધન." થોડું વિચારીને શકુનિ બોલ્યો- "એમનાથી જો જીતવા જ ઇચ્છો છો, તો ચાલાકીથી કામ લેવું પડશે. પાંડવોને નીચા બતાવવાનો એક જ ઉપાય છે કે, એમના પર દગાથીવાર કરવામાં આવે."

"કશું પણ કરો મામા, પરંતુ એમનો વૈભવ જરૂર સમાપ્ત કરો." દુર્યોધન બોલ્યો- "ઉફ, હું કેવી રીતે બતાવું તમને તેઓ કઈ કદર હસી રહ્યા હતા મારા પર. દ્રૌપદીની હાંસી તો મારા કાનોને અત્યાર સુધી લાવાની જેમ બાળી રહી છે."

"હૂં." શકુનિ બોલ્યો, "એક યોજના છે મારા દિમાગમાં. તું તો જાણે છે કે, યુધિષ્ઠિરને જુગાર રમવાનો ખૂબ શોખ છે, જ્યારે કે જુગારમાં તે એકદમ અનાડી છે. બસ, કોઈ પ્રકારથી એને હસ્તિનાપુર બોલાવો, પછી જોજે, હું જોતાં-જોતાં જ એની શું હાલત બનાવું છું."

દુર્યોધનને શકુનિની યોજના પસંદ આવી ગઈ. બોલ્યો- "ઠીક છે, તમે કોઈ પ્રકારે પિતાશ્રીને રાજી કરો કે, તેઓ પાંડવોને આમંત્રિત કરે, હું તો એમનાથી વાત પણ નથી કરવા ઇચ્છતો!"

"એ જ થશે- હવે ખુશ થઈ જાઓ. હસ્તિનાપુર પહોંચતા જ હું તારી બધી ચિંતાઓને દૂર કરી દઈશ."

★ ★

શકુનિ તક મળતાં જ ધૃતરાષ્ટ્રથી મળ્યો. શકુનિના દિમાગમાં પૂરી યોજના બની ચુકી હતી.

ધૃતરાષ્ટ્રે એનાથી પૂછ્યું- "કહો શકુનિ, ઇન્દ્રપ્રસ્થના શું હાલ છે?"

"પાંડવોએ તો કમાલ જ કરી દીધો મહારાજ, એમણે ઇન્દ્રપ્રસ્થને ખૂબ જ સુંદર બનાવ્યું છે."

"અને રાજસૂય-યજ્ઞ કેવો રહ્યો?"

"ખૂબ જ સફળ, દૂર-દૂરના નરેશ ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યા હતા. ખૂબ રોનક હતી ત્યાં. પરંતુ..."

"પરંતુ શું?"

"દુર્યોધન ખુશ નથી." શકુનિએ ધીમેથી કહ્યું, "તે જ્યારથી ઇન્દ્રપ્રસ્થથી પાછો ફર્યો છે, ત્યારથી ખિન્ન છે, ચહેરો પીળો પડી ગયો છે અને શરીર મુરઝાઈ ગયું છે. આંખોની ઊંઘ ગાયબ થઈ ગઈ છે. ખાવાનું-પીવાનું છોડી દીધું છે. મને તો લાગે છે કે, એનું મગજ દુઃખથી ભારરૂપ છે."

ધૃતરાષ્ટ્ર ગભરાઈ ગયા. બોલ્યા- "કેમ?"

"કશું નથી કહી શકતો, મહારાજ! કૃપયા તમે દુર્યોધનને બોલાવીને પૂછો કે શું વાત છે?"

થોડી વાર પછી જ દુર્યોધન એમની સામે ઉપસ્થિત થઈ ગયો.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા- "મેં સાંભળ્યું છે, ઇન્દ્રપ્રસ્થથી પાછા ફરીને તું અસ્વસ્થ થઈ ગયો છે? શું વાત છે?"

દુર્યોધને મહોં ચઢાવીને કહ્યું - "તો શું ત્યાંથી પાછો ફરીને હું ખુશીઓ મનાવતો? પાંડવોએ આ થોડા દિવસોથી દિવસોમાં જ જે પ્રગતિ કરી છે, એને જોઈને હું કેવી રીતે ખુશ રહી શકું છું. આખરે તે આપણા શત્રુ છે."

"આ તારો વહેમ છે, દુર્યોધન." ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા- "સારું એ જ છે કે, તમે લોકો હળી-મળીને રહો."

"આ ઉપદેશ તમે પોતાની પાસે રાખો." દુર્યોધન બોલ્યો- "મને ત્યાં સુધી ચેન નહીં પડે, જ્યાં સુધી હસ્તિનાપુરમાં પણ પાંડવો જેવા સભાગાર ના બનાવી લઉં. તમે તુરંત કારીગરોને આદેશ આપો કે, હસ્તિનાપુરમાં એવું ભવન બનાવો, જેની દીવાલોને જોઈને દરવાજાનો ભ્રમ હોય, ફર્શને જોઈને લોકો સમજે કે સરોવર છે અને સરોવર જોઈને લાગ્યું કે ફર્શ છે, જેથી લોકો દગાથી પડી જાય. આખરે આપમે એમનાથી કઈ વાતમાં ઓછા છીએ. આપણે

પોતાના શત્રુઓથી વધી-ચઢીને રહેવું જોઈએ. છતાં અમે પણ એ સભાગારમાં પાંડવોને આમંત્રિત કરીશું."

ધૃતરાષ્ટ્ર ઇન્કાર ન કરી શક્યા. એમણે એવો જ સભાગાર બનાવવાનો આદેશ આપી દીધો. હજારો કારીગર રાત-દિવસ લાગીને સભાગારને બનાવવા લાગ્યા.

જ્યારે સભાગાર બની ગયો, તો ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરથી કહ્યું- "ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈને પાંડવોને લઈ આવો."

વિદુર જવા ઇચ્છતા ન હતા, કેમ કે એમને ખબર હતી કે, અહીંયા પાંડવોની વિરુદ્ધ દુર્યોધને ષડ્યંત્ર રચ્યું છે. જુગારના ખેલની ભનક એમના કાનોમાં પડી ચુકી હતી પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રની વાત ટાળવી પણ યોગ્ય ન હતી, તેથી તેઓ ઇન્દ્રપ્રસ્થ માટે રવાના થઈ ગયા.

★ ★

ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં મહર્ષિ વ્યાસ પધારેલા હતા. એમણે યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય યજ્ઞની સફળતા પર અભિનંદન આપ્યા અને બોલ્યા, "ભવિષ્યમાં હું થોડી અશાંતિ જોઈ રહ્યો છું. આગલા તેર વર્ષ વિપત્તિપૂર્ણ છે, તેથી સતર્ક રહેવાની જરૂર છે."

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા- "આ તો ખૂબ જ ચિન્તાની વાત છે. રાજા હોવાના સંબંધે મારું કર્તવ્ય છે કે, આ તેર વર્ષોને શાંતિમય જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરું, તેથી આજથી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું કોઈની સાથે પણ કટુ વચન નહીં બોલું, કેમ કે કટુવચનોથી જ વિપત્તિ પેદા થાય છે."

થોડા દિવસો પછી જ વિદુર ઇન્દ્રપ્રસ્થપહોંચ્યા.

યુધિષ્ઠિરે એમનું સ્વાગત કર્યું.

વિદુર બોલ્યા- "તમને લોકોને મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે આમંત્રિત કર્યા છે. હસ્તિનાપુરમાં એક ભવ્ય ભવનનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાં અનેક રાજાઓ-રાજકુમારોને નિમંત્રિત કરવામાં આવ્યા છે, જેથી બધા ભવનની સુંદરતા જુએ અને ત્યાં આનંદ મનાવે. તમે લોકો પણ પોતાના ભાઈઓ, પત્ની તેમજ માતાની સાથે ત્યાં પહોંચો. એ નવા ભવનમાં તમે જુગાર પણ રમશો."

યુધિષ્ઠિરને આશ્ચર્ય થયું કે, અચાનક હસ્તિનાપુરથી આ આમંત્રણ કેવી રીતે પહોંચી ગયું! એમને શંકા તો થઈ, પરંતુ ખુદ વિદુર એમને બોલાવવા આવ્યા હતા, તેથી એમણે જવાનું

સ્વીકાર કરી લીધું.

વિદુરે કહ્યું- "મને જે સૂચના તમારા સુધી પહોંચાડાવનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો, તે મેં પહોંચાડી દીધો. પરંતુ મને આ આયોજન નિરર્થક મહેસૂસ થઈ રહ્યું હતું. તેથી તમે ઇચ્છો, તો મહારાજનું નિમંત્રણ અસ્વીકાર પણ કરી શકો છો."

યુધિષ્ઠિર થોડી ક્ષણ શાંત રહ્યા. એમને મહર્ષિ વ્યાસની ચેતાવણી હજુ સુધી યાદ હતી. તેઓ જાણતા હતા કે, ભવિષ્યમાં જે કંઈ ઘટવાવાળું છે, એને રોકી નથી શકાતું. ત્યાં જઈને જુગાર રમવો નુકસાનકારક થઈ શકે છે, એનો પણ ડર હતો, છતાં પણ તેઓ બોલ્યા - "મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે તમારા હાથે નિમંત્રણ મોકલ્યું છે, તેથી ત્યાં ન જવું અભદ્રતા થશે. અમે જરૂર હસ્તિનાપુર ચાલીશું."

★ ★

હસ્તિનાપુરમાં પાંડવોનું પૂર્વ આયોજિત સ્વાગત કરવામાં આવ્યું.

પાંડવ પોતાના જ સગા-સંબંધીઓની વચ્ચે પહોંચીને ખૂબ ખુશ હતા. તેઓ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર સહિત બધાથી પ્રેમથી મળ્યાં.

એમનો પ્રથમ દિવસ તો બધાથી મળવા-મળાવવામાં તેમજ ખાવા-પીવામાં વ્યતીત થઈ ગયો. રાત્રે એમને આરામદાયક પથારીઓ પર સુવડાવવામાં આવ્યા.

બીજા દિવસે સવાર થતાં જ પાંડવોને નવા ભવનમાં જુગાર રમવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા.

હસ્તિનાપુરના નવા સભાગારમાં બધા અતિથિ પધારી ચુક્યા હતા! બધા સભાગારની શોભાની મુક્ત-કંઠથી પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા. અતિથિઓમાં રાજા-રજવાડાઓ સિવાય કેટલાય ગણમાન્ય વ્યક્તિ સામેલ હતા. એક તરફ દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓ તેમજ શકુનિની સાથે બેઠો હતો અને બીજી તરફ યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓની સાથે.

ધૃતરાષ્ટ્રે જુગારનો ખેલ આરંભ કરવાની અનુમતિ આપી. સંજય પાસે બેસીને એમને આંખો દેખ્યા હાલ સંભળાવી રહ્યો હતો. વિદુર તેમજ ભીષ્મની આંખોમાં ચિન્તા છવાયેલી હતી.

યુધિષ્ઠિર જુગારના શોખીન જરૂર હતા, પરંતુ આજે એમનું દિલ બેસી જઈ રહ્યું હતું. એમણે કૌરવોથી કહ્યું- "આમ જુગાર રમવો ભલે જ અયોગ્ય ન હોય, પરંતુ એને રમવામાં આનંદ ત્યારે જ આવે છે, જ્યારે કોઈ બેઠમાની ના કરવામાં આવે."

"શું કહો છો, રાજન્!" શકુનિ બોલ્યા- "તમે તો ખુદ આ ખેલમાં કુશળ છો. ભલું કુશળ ખેલાડીઓની સાથે કોઈ શું બેઠમાની કરી શકે છે! જો તમને અમારા લોકોની નીયત પર શંકા છે, તો જુગાર રમવાની જરૂર નથી."

"ના, જ્યારે અમે નિમંત્રણ સ્વીકાર કરી લીધું છે, તો રમ્યા વગર અમે અહીંયાથી જઈશું નહીં" યુધિષ્ઠિર બોલ્યા- "અમારે કોની સાથે જુગાર રમવાનો છે?"

દુર્યોધન બોલ્યો- "શકુનિની સાથે. તેઓ જ અમારી તરફથી તમારા લોકોની સાથે રમશે."

આ ખેલના નિયમોની વિરુદ્ધ હતું, પરંતુ યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનની વાત ચુપચાપ સ્વીકાર કરી લીધી.

યુધિષ્ઠિર જુગાર રમવાની ભાવનાથી રમવા આવ્યા હતા, જ્યારે કે શકુનિ પહેલાં જ એ નિર્ણય કરીને આવ્યો હતો કે, કોઈ પણ પ્રકારે પાંડવોને માત આપવાની છે. યુધિષ્ઠિરે શરૂમાં જે દાવ લગાવ્યા, શકુનિએ એના પર ચપટીઓમાં પોતાનો અધિકાર જમાવી લીધો. આ હારથી યુધિષ્ઠિરે નવા ઉત્સાહથી દાવ લગાવ્યો. હારેલી બાજીની સાથે તેઓ પોતાનો વિવેક ગુમાવતા જઈ રહ્યા હતા. એનું પરિણામ એ નિકળતું હતું કે, શકુનિ એમને સરળતાથી માત આપતો જઈ રહ્યો હતો. તે યુધિષ્ઠિરને બોખલાવવા માટે દરેક નવી બાજી રમવાની સાથે ખુશી-ખુશીથી બોલી પડતો હતો - "આ દાવ તો હું જ જીતીશ." અને ખરેખર જીતી પણ જતો હતો.

યુધિષ્ઠિર સુવર્ણ મુદ્રાઓ, આભૂષણ વગેરે હારી ગયા, તો એમણે હાથી-ઘોડાઓ તેમજ ગાય-ભેંસોને દાવ પર લગાવી દીધા. શકુનિએ એમના પર પણ પોતાનો અધિકાર જમાવી લીધો. યુધિષ્ઠિરે પોતાનું બધું જ દાવ પર લગાવી દીધું. બધું જ ધીમે-ધીમે શકુનિ છીનવતો ચાલ્યો ગયો. આખી સભામાં સન્નાટો છવાઈ ગયો હતો. યુધિષ્ઠિરના ચહેરા પર હવાઈઓ ઉડી રહી હતી, તેઓ ઊંડા વિચારોમાં ખોવાયેલા હતા.

શકુનિ એમને શાંત જોઈને બોલ્યો- "શું થયું રાજન્! હાથ કેમ ખેંચી લીધા? ઓહો, લાગે છે, હવે તમારી પાસે દાવ પર લગાવવા માટે કશું નથી રહ્યું. શું ખેલ બંધ કરી દેવામાં આવે?"

હારેલો જુગારી એ સહન ના કરી શક્યો. બોલ્યો- "ના ખેલ જારી રહેશે. મારી પાસે હજુ ઘણું બધું છે. લો, હું રાજ્યની ભૂમિ દાવ પર લગાવું છું."

આ બાજુ પણ શકુનિના હાથ લાગી. બોલ્યો- "હવે?"

"મારા સૈનિક, મારી પ્રજા, મારા સેવક-સેવિકાઓ."

શકુનિએ એ પણ જીતી લીધા. પછી પૂછ્યું- "હવે શું લગાવો છો?"

યુધિષ્ઠિર પળભર માટે વિચારમાં પડી ગયા.

ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રોની જીતથી ખુશ હતા, પરંતુ એમને આ બધું સારું લાગી રહ્યું ન હતું. વિદુરે ધીમેથી એમનાથી કહ્યું- "આ ખેલ હવે રોકી દો, ક્યાંક એવું ન થાય કે એનો અંત આપણા વંશના નાશની સાથે થાય. મને લાગે છે, આનાથી આપણું ભલું નહીં થાય."

ધૃતરાષ્ટ્રને ખુદ એ જ મહેસૂસ થઈ રહ્યું હતું, પરંતુ દુર્યોધનને વિદુરની વાત પસંદ ના આવી. તે ખરાબ મહોં બનાવીને બોલ્યો - "વિદુર તો એવું કહેશે જ! તે તો પાંડવોના શત્રુથી જ પક્ષપાતી રહ્યા છે. એમનાથી જો પાંડવોની હાર જોવાતી નથી, તો તેઓ શોખથી જઈ શકે છે."

"એ જ ઠીક છે, જો મારી સલાહ તમને લોકોને પસંદ નથી, તો હું જઈ રહ્યો છું." વિદુર પોતાના આસનથી ઊભા થઈને બોલ્યા- "પરંતુ યાદ રહે, આ જુગારનું પરિણામ સારું નહીં નિકળે."

આટલું કહીને વિદુર આગળ કશું ના બોલ્યા- પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ આચરણ કરવા ઇચ્છતા ન હતા, તેથી એમણે ખેલ જારી રહેવાનો આદેશ આપ્યો. વિદુર મન મારીને ફરી બેસી ગયા.

યુધિષ્ઠિરની પાસે હવે દાવ પર લગાવવા માટે કશું ના રહી ગયું. એકાએક એમની નજર પાસે બેઠેલા નકુલ પર ચાલી ગઈ, બોલ્યા- "લો, હું પોતાના ભાઈને દાવ પર લગાવું છું."

આગલી પળે જ નકુલને શકુનિએ જીતી લીધો. નકુલ માથું ઝુકાવીને શકુનિની બાજુમાં જઈ બેઠો.

યુધિષ્ઠિરે સહદેવને પણ દાવ પર લગાવી દીધો અને શકુનિએ એને પણ પોતાની સંપત્તિ બનાવી લીધો. પછી બોલ્યો- "વાહ રાજન! તમારી બુદ્ધિનો પણ જવાબ નથી, પોતાના સૌતેલા ભાઈઓ તો દાવ પર લગાવી દીધા પણ..."

યુધિષ્ઠિર આવેશમાં આવીને બોલ્યા- "શકુનિ, અમારા ભાઈઓમાં ફૂટ નાંખવાની જરૂર નથી- લો, હું પોતાના વીર ભાઈ અર્જુનને દાવ પર લગાવું છું."

"વાહ વાહ! તમે ધન્ય છો. મને ક્ષમા કરી દો, મેં અજાણતા જ એવું કહી દીધું." બાજી ચલાવીને શકુનિ બોલ્યો - "લો, અર્જુનને પણ મેં જીતી લીધો."

અર્જુન પણ ચુપચાપ ઊભો થઈને શકુનિની પાસે જઈ બેઠો.

અને પછી યુધિષ્ઠિરે ના ફક્ત એમને બલ્કે ભીમ તેમજ ખુદને પણ દાવ પર લગાવી દીધા અને બાજી હારીને શકુનિના બની ગયા. શકુનિના ચહેરા પર કુટિલ હાસ્ય હતું, યુધિષ્ઠિરનું માથું ઝૂકી ગયું હતું. કદાચ વિચારી રહ્યા હતા કે, કશું બીજું પણ હોત તો એને પણ બાજી પર લગાવી દેતા, કદાચ આ વખતે આપણી

જીત થતી.

શકુનિ ધીમે-ધીમે બોલ્યો- "અન્ય એક વસ્તુ રહી ગઈ. દ્રૌપદી. ઇચ્છો તો એને પણ દાવ પર લગાવી દો, કદાચ ભાગ્ય આ વખતે તમારો જ સાથ આપે."

યુધિષ્ઠિરે જીતની આશાથી દ્રૌપદીને પણ દાવ પર લગાવી દીધી. શકુનિની ચાલની આગળ દ્રૌપદી પણ બચી ના શકી, આગલી ક્ષણે જ દ્રૌપદી પર કૌરવોનો અધિકાર થઈ ગયો.

સભાગારમાં અજીબ પ્રકારનો શોર મચી ગયો. ત્યાં બેઠેલા લોકોને જુગારના આ દાંવ-પેચ પસંદ ના આવ્યા. ખાસ કરીને દ્રૌપદીને બાજી પર લગાવી દેવી તો કોઈ પણ સહન ના કરી શક્યું, પણ કોઈને વિરોધ કરવાનો અધિકાર ન હતો. વિદુર અને ભીષ્મના માથા ઝૂકી ગયા હતા. કૌરવોના ચહેરા પર વિજયનું હાસ્ય હતું. કર્ણ અને દુર્યોધન મનોમન કૂલ્યા સમાઈ રહ્યા ન હતા. સંજય મૌન હતા, ધૃતરાષ્ટ્ર આ શોરમાં સમજી ના શક્યા કે શું થયું? શું એમના પુત્રોએ પાંડવો પર અધિકાર જમાવી લીધો. તેઓ બોલ્યા- "શું વાત છે, સંજય? તું શાંત કેમ થઈ ગયો- શું બાળકોએ દ્રૌપદી પણ જીતી લીધી?"

"જી રાજન્!" સંજયની જીભથી ધીમેથી નિકળ્યું.

"ઓહ!" ધૃતરાષ્ટ્ર ખુશ હતા કે, ચાલો, દુર્યોધને ક્યાંક તો જીત પ્રાપ્ત કરી.

દુર્યોધને શકુનિને પોતાની બાંહોમાં ભરી લીધા. બૂમો પાડીને બોલ્યો- "વાહ મામા! તમારો જવાબ નહીં, જુગાર રમવામાં તમારો કોઈ મુકાબલો નથી કરી શકતો. હવે પાંડવોનું બધું જ આપણું છે, પાંડવ પણ આપણા છે. આપણા ગુલામ. દ્રૌપદી પણ આપણી દાસી છે."

વિદુર સહન ના કરી શક્યા, બોલ્યા- "દુર્યોધન, એટલું વધી-ચઢીને ના બોલીશ કે પછી ઉપર પણ ના ઊઠી શકે. તે જે કંઈ કર્યું છે, તે ઠીક નથી કર્યું, એક દિવસે તારે પસ્તાવું પડશે. તે સિંહોને છંછેડ્યા છે."

દુર્યોધન બોલ્યો- "આ વાતોમાં કશું નથી રાખ્યું. હવે તમે કૃપા કરીને દ્રૌપદીને જઈને એ સૂચના આપો કે, પાંડવ એને હારી ચુક્યા છે, તે અમારી દાસી બની ચુકી છે. જાઓ, એને સભાગારમાં બોલાવી લાવો."

"મારાથી ધર્મની વિરુદ્ધ આચરણ નહીં થઈ શકે." વિદુર બોલ્યા- "તું માનવતાથી પડી ચુક્યો છે."

"તમારું દુઃખ હું સમજી રહ્યો છું." દુર્યોધને ખરાબ માનીને કહ્યું- "ઠીક છે, તમે ના જશો- હું હમણાં જ એને બોલાવડાવું છું અને ઝાડૂ લગાવવાનો આદેશ આપું છું."

આમ કહીને દુર્યોધને એક સેવકને દ્રૌપદીની પાસે મોકલ્યો કે, તે એને બોલાવી લાવે. સેવક દ્રૌપદીની પાસે પહોંચ્યો અને આંખો ઝૂકાવીને જુગારના સમાચાર સાંભળીને સભાગાર ચાલવાનું નિવેદન કર્યું. દ્રૌપદી તો જાણે આકાશમાંથી પડી, પછી ખુદને સંભાળતા બોલી- "જાઓ, પહેલાં એ પૂછીને આવો કે, યુધિષ્ઠિર પહેલાં ખુદ હાર્યા હતા અથવા પહેલાં મને દાવ પર લગાવી હતી."

સેવક ચુપચાપ પાછો ફરી આવ્યો અને દુર્યોધનની સામે દ્રૌપદીનો પ્રશ્ન દોહરાવી દીધો.

દુર્યોધન ગુસ્સાથી બોલ્યો- "એનાથી કહો કે, પહેલાં અહીં આવે, પછી એને પોતાના સવાલનો જવાબ મળી જશે. જાઓ."

પરંતુ સેવક માથું ઝુકાવીને ઊભો રહ્યો. એની હિમ્મત ના થઈ કે, તે ફરીથી એ સતીની પાસે જાય. દુર્યોધન એને ચુપચાપ ઊભો જોઈને એકદમ આપાથી બહાર થઈ ગયો. તે પોતાના ભાઈ દુઃશાસનથી બોલ્યો, "તું જ જા દ્રૌપદીની પાસે, આ માણસ કદાચ પાંડવોથી ડરી રહ્યો છે, પણ પાંડવ આપણા ગુલામ છે, તે આપણું કશું નથી કરી શકતા. જાઓ, જલ્દીથી

દ્રૌપદીને અહીંયા લઈ આવો. એને બતાવી દેજો કે, તે આપણી દાસી છે અને જો એણે આવવાથી મનાઈ કરી દીધી, તો એનો અંજામ ખરાબ થશે."

દુઃશાસન એક પળ પણ ત્યાં રોકાયો નહીં અને ઝડપથી ચાલતો-ચાલતો દ્રૌપદીની પાસે પહોંચ્યો. દ્રૌપદીએ આંખો ઉઠાવીને બીજી તરફ જોયું. પૂછ્યું, "કેમ આવ્યો છે?"

"તને યુધિષ્ઠિર જુગારમાં હારી ચુક્યા છે, ચાલો."

દ્રૌપદી બોલી, "પહેલાં મને જવાબ આપો કે, યુધિષ્ઠિરે મને ક્યારે દાવ પર લગાવી હતી- ખુદ હારવાથી પહેલાં કે પછીથી?"

"તારે આ વાતથી શું મતલબ?"

"છે મતલબ!" દ્રૌપદી બોલી, "જો યુધિષ્ઠિરે ખુદને હાર્યા પછી મને દાવ પર લગાવી છે, તો હું નહીં ચાલું. હારેલોવ્યક્તિ મને કેવી રીતે દાવ પર લગાવી શકે છે?"

"આ નિરર્થક વાતો બંધ કરો. હવે તું અમારી દાસી છે. ચુપચાપ મારી સાથે ચાલો."

દ્રૌપદીને મચક ન આપતા જોઈને દુઃશાસન આગળ વધ્યો. જેવો જ દુઃશાસને એનો હાથ પકડવા ઇચ્છ્યો, તે તેજ સ્વરમાં બોલી, "ખબરદાર, મને હાથ ના લગાવતો, હું રજસ્વલા છું, સાથે નથી ચાલી શકતી."

દુઃશાસન પર આ વાતોની કોઈ અસર ના પડી. તે દ્રૌપદીની પાસે પહોંચ્યો, દ્રૌપદી ખસીને દૂર ઊભી થઈ ગઈ. તે ગાન્ધારીની પાસે જઈને આશ્રય લેવા ઇચ્છતી હતી. પરંતુ દુઃશાસન એની ચાલ સમજી ગયો. દુઃશાસન ક્રોધથી આગબબૂલો થઈ ગયો. એણે દ્રૌપદીને વાળોથી ખેંચી લીધી અને એને ઘસેડતાં-ઘસેડતાં સભાગારની તરફ લઈ જવા લાગ્યો. દ્રૌપદી પોતાની વિવશતા પર રોઈ પડી. તે સિસકતી બોલી- "દુઃશાસન, આ અનર્થ ના કરીશ, મારા શરીર પર પૂરા વસ્ત્ર પણ નથી."

"હું કશું નથી જાણતો, તું અમારી દાસી છે. તારે મારી સાથે ચાલવું જ પડશે."

આમ કહીને દુઃશાસન દ્રૌપદીને ઘસેડતો-ઘસેડતો સભાગારમાં લઈ આવ્યો.

સભાગારમાં બેઠેલા લોકો દુઃશાસનના આ કૃત્યથી ખૂબ મર્માહત થયા. પાંડવોની તો શરમના માર્યા પહેલાં જ નજરો ઝૂકેલી હતી. હા, દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓ તેમજ કર્ણની

સાથે ખુશ હતો. ભીષ્મ, વિદુર તેમજ અન્ય વડીલ લાચાર બેઠા હતા.

દ્રૌપદી એ બધાની વચ્ચે લાજ અને કરુણાની સાકાર પ્રતિમા બનીને ઊભી હતી. વાળ વિખેરાયેલા હતા અને આંખોથી આંસૂ વહી રહ્યા હતા. બધાને શાંત જોઈને તે ક્ષુબ્ધ સ્વરમાં બોલી, "એક નારી પર ખુલ્લેઆમ અત્યાચાર થઈ રહ્યો છે અને તમે લોકો શાંત બેઠા છો. શું વિવેક અને માનવતા સંસારથી વિલુપ્ત થઈ ગઈ છે? મારા પાંચ-પાંચ પતિ છે અને તેઓ પણ ચુપચાપ મારું અપમાન સહન કરી રહ્યા છે. શું થઈ ગયું છે, તમને બધાને?"

સભાગારમાં કોઈ પણ દ્રૌપદીને ઉત્તર ના આપી શક્યો. હા, કૌરવોમાં જરૂર હાંસીની લહેર દોડી ગઈ. કર્ણ સ્વયંવરમાં થયેલા પોતાના અપમાનને હજુ ભૂલ્યો ન હતો, તે દ્રૌપદીને દાસીના રૂપમાં જોઈને ખુબ પ્રસન્ન હતો. દુર્યોધન, દુઃશાસન અને શકુનિ પોતાની સફળતા પર કૂલ્યા ના સમાઈ રહ્યા હતા. હા, દુર્યોધનનો એક ભાઈ વિકર્ણ આ અત્યાચારથી અવશ્ય અપ્રસન્ન હતો. તે બોલ્યો, "સાંભળો ભદ્રજનો, દ્રૌપદીએ જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, એનો અત્યાર સુધી એને ઉત્તર નથી મળ્યો. પહેલાં એને પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો, ત્યારે જ એ નિર્ણય થઈ શકશે કે, તે દાસી છે કે નહીં."

એના પર ભીષ્મ બોલ્યા, "પાંચાલી, તારો પ્રશ્ન દુરસ્ત છે. પણ એનાથી હવે સ્થિતિમાં કોઈ અંતર પડવાવાળું નથી. એ સત્ય છે કે, યુધિષ્ઠિરે પહેલાં ખુદ હારીને તને દાવ પર લગાવી હતી, પરંતુ પત્ની પર તો દરેક સ્થિતિમાં પતિનો જ અધિકાર રહે છે, પછી તે ખુદને હારી ચુક્યો હોય કે ના હારી ચુક્યો હોય. આથી, યુધિષ્ઠિરને તને દાવ પર લગાવવાનો પૂરો અધિકાર હતો."

"તમે ઠીક કહો છો, પણ પાંડવોને અહીંયા બોલાવીને એમને દગાથી પરાજિત કરવામાં આવ્યા છે. શકુનિએ જુગારમાં બેઠમાની કરી છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રોની ભલાઈ માટે શાંત છે અને કૌરવ અમારો નાશ કરવા પર તુલ્યા છે. અહીંયા આટલા બધા બુદ્ધિમાન લોકો બેઠા છે, શું કોઈ પણ અમને ન્યાય નથી અપાવી શકતું?" દ્રૌપદીનો મર્મભેદી સ્વર સભાગારમાં ગૂંજી ઉઠ્યો. આંખોથી અવિરલ આંસૂ વહી રહ્યા હતા.

ભીમથી એ જોવાયું નહીં. તે યુધિષ્ઠિર પર વિક્રી પડ્યો, "આ કેવો જુગાર, ભાઈ?" તમે બધું જ ગુમાવી દીધું. ધન-સંપત્તિ, રાજ્યના નાગરિક, આપણી સમસ્ત સેવિકાઓ-સેવક, અમને બધાને અને પત્નીને પણ. મારું મન તો ઇચ્છે છે કે, તમારા આ હાથોને જ બાળી નાંખું અથવા મને આદેશ આપો કે, આ અત્યાચારીઓને એમના કરેલાનો આનંદ ચખાવી દઉં."

યુધિષ્ઠિરથી કશું બોલાયું નહીં. અર્જુને ધીમેથી કહ્યું, "ભીમ, શાંત થઈ જાઓ, ક્રોધ કરવાનો કોઈ લાભ નથી. જો આપણે એવી વાતો કરીશું, તો શત્રુઓને જ લાભ થશે."

કર્ણ બોલ્યો, "હવે શોક કરવાનો ફાયદો નથી. યુધિષ્ઠિરે હોશો-હવાસમાં દ્રૌપદીને દાવ પર લગાવી છે, હવે તે કૌરવોની દાસી છે. પાંડવ અમારા ગુલામ છે. યોગ્ય એ જ છે કે, પાંડવ પોતાના રાજસી વસ્ત્ર ઉતારી દે."

પાંડવોએ પોતાના કપડાં ઉતારીને સાધારણ કપડાં પહેરી લીધા. દ્રૌપદી સભાગારમાં યુપચાપ ઊભી પોતાની કિસ્મત પર રોઈ રહી હતી. દુર્યોધને એને ઘૂરીને જોતાં કહ્યું, "તું પણ પોતાના કપડાં બદલી લે."

"ના." દ્રૌપદી બૂમ પીડને બે ડગલાં પાછળ હટી ગઈ.

"દુઃશાસન, જુએ છે શું!" દુર્યોધન બોલ્યો, "દ્રૌપદીની સાડી ઉતારી દો."

દુઃશાસનથી દ્રૌપદીનો આ ઇન્કાર સહન ના થયો. તે લપકીને દ્રૌપદીની પાસે પહોંચ્યો અને એની સાડી ખેંચવા લાગ્યો.

દ્રૌપદી લાજ અને અપમાનથી લજ્જિત થઈ ગઈ. તે સુબકતી બોલી, "મારી ચારે તરફ મોટા-મોટા વીર અને વડીલ બેઠા છે, પતિ બેઠા છે, પરંતુ આજે એક નારીને બચાવવાવાળું અહીંયા કોઈ નથી. ઉફ, હું શું કરું? હે ભગવાન! તું જ મારી રક્ષા કર."

દુઃશાસન પર એના શોક કરવાની કોઈ અસર ના થઈ. તે સાડીને ખેંચવા લાગ્યો. પરંતુ દ્રૌપદીની પોકાર ભગવાને સાંભળી લીધી હતી. દ્રૌપદીની તો શરમથી આંખો બંધ થઈ ચુકી હતી, પરંતુ દુઃશાસન સાડી ખેંચતા-ખેંચતા થાકી ગયો. પૂરી સાડી દ્રૌપદીના શરીરથી ઉતારી ના શક્યો. સાડીની લંબાઈ સતત વધતી જ જઈ રહી હતી. સભાગારમાં સાડીઓનો ઢેર લાગી ગયો, દુઃશાસન સાડી ઉતારતાં-ઉતારતાં પરસેવાથી લથપથ થઈ ગયો, પરંતુ દ્રૌપદી હજુ સુધી સાડીથી લપેટાયેલી હતી. એની બંધ આંખોની સામે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સૂરત ઉભરાઈ આવી હતી, જે હસતાં-હસતાં એને સાંત્વના પ્રદાન કરી રહ્યા હતા.

સભાગારમાં ઉપસ્થિત લોકો આ ચમત્કારને જોઈને ચકિત રહી ગયા હતા. દુઃશાસન થાકી-હારીને બેસી ગયો હતો. પરંતુ કૌરવોની હજુ પણ આંખો ખુલી ન હતી, તે પાંડવોને અપમાનિત કરવાની આ તક હાથથી ગુમાવવા ઇચ્છતા ન હતા.

દુર્યોધન બોલ્યો, "જો પાંડવ-ભ્રાતા આજથી એ વચન આપે કે, તેઓ યુધિષ્ઠિરના નિર્દેશોનું પાલન કરશે, તો અમે હમણાં જ દ્રૌપદીને છોડી દઈશું."

પાંડવ મૌન રહ્યા, ભીમ દાંત પીસીને બોલ્યો, "તમે લોકો આજે મનમાની કરી લો, પરંતુ એક દિવસ હું એની મજા જરૂર ચખાવીશ. જો યુધિષ્ઠિર મને હમણાં જ એ આદેશ આપે કે, તમને લોકોને બરબાદ કરી નાંખું, તો હું જરૂર પાલન કરીશ."

કૌરવ એની વાત સાંભળીને હસી પડ્યા. દુર્યોધને દ્રૌપદીને ગોદમાં આવીને બેસવાનો ઇશારો કર્યો. ભીમ ગુસ્સાથી કાંપતો-કાંપતો બોલ્યો, "દુર્યોધન, એક દિવસે તારી જાંઘોને પોતાની ગદાથી ટુકડે-ટુકડાં કરી દઈશ. આ મારા પ્રણ છે."

વિદુર ચુપચાપ આ બધું જોઈ રહ્યા હતા. એમનાથી સહન ના થયું. તેઓ બોલ્યા, "હવે બંધ કરો આ બધું નાટક. કૌરવો, તમે લોકો ભલે જ પાંડવોનું ખરાબ ઇચ્છો, પરંતુ ભગવાનના કોપથી ડરો."

ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રોના પક્ષપાતી હતા, પરંતુ એમને પણ આ અતિ પસંદ ના આવી. એમણે દ્રૌપદીથી કહ્યું, "એ સાચું છે કે, પાંડવ અહીંયા બધું જ હારી ચુક્યા છે, છતાં પણ તું જે ઇચ્છે, તે મારાથી માંગી લે."

દ્રૌપદીએ કરુણ દૃષ્ટિથી ધૃતરાષ્ટ્રની તરફ જોયું અને પછી બોલી, "હું તો ફક્ત એ જ ઇચ્છું છું કે, યુધિષ્ઠિરને મુક્ત કરી દેવામાં આવે."

"સ્વીકાર છે. બીજું શું જોઈએ?"

"એમના બાકી ભાઈઓને પણ મુક્ત કરી દો."

"એ પણ સ્વીકાર છે." ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા, "બીજું શું ઇચ્છે છે?"

"બસ, મારે બીજું કશું નથી જોઈતું." દ્રૌપદીની આંખોથી ખુશીના આંસૂ છલકાઈ આવ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્રને મનોમન લાગી રહ્યું હતું કે, આજની ઘટનાથી ક્યાંક પુત્રોનું અનર્થ ના થઈ જાય. સભાગારમાં જે ચમત્કાર થયો હતો, એને સંજયના મુખથી સાંભળી ચુક્યા હતા. એમને પાંડવોની શક્તિ તેમજ પોતાના પુત્રોની હીનતાનું જ્ઞાન હતું, તેથી બોલ્યા, "યુધિષ્ઠિર, મેં દ્રૌપદીના બંને અનુરોધ તો સ્વીકાર કરી લીધા, હવે હું તમને જુગારમાં હારેલું બધું જ પાછું કરું છું. અહીંયા જે કંઈ થયું, એને ભૂલી જાઓ, કૌરવ ભ્રાતાઓના મનમાં કોઈ દુર્ભાવના ના

લાવો, આખરે તમે બંને એક જ વંશના છો, હળી-મળીને રહો. હવે તમે સીધા ઇન્દ્રપ્રસ્થ જાઓ અને પહેલાંની જેમ જ રાજ કરો."

પાંડવ કશું બોલ્યા નહીં. એમણે કપડાં પહેર્યા, દ્રૌપદીને સાથી લીધી તેમજ બધાથી વિદાય લઈને પોતાના રથોમાં બેસીને ઇન્દ્રપ્રસ્થની તરફ ચાલી પડ્યા.

પાંડવોના જતાં જ દુર્યોધન, કર્ણ તેમજ શકુનિ વગેરેના ચહેરા લટકી ગયા. ધૃતરાષ્ટ્રનો નિર્ણય એમને પસંદ ના આવ્યો. એમણે છળ-કપટથી પાંડવોનું સર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રે પલક ઝપકતાં બધું જ એમને પાછું કરી દીધું. જીતેલી બાજી હાથથી નિકળી ચુકી હતી.

દુર્યોધન હાથ મસળતો ધૃતરાષ્ટ્રથી બોલ્યો, "આ તમે શું કર્યું? તમે સારી રીતે જાણો છો કે, પાંડવ આપણા શત્રુ છે. હાથમાં આવેલા શત્રુઓને છોડી દેવા ક્યાંની બુદ્ધિમત્તા છે! હવે તેઓ અહીંયાથી અપમાનિત થઈને ગયા છે, તેઓ જરૂર એનો બદલો લેવાનો પ્રયત્ન કરશે. મને તો લાગે છે, તેઓ અવસર મેળવતાં જ આપણું અહિં જરૂર કરશે. સાંપની ફેણને કુચળવાથી પહેલાં જ સાંપને છોડીને તમે સારું નથી કર્યું."

ધૃતરાષ્ટ્રે તો વૈમનસ્યને સમાપ્ત કરવા માટે પાંડવોને સસન્માન પાછા મોકલી દીધા હતા, પરંતુ દુર્યોધનની વાતથી તે ફરી ચિંતિત થઈ ગયા. ધીમેથી બોલ્યા, "તો હવે શું કરવું જોઈએ?"

દુર્યોધન વિચારમાં પડી ગયો. એણે શકુનિ તેમજ કર્ણથી થોડી વાર સુધી વિચાર વિમર્શ કર્યો. અંતમાં કર્ણએ કહ્યું, "આપણે કશુંને કશું તો અવશ્ય કરવું જોઈએ, નહીંતર તે લોકો આપણને બરબાદ કરી નાંખશે."

દુર્યોધન બોલ્યો, "કર્ણ સત્ય કહે છે. તેઓ ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચતા જ પોતાની ફૈજ એકઠી કરશે અને હસ્તિનાપુર પર આક્રમણ કરી દેશે. પાંડવ પોતાના અપમાનનો બદલો જરૂર લેશે. ભીમ તો અહીંયા જ આક્રોશ કરી રહ્યો હતો કે તે આપણને બધાને મારીને જ દમ લેશે."

ધૃતરાષ્ટ્ર ડરી ગયા. એમને ના પોતાના પુત્રોની યોગ્યતા પર વિશ્વાસ હતો, ના પોતાની ફૈજની કુશળતા પર. તેઓ બોલ્યા, "પાંડવોના આક્રમણ કરવાથી પહેલાં જ આપણે કોઈ ઉપાય વિચારવો જોઈએ."

ત્યારે જ શકુનિએ દુર્યોધનના કાનમાં કુસકુસાવીને કશું કહ્યું.

"ઉપાય છે, રાજન્."

દુર્યોધને કહ્યું, "શું?"

"એ જ કે, એમને પહોંચવાથી પહેલાં જ ફરીથી હસ્તિનાપુર જુગાર રમવા માટે બોલાવવામાં આવે. આ વખતે આપણે એમને બચી નિકળવાની કોઈ તક નહીં આપીએ."

"પરંતુ આ અપમાન પછી શું તેઓ ફરીથી આવશે?"

"ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચીને કદાચ ન આવે, અત્યારે તેઓ આપણા રાજ્યની સીમામાં જ હશે, તેથી તમારા આદેશનું ઉલ્લંઘન કરવાનું સાહસ નહીં કરી શકે. તમે જલ્દીથી સંદેશ-વાહકને રવાના કરી દો."

"પરંતુ..."

"આ પરંતુની ચિન્તા ના કરો. આખી સ્થિતિ અમે સંભાળી લઈશું. શકુનિ મામાના રહેતા તેઓ આપણાથી જુગારમાં જીતી નથી શકતા."

ધૃતરાષ્ટ્રે એ જ સમયે એક સંદેશ વાહકને પાંડવોની પાછળ દોડાવી દીધો. દુર્યોધનના ચહેરા પર કુટિલ હાસ્ય છવાઈ ગયું. માતા ગાન્ધારીને આ બધું પસંદ ના આવ્યું. તે ધૃતરાષ્ટ્રથી બોલી, "આ અન્યાય છે, રાજન્! સંદેશ-વાહકને પાછા બોલાવી લો. તમારા બેટા જે ઇચ્છે છે, એનાથી આપણું ભલું નહીં થાય. શું તમે ભૂલી ગયા કે દુર્યોધનના પેદા થવા પર અપશકન થયા હતા. દુર્યોધન જ આપણા વંશના નાશનું કારણ બનશે. વિદુરે એના પેદા થતાં જ કહી દીધું હતું કે, આ બાળકને ફેંકી દો."

ધૃતરાષ્ટ્ર વિવશ થઈ બોલ્યા, "હું પોતાના પુત્રોને અપ્રસન્ન નથી કરી શકતો. અને પછી જો આપણા વંશનો નાશ થવાનો જ છે, તો વિધિના આ વિધાનને કોઈ કેવી રીતે ટાળી શકે છે! હજુ એક વાર જુગારનો ખેલ થવા દો."

ત્યાં પાંડવ વચ્ચે રસ્તામાં જ હતા કે, સંદેશ-વાહકે એમને જઈ પકડ્યા. તે યુધિષ્ઠિરથી બોલ્યો, "રાજન્, મને મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે મોકલ્યો છે. એમણે કહ્યું કે, તમે લોકો આ જ સમયે હસ્તિનાપુર પાછા ચાલો અને જુગારનો ખેલ ફરીથી રમો."

પાંડવ આ આદેશ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત રહી ગયા. યુધિષ્ઠિરની સમજમાં ના આવ્યું કે, તેઓ શું કરે!? એમણે એક વાર દ્રૌપદી તેમજ ભાઈઓની તરફ જોયું. તેઓ યુધિષ્ઠિરનો

નિર્ણય જાણવા માટે ઉત્સુક હતા. જુગાર સર્વનાશની જડ છે, પરંતુ યુધિષ્ઠિરને આશા હતી કે, કદાચ આ વખતે એમનો દાવ જામી જાય. યુધિષ્ઠિર ધીમેથી બોલ્યા, "ન જાણે ભગવાનની શું મરજી છે. આપણે હસ્તિનાપુર પાછા ચાલવું જ જોઈએ અને ફરીથી જુગાર રમવો જોઈએ. આખરે એક રાજાનો આદેશ આપણે કેવી રીતે ટાળી શકીએ છીએ."

તેથી તેઓ એ જ ક્ષણે હસ્તિનાપુર પાછા ગયા.

હસ્તિનાપુરમાં જુગારની બધી તૈયારી કરી ચુકાઈ હતી. બસ, પાંડવોની રાહ જોવાતી હતી. પાંડવોના બેસી જવા પર એમની બીજી તરફ શકુનિ બેઠો.

શકુનિ બોલ્યો, "યુધિષ્ઠિર, મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે તમને લોકોને હારેલું સમસ્ત રાજ્ય પાછું આપી દીધું, અમારે એ વિશે કશું નથી કહેવું, મહારાજને એવું કરવાનો પૂરો અધિકાર છે. હવે આપણે ફરીથી જુગાર રમીએ છીએ. આ વખતે જુગારમાં કશું પણ દાવ પર લગાવવાની જરૂર નથી, બસ, એક વચન છે, જેનું હારવાવાળાએ પાલન કરવું પડશે."

"કેવું વચન?"

"જે બાજી હારશે, તે બાર વર્ષ માટે વનોમાં સામાન્ય-જનની જેમ રહેશે અને તેરમું વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં પસાર કરવું પડશે. અજ્ઞાતવાસમાં એ શરત છે કે, જો હારેલો ઓળખાઈ ગયો, તો એને તેર વર્ષ માટે ફરી નિષ્કાસિત જીવન વ્યતીત કરવું પડશે. જો હું હારી ગયો, તો કૌરવ આ વચન પાલન કરશે, જો તમે હારી ગયા, તો તમે લોકો આ વચનનું પાલન કરશો. મંજૂર!"

"મંજૂર." યુધિષ્ઠિરે તત્કાળ ઉત્તર આપ્યો.

"તો લો બાજી સંભાળો."

આમ કહીને શકુનિએ બાજી ચલાવી અને આગલી પળે જ બૂમ પાડી, "હું જીતી ગયો."

યુધિષ્ઠિરે નિરાશાથી જોયું- પાસા પલટી ચુક્યા હતા, જીત શકુનિની થઈ હતી. તેથી તેઓ વચનાનુસાર રાજ-પાટ છોડીને વન-ગમન માટે વિવશ થઈ ગયા.

કૌરવ પોતાની જીત પર ખુશ થઈ ગયા. દુઃશાસન પાંડવોનું અપમાન કરવાની આ તક ગુમાવવા ઇચ્છતા ન હતા. બોલ્યો, "ઓ દ્રૌપદી, તું પણ કેવા પતિઓની વચ્ચે ફસાઈ ગઈ, જે તારી રક્ષા પણ ના કરી શક્યા, બલ્કે જુગારના દાવ પર પણ લગાવી દીધી. સારું તો એ છે કે,

એમને છોડીને અમારામાંથી કોઈને પતિ પસંદ કરી લે, ઓછાથી ઓછું અમે તને જુગારમાં દાવ પર તો નહીં લગાવીએ."

ભીમ ક્રોધથી વિક્રી ઊઠ્યો, "દુઃશાસન, એક દિવસ તને આ દુષ્ટતાની મજા જરૂર ચખાવીશ. તારી છાતી તીરોથી વિંધી નાંખીશ."

"હો હો હો!" દુઃશાસન, હસી પડ્યો. દુર્યોધને પણ પોતાની વ્યંગ્યોક્તિઓથી પાંડવોનું હૃદય વિદીર્ણ કરી દીધું.

પાંચેય ભાઈ એમની હરકત પર ક્ષુબ્ધ થઈ ગયા. એમણે મનોમન નક્કી કરી લીધું કે, તેઓ આ અપમાનનો બદલો જરૂર લેશે.

હવે એમનાથી હસ્તિનાપુરમાં એક પળ માટે પણ રોકાઈ ના શકાયું, એમણે સામાન્ય જનોની જેમ વસ્ત્ર ધારણ કર્યા અને ગુરુજનોથી વિદાય લીધી.

વિદેરુ એમને આશીર્વાદ આપતા કહ્યું, "બાળકો જાઓ, ભગવાન તમારા લોકોની મદદ કરશે. માતા કુન્તીને મારા ઘેર છોડી જાઓ, એમનાથી વનવાસનું કષ્ટ સહન નહીં થાય. જ્યાં સુધી તમે લોકો પાછા નહીં આવો, ત્યાં સુધી હું એમની દેખભાળ કરીશ."

પાંડવોએ વિદુરની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી લીધી. માતા કુન્તીને વિદુરના ત્યાં છોડીને તેઓ ભર્યા દિલથી હસ્તિનાપુરથી વિદાય થઈ ગયા.

★ ★

ધૃતરાષ્ટ્ર મનોમન જ મહેસૂસ કરી રહ્યા હતા કે, પાંડવોની સાથે સારું નથી થયું, પરંતુ તે મજબૂર હતા. વિદુર પાંડવોને વિદાય કરીને જ્યારે પાછા આવ્યા, તો ધૃતરાષ્ટ્રે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, "પાંડવ ચાલ્યા ગયા? જતાં સમયે કેવી અવસ્થા હતી એમની?"

વિદુરે જવાબ આપ્યો, "મહારાજ, યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરથી જતા સમયે માથું ઝુકાવી લીધું અને આંખોની આગળ કપડાંનું આવરણ નાંખી લીધું, કેમ કે એમને ડર હતો કે, ખુલ્લી આંખોથી એમણે ક્યાંય પણ જોઈ લીધું, તો આગ લાગી જશે. ભીમસેન વારંવાર પોતાની મુઠ્ઠીઓ કસી રહ્યા હતા, જાણે તે મુષ્ટિ-પ્રહારથી શત્રુઓની છાતી ફાડવા માટે વ્યાકુળ થઈ રહ્યા હોય. અર્જુન ચુપચાપ ધૂળથી બવંડર ઉડાવતો ચાલી રહ્યો હતો, જાણે પોતાના ધનુષથી એવી જ રીતે તે તીરોનું બવંડર ઉડાવવા ઇચ્છતો હોય. દ્રૌપદી- તે બધાથી પાછળ ચાલી રહી હતી અને એની આંખોથી સતત આંસૂ વહી રહ્યા હતા, જાણે તે બતાવવા ઇચ્છતી હોય કે

એક દિવસ કૌરવોની વિધવા પત્નીઓ પણ આ પ્રકારે જોર-જોરથી રોશે. નકુલ અને સહદેવે પોતાના ચહેરાઓ પર કીચડ લગાવી લીધું હતું, જેથી એમને ઓળખવામાં ન આવે."

"હે ભગવાન!" ધૃતરાષ્ટ્ર ગભરાઈ ગયા, "આ બધું તો નાશના સંકેત છે. અરે કોઈ દોડો, પાંડવોને પાછા બોલાવી લાવો, હું એમને ફરી બધું જ પાછું આપીને ઇન્દ્રપ્રસ્થ મોકલી દઈશ. હું નથી ઇચ્છતો કે, કોઈ અનર્થ થાય. કૌરવ-પાંડવ હળી-મળીને રહે, એ જ મારી ઇચ્છા છે."

નજીક જ સંજય બેઠો હતો. બોલ્યો- "મહારાજ, હવે શોક કરવાથી શું ફાયદો? સભાગારમાં લોકોએ આટલા સમજાવ્યા, ત્યારે તો તમે કોઈની વાત પર ધ્યાન ન આપ્યું અને હવે વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છો. હવે તો એ દિવસની પ્રતીક્ષા કરો, જ્યારે આ અન્યાયનું ફળ ભોગવવાનો અવસર આવશે.

(૯)

પાંડવ જ્યારે હસ્તિનાપુરથી નિકળ્યા, તો નગરમાં દુર્યોધનથી પ્રજા સખ્ત નારાજ હતી. ખૂબ મોટી સંખ્યામાં લોકો પાંડવોની પાછળ-પાછળ ચાલી પડ્યા.

ચાલતાં-ચાલતાં ગંગા નદીનો કિનારો આવી પહોંચ્યો. રાત્રે પાંડવોએ ત્યાં એક વૃક્ષ નીચે રાત વિતાવી. નગરવાસીઓ પણ ત્યાં જ સૂઈ ગયા.

બીજા દિવસે સવારે યુધિષ્ઠિરથી રહેવાયું નહીં, તો એમણે પ્રજાજનોથી કહ્યું- "તમે લોકો અમારી સાથે કષ્ટ કેમ ઉઠાવી રહ્યા છો. કૃપા કરીને પાછા ચાલ્યા જાઓ. સામે ભયંકર જંગલ છે, ત્યાં તમારા લોકોનું જીવું ઠીક નથી, અમારી દુર્ગતિનું કારણ અમે ખુદ જ છીએ, અમને જ એનું ફળ ભોગવવા દો."

પાંડવોને છોડીને કોઈ જવા ઇચ્છતું ન હતું, છતાં પણ કેટલાંક લોકો યુધિષ્ઠિરના કહેવા પર પાછા ચાલ્યા ગયા, પરંતુ કેટલાંક બ્રાહ્મણ એવા હતા, જે પાંડવોને છોડીના જઈ ના શક્યા. જ્યારે પાંડવ આગળ વધ્યા, તો તેઓ પણ એમની સાથે ચાલી પડ્યા.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "હે બ્રાહ્મણો, તમારો સ્નેહ મેળવીને અમે ધન્ય થયા, પરંતુ અમે નથી ઇચ્છતા કે, તમે અકારણ અમારી સાથે કષ્ટ ભોગવો. જંગલમાં રહેવા-સૂવાની તો અસુવિધા છે જ, ખાવા-પીવાનું પણ ખૂબ કષ્ટ છે. મારા ભાઈ એ કદર તૂટી ગયા છે કે, તેઓ ન તમારા માટે કોઈ શિકાર કરી શકશે અને ના તો ફળ-ફૂલ એકઠા કરી શકશે. યોગ્ય એ જ છે કે, હવે તમે લોકો હસ્તિનાપુર ચાલ્યા જાઓ."

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, "ધર્મરાજ! અને પાછા જવાનું ના કહો. અમે પોતાના ખાવા-પીવાની વ્યવસ્થા ખુદ કરી લઈશું, તમને લોકોને કોઈ પરેશાની નહીં થવા દઈએ. બસ અમને તો તમારું સાન્નિધ્ય જોઈએ."

યુધિષ્ઠિરથી આગળ કશું કહેવાયું નહીં. પ્રજાનો સ્નેહ તેમજ સહાનુભૂતિ મેળવીને એમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. યુધિષ્ઠિરની શોકમુદ્રા જોઈને સાથે આવેલા લોકો પણ મર્માહત થઈ ગયા. ત્યાં જ પર ઊભેલો સૈનિક, જે બુદ્ધિજીવી હતો, એણે યુધિષ્ઠિરથી કહ્યું, "રાજન્

દુઃખ-સુખ તો માનવની સાથે રાત-દિવસ લાગ્યા જ રહે છે. કમજોર લોકો તો દુઃખોથી તૂટી જાય છે પરંતુ તમારા જેવા ધૈર્યવાન માણસ આ દુઃખોથી ક્યારેય તૂટી નથી શકતા."

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "હું પોતાના દુઃખોથી દુઃખી નથી, હું એકલો હોત, તો બધા કષ્ટ હસતાં-હસતાં સહન કરી લેતો. બસ, દુઃખ છે તો પોતાના ભાઈઓ તેમજ દ્રૌપદીનું, જે મારા કારણે દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે. મને તો એમનું પણ દુઃખ છે, જે મારી સાથે આ જંગલ સુધી ચાલ્યા આવ્યા છે. કાશ, કે હું એમનો અતિથિ-સત્કાર કરી શકતો, એમને ખવડાવી-પીવડાવી શકતો.

પાંડવોની સાથે એમનો કુળ-પુરોહિત ધૌમ્ય પણ આવ્યો હતો, યુધિષ્ઠિરની આ વાત સાંભળીને એણે સલાહ આપી, "રાજન્, તમે વ્યર્થ જ ચિન્તા કરી રહ્યા છો. ભગવાન સૂર્યના રહેતા ભલું કોણ ભૂખ્યું રહી શકે છે. એ કોણ નથી જાણતું કે, સૂર્યદેવની કૃપાથી જ અન્ન ઉપજે છે અને જીવ પોતાનું પેટ ભરે છે. તેથી તમે સૂર્ય-દેવની સ્તુતિ કરો, તે તમારી મદદ કરશે. હું તમને સૂર્ય દેવની ઉપાસનાના મંત્ર બતાવું છું, તમે ઉપાસના આરંભ કરી દો."

પછી શું હતું, યુધિષ્ઠિરે સ્નાન કરીને શુદ્ધ તન-મનથઈ સૂર્ય દેવની સ્તુતિમાં લીન થઈ ગયા. એમણે કુળ-પુરોહિત ધૌમ્યના બતાવેલા ઢંગથી સૂર્ય દેવનો એકસો આઠ વાર નામોચ્ચાર કર્યા અને નદીમાં ઘુંટણો સુધી પાણીમાં ઊભા રહીને ઉપવાસ રાખ્યો. ભગવાન સૂર્ય એમની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયા. એમણે પ્રગટ થઈને કહ્યું, "ધર્મવીર! તમારી મનોકામના સિદ્ધ થશે. લો, આ અક્ષય-પાત્ર, એમાંથી તમે મનગમતી ભોજ્ય-સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી રહેશે. જ્યાં સુધી દ્રૌપદી બીજાઓને વહેંચીને ખુદ ખાઈ નહીં લે, ત્યાં સુધી અક્ષય-પાત્રની ભોજ્ય સામગ્રી સમાપ્ત નહીં થાય.

યુધિષ્ઠિરનો બધો મસ્તાપ દૂર થયો. હવે રોજ દ્રૌપદી અક્ષય-પાત્ર લઈને સાથે આવેલા જન સમુદાયને ભોજન કરાવતી, પતિઓને ખવડાવતી, પછી ખુદ ખાતી.

★ ★

એક દિવસે પાંડવોએ ગંગા નદી પાર કરી અને ચાલતાં-ચાલતાં દ્વૈત વન નામના વનમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંના નિવાસીઓએ પાંડવોનું સ્વાગત કર્યું. પાંડવ એમનો પ્રેમ અને આદર મેળવીને ખૂબ ખુશ થયા. યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓ તેમજ પત્નીની સાથે કેટલાંક દિવસો માટે ત્યાં જ રહી ગયા.

કેટલાંક દિવસો પછી બપોરનો સમય હતો. પાંડવ વનમાં આરામ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે જ દૂરથી રથના આવવાનો સ્વર સંભળાયો. પાંડવોએ ચોંકીને જોયું- રથ પર એમના સ્નેહી કાકા

વિદુર ચાલી આવી રહ્યા હતા.

યુધિષ્ઠિરની સમજમાં ના આવ્યું કે, એકાએક વિદુર વનમાં એમની તરફ કેમ આવી રહ્યા છે? તેઓ પોતાના ભાઈઓની તરફ જોઈને બોલ્યા, "ક્યાંક એવું તો નથી કે, વિદુર એક વાર ફરી જુગારના ખેલમાં ભાગ લેવા માટે આમંત્રિત કરવા આવી રહ્યા હોય. આખરે કૌરવ ઇચ્છે છે શું? હવે શકુનિ અમારા પર કયો દાવ ચલાવા ઇચ્છે છે? શું તે હથિયાર, જેને તેઓ જુગારમાં અમારાથી હજુ સુધી મેળવી નથી શક્યા."

ત્યાં સુધી રથ પાસે આવી ચુક્યો હતો. વિદુર રથથી ઉતરીને પાસે આવ્યા. તેઓ બોલ્યા, "યુધિષ્ઠિર, ધૃતરાષ્ટ્રે મને પણ હસ્તિનાપુરથી નિકાળી દીધો."

"નિકાળી દીધો?" યુધિષ્ઠિર ચોંક્યા, "આ શું કહો છો, તમે? આ બધું કેવી રીતે થયું?"

"સાંભળો, ધૃતરાષ્ટ્ર તમારા લોકોના વન-ગમનથી ખૂબ પરેશાન રહેવા લાગ્યા હતા. તમારા લોકોના ગયા પછી મેં એમને બતાવ્યું હતું કે, કશું અશુભ ઘટવાવાળું છે. એમણે કેટલીય રાતો જાગીને વિતાવી હતી. તેથી એમણે એક દિવસ મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું કે વિદુર, જે કશું થયું, એમાં મારી કોઈ જવાબદારી નથી, છતાં પણ હું આ ઘટનાઓથી અત્યંત ચિંતિત છું. હવે કોઈ એવો ઉપાય બતાવો, જેનાથી ભવિષ્યમાં કોઈ અનહોની ઘટના ન ઘટે. મેં ધૃતરાષ્ટ્રથી સ્પષ્ટ કહ્યું કે, પાંડવોની સાથે જે કંઈ પણ થયું છે, તે સર્વથા અન્યાય છે. યોગ્ય એ જ છે કે, પાંડવોને પાછા બોલાવીને સન્માનપૂર્વક એમનું રાજ્ય સોંપી દેવામાં આવે. ભવિષ્યમાં અનહોની ન થવાનો એક જ ઉપાય છે કે, દુર્યોધનને ઘરમાંથી કાઢી મૂકે. મારી આ વાત સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર તો અત્યંત નારાજ થઈ ગયા. સત્ય તો એ છે કે, સંતાન પ્રેમના કારણે તેઓ સારા-ભલાનું જ્ઞાન ભુલાવી બેઠા છે. તેઓ ક્ષુબ્ધ થઈને બોલ્યા, "મને પહેલાં જ જાણ હતી કે, તમે પાંડવોનો પક્ષ લેશો, પણ હું એ જાણતો ન હતો કે, મારા બેટાઓથી તને આટલી નફરત છે. દુર્યોધનને ઘરથી કાઢી મૂકવાની સલાહ આપતા તને જરા પણ અફસોસ ના થયો.. સારું તો એ જ છે કે, તું જ અમારા અહીંયાથી ચાલી જા. જ્યં તારી મરજી હોય, ત્યાં જ નિકળી જા, મને તારી સલાહની હવે કોઈ જરૂર નથી. બસ, આ સાંભળતા જ હું હસ્તિનાપુરથી નિકળી પડ્યો. સત્ય તો એ છે કે, ધૃતરાષ્ટ્ર પણ એ બીમાર વ્યક્તિની જેમ છે, જે વ્યાધિમાં કડવી દવાઓ લેવાથી મનને વાળે છે. એમને ભલું, મારી યોગ્ય સલાહ કેવી રીતે પસંદ આવતી?"

"મહાત્મા વિદુર." યુધિષ્ઠિર વિદુરથી બોલ્યા, "અમને તો તમારી સલાહની હંમેશાં જરૂર છે. તમે ખુશીથી અમારી સાથે રહો."

વિદુર ત્યાં જ રહી ગયા. વિદુરનો સાથ મેળવીને પાંડવોની ખુશીની ઠેકાણું ના રહ્યું. પરંતુ વિદુરનો સાથ વધારે દિવસો સુધી પાંડવોની કિસ્મતમાં ના રહ્યો.

થયું એ કે, વિદુરના હસ્તિનાપુરથી નિકળી ગયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રની બેચેની અધિક વધી ગઈ. એમને રાત-દિવસ એક જ શોક સતાવતો હતો કે, વિદુરને ઘેરથી કાઢી મૂકીને સારું નથી કર્યું. આત્મગ્લાનિ સિવાય મનમાં એ શંકા પણ હતી કે, ક્યાંક એવું ન થાય કે, વિદુર પાંડવોની સાથે રહે અને પાંડવ એમની સલાહથી લાભ ઉઠાવીને અમારા વિરુદ્ધ કોઈ ષડ્યંત્ર રચી નાંખે. એક દિવસ તો એવું થયું કે, સભાગારમાં ઉદ્વિગ્નતાના માર્યા ધૃતરાષ્ટ્ર બેભાન થઈને પડી ગયા. પછી જ્યારે ભાનમાં આવ્યા, તો એક જ વાત વારંવાર દોહરાવતા હતા, મેં વિદુરને કટુવચન કહીને સારું નથી કર્યું. હું જીવિત નથી રહી શકતો. શું વિદુર મને માફ કરી દેશે? હું વિદુર વગર રહી નથી શકતો. વિદુર ક્યાં છે? શું ખબર, તે જીવિત પણ છે કે નહીં. પછી એમણે પોતાના સારથી સંજયને બોલાવ્યો અને નિર્દેશ આપ્યો, "સંજય આ જ સમયે તું વિદુરની શોધમાં ચાલ્યા જાઓ. મળતાં જ એમને બતાવો કે, એમના વગર મારી હાલત શું થઈ ગઈ છે. એમને કોઈ પણ પ્રકારે પાછા લાવો. સંજય હવે મારી જિંદગી તારા હાથોમાં છે!"

સંજય તો આ સાંભળતા જ મહેલથી નિકળ્યા અને રથ પર સવાર થઈને વિદુરની શોધમાં નિકળી ગયા. દ્વૈતવનમાં પાંડવોની સાથે વિદુરને મેળવીને તે બોલ્યા, "મહાત્મા, તમે શીઘ્ર હસ્તિનાપુર ચાલો, મહારાજની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય છે. તેઓ તમને મહેલથી કાઢીને પસ્તાઈ રહ્યા છે. જો તમે નહીં ચાલો, તો તેઓ આ દુઃખને સહન નહીં કરી શકે અને પોતાનો જીવ આપી દેશે."

આ સાંભળીને વિદુરથી રહેવાયું નહીં. તે પાંડવોથી વિદાય લઈને એ જ ક્ષણે હસ્તિનાપુર પાછા ચાલ્યા ગયા.

ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરને પોતાની પાસે ફરીથી મેળવીને અત્યંત ખુશ થયા. પરંતુ દુર્યોધન તેમજ એના સાથીઓને વિદુરનું પાછું આવવાનું પસંદ ન હતું. વિદુર હંમેશાં પાંડવનો પક્ષ લેતા હતા, એ વાત કૌરવોને ખટકતી હતી. એમને એ પણ ડર હતો કે વિદુર અહીંયા રહીને પાંડવોના હિતમાં જાસૂસી ના કરે.

કર્ણએ દુર્યોધનથી કહ્યું, "પાંડવોને આ રીતે છોડી દેવા યોગ્ય નથી, નહીંતર તેર વર્ષોમાં તો એમની બદલો લેવાની યોજના એવી ભવ્ય બની જશે કે, મુકાબલો પણ નહીં કરી શકીએ. પછી શું ઠેકાણું, ક્યાંક મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રનું હૃદય જ બદલાઈ જાય અને તેઓ પાંડવોને બોલાવીને એમને રાજ્ય સોંપી દે."

"તો?" દુર્યોધને પૂછ્યું.

"આપણે પાંડવોની જગ્યા તો જાણીએ જ છીએ." કર્ણ બોલ્યો, "આપણે આ જ સમયે ચાલીને પાંડવોને કુચળી દેવા જોઈએ."

કૌરવ દ્વૈતવન જવાની તૈયારીમાં વ્યસ્ત થઈ ગયા.

આ દરમિયાન મહર્ષિ વ્યાસ હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા. એમણે ધૃતરાષ્ટ્રથી કહ્યું, "રાજન! ભવિષ્યમાં જે અનર્થ થવાવાળો છે, એનું મને જ્ઞાન છે. તેથી હું તમને સલાહ આપું છું કે, પોતાના પુત્રનો અનુચિત માર્ગ પર ન વધવા દો. યોગ્ય એ જ છે કે, પાંડવોથી હળી-મળીને રહે, નહીંતર તેર વર્ષો પછી અનર્થ થઈ જશે. વંશનો વિનાશ નિશ્ચિત છે."

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા, "મને તો કશું સમજમાં નથી આવી રહ્યું, તમે જ મારા પુત્રોને સલાહ આપો."

ત્યારે જ ત્યાં પહોંચ્યા મહર્ષિ મૈત્રેય, તેઓ તીર્થાટન કરીને હસ્તિનાપુર આવ્યા હતા. એમને જોઈને મહર્ષિ વ્યાસ બોલ્યા, "મહર્ષિ મૈત્રેય, તમે જ કૌરવોને સમજાવો."

મહર્ષિ મૈત્રેયે દુર્યોધનની તરફ જોઈને કહ્યું, "યોગ્ય એ જ છે કે, પાંડવોની સાથે મિત્રતાપૂર્વક રહો. પાંડવોને આ રાજ્યથી બહાર કરી દેવા ઠીક નથી. મેં દ્વૈતવનમાં પાંડવોને વનમાં રહેતા જોયા છે. શું રાજકુમારોનું પત્નીની સાથે આ પ્રકારે વન-વન ભટકવું ઠીક છે?"

દુર્યોધને મહર્ષિ મૈત્રેયની સલાહ પર પોતાનું મોઢું ચઢાવી લીધું અને ક્ષુબ્ધ-જેવો થઈને પોતાની જાંઘો પર મુક્કો માર્યો. મહર્ષિ મૈત્રેયને દુર્યોધનની આ બેરુખી ગમી નહીં, બોલ્યા, "જે જાંઘો પર આજે તું મુક્કો વરસાવી રહ્યો છે, એક દિવસ ભીમ આ જાંગોના ટુકડે-ટુકડાં કરી દેશે."

દુર્યોધન તો મહર્ષિ મૈત્રેયની વાત પર હસીને રહી ગયો, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર મનોમન ગભરાઈ ગયા. બોલ્યા, "મહર્ષિ મારા પુત્રોને એવો શ્રાપ ના આપો."

"જો તમારા પુત્રોએ પાંડવોથી મિત્રવત્ત્વ વ્યવહાર ના કર્યો, તો એમનો વિનાશ નિશ્ચિત છે."

આટલું કહીને મહર્ષિ મૈત્રેય ચાલ્યા ગયા.

★ ★

પાંડવ હસ્તિનાપુરની ઘટનાઓથી અજાણ વનમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરી રહ્યા હતા. આખરે તેઓ રાજવંશના હતા અને ઇન્દ્રપ્રસ્થના શાસક હતા, તેથી એમના અનેક મિત્ર તેમજ શુભચિંતક રાજા એમનાથી મળવા વનમાં યદા-કદા આવતા રહેતા હતા. કોઈ પણ મિત્ર રાજા પાંડવોની વર્તમાન સ્થિતિથી ખુશ ન હતા. તેઓ કહેતા હતા કે, કૌરવોની ધૂર્તતા કોણ નથી જાણતું, એમની વાત માનીને વનમાં રહેવું નિર્થક છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈને પોતાનું રાજ-પાટ સંભાળો."

"અમને શરત ભંગ કરવાનો અધિકાર નથી." યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો.

"તમે ધર્મરાજ છો. તમારાથી તો એ આશા છે. શરત ભલે જ અનુચિત હોય, તમે નિભાવશો જરૂર." મિત્ર કહેતા, "જો અમારાથી કોઈ મદદની જરૂર હોય, તો નિઃસંકોચ કહેજો."

"અત્યારે નહીં." યુધિષ્ઠિરનો જવાબ હતો, "તેર વર્ષો પછી જરૂર તમારો સહયોગ જોઈએ."

શ્રીકૃષ્ણને પાંડવોના વનવાસના સમાચાર મળી ચુક્યા હતા. તેઓ પણ દ્વૈતવન આવીને પાંડવોથી મળ્યા. બોલ્યા, જે કશું થયું, સાંભળીને ખુબ દુઃખ થયું. હું જો એ તકે હાજર હોત, તો આ અન્યાય ક્યારેય પણ ના થવા દેતો, પરંતુ હું દ્વારિકાથી બહાર ચાલ્યો ગયો હતો. ખેર, જલ્દી જ સમય આવવાવાળો છે, જ્યારે આ અન્યાયનો બદલો તમે લોકો સફળતાપૂર્વક ચુકાવશો."

પાંચેય ભાઈ શ્રીકૃષ્ણની સાન્ત્વનાથી આશ્વસ્ત થયા. પાસે જ દ્રૌપદી બેઠી હતી. સહાનુભૂતિના બે બોલ સાંભળીને એની આંખોથી આંસૂ વહી નિકળ્યા. તે આર્તનાદ કરતી બોલી, "મને જુઓ, કેવી અભાગિ છું હું. મારા પાંચ-પાંચ વીર પતિ છે, જેમની વીરતાની દુનિયામાં ચર્ચા છે. છતાં પણ તેઓ કૌરવોની અનીતિના વિરુદ્ધ શું ના કરી શક્યા અને કૌરવોએ ભરી સભામાં મારું અપમાન કર્યું. દુઃશાસને મને વસ્ત્રહીન કરવા ઇચ્છી. હું રોઈ-ચીસો પાડી, પણ સભામાં કોઈએ મારી મદદ ના કરી. બસ, એક તમે જ હતા, જે મારી મદદ માટે આવ્યા. એ સમયે ના અર્જુનનું ગાંડીવ ઊઠી શક્યું અને ના ભીમની ગદા."

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "રોશો નહીં પાંચાલી. કૌરવોએ જે કંઈ કર્યું છે, એનો દંડ તેઓ જરૂર ભોગવશે. દુર્યોધન તેમજ કર્ણ વગેરે દુષ્ટોનો નાશ થશે અને યુધિષ્ઠિરને પોતાનું ખોવાયેલું સન્માન ફરી પ્રાપ્ત થશે."

શ્રીકૃષ્ણની સાંત્વનાથી પાંડવોને નવી શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. શ્રીકૃષ્ણના ચાલ્યા ગયા પછી તેઓ નવા ઉત્સાહથી પોતાનો સમય પસાર કરવા લાગ્યા.

એક દિવસે પાંચેય ભાઈ દ્રૌપદીની સાથે બેઠા હતા. સાંજનો સમય હતો, તેઓ પોતાના અતીત, વર્તમાન તેમજ ભવિષ્ય વિશે વિચાર-વિમર્શ કરી રહ્યા હતા.

દ્રૌપદી પોતાનું અપમાન યાદ કરી-કરીને વિક્કરી ઊઠતી હતી. એકાએક બોલી, "કૌરવોની નિર્દયતાનો અંત નથી. સભાગારમાં આપણી દુર્દશા જોઈ-જોઈને કેવી રીતે હર્ષિત થઈ રહ્યા હતા. આપણા વનવાસ જવાથી આખું નગર શોકાતૂર હતું. પરંતુ દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ અને કર્ણ વગેરે કેવી રીતે હસી રહ્યા હતા. મને તો આશ્ચર્ય થઈ રહ્યું છે કે, તમે પાંચેય વીર શાન્તિથી કેવી રીતે આ બધો અન્યાય સહન કરી રહ્યા છો, એ તો ક્ષત્રિય ધર્મ નથી. શત્રુઓને ક્ષમા કરવી કાયરતા છે."

"ના પાંચાલી, ક્ષમા કાયરતા નથી, વીરોની શોભા છે." યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "આપણે ક્રોધમાં આવીને કોઈ કામ ના કરવું જોઈએ, એનાથી તો બન્યો-બનાવેલો ખેલ બગડી જશે."

"કેવી રીતે બગડી જશે?" દ્રૌપદી બોલી, "આપણને પોતાની અને રાજ્યની રક્ષા કરવાનો પૂરો અધિકાર છે."

"હા, એ સત્ય છે પણ આપણે અવસરની પ્રતીક્ષા કરવી પડશે, સમજ્યા-વિચાર્યા વગર કશું પણ કરવું ઉચિત નથી."

"સમયની પ્રતીક્ષામાં યુપયાપ બેઠા રહેવાથી કશું પ્રાપ્ત નહીં થાય." દ્રૌપદી બોલી, "પોતાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે અત્યારથી જ પ્રયત્ન શરૂ કરી દેવા જોઈએ."

ભીમ ખુદ બદલો લેવા આતુર હતો. એણે દ્રૌપદીનું સમર્થન કરતાં કહ્યું, "દ્રૌપદી સત્ય કહી રહી છે, ભાઈ, આખરે આપણે ક્યાં સુધી યુપયાપ અન્યાય સહન કરતા રહીશું. તેર વર્ષો સુધી પ્રતીક્ષા કરવી બેકાર છે અને આ તેર વર્ષોમાં કોણ જીવશે અને કોણ મરશે, કોણ જાણે છે!"

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "આપણે જ્યાં સુધી પૂરી રીતે તૈયાર નથી થઈ જતાં, ત્યાં સુધી કૌરવોની વિશાળ સેનાની સાથે મુકાબલો કરવો મુશ્કેલ છે. એ ના ભૂલો કે, કર્ણનું કવચ એનું ક્યારેય અહિત નહીં થવા દે, દુર્યોધનની વીરતાને પણ ક્યારેય ઓછી ના આંકો. પછી એમની સાથે ગુરુ દ્રોણાચાર્ય તેમજ ભીષ્મ પણ તો છે."

ખરેખર સ્થિતિ વિકટ હતી. પાંચેય ભાઈઓની સામે કોઈ રસ્તો ન હતો, સિવાય કે અવસરની પ્રતીક્ષા કરે. તેઓ ગંભીરતાપૂર્વક પોતાની વર્તમાન સ્થિતિમાં ખોવાયેલા હતા કે મહર્ષિ વ્યાસ ત્યાં પહોંચ્યા. એમને જોઈને પાંડવોની ચિન્તા દૂર થઈ. એમણે સસન્માન મહર્ષિ વ્યાસને આસન આપ્યું.

મહર્ષિ વ્યાસ બોલ્યા, "બાળકો, આટલા ચિન્તિત કેમ છો? શું કૌરવોના પક્ષથી આશંકિત છો. એ ઠીક છે કે, એમની સાથે મોટા-મોટા યૌદ્ધા છે. પરંતુ તમે લોકો ડરો નહીં. એક દિવસ અર્જુન પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરવામાં સમર્થ થશે. સાંભળો, યુધિષ્ઠિર મારી પાસે શ્રુતિ-સ્મૃતિ નામનો મંત્ર છે, જે હું તમને શીખવાડી દઈશ. તમે આ મંત્ર અર્જુનને શીખવાડી દેજો, આ મંત્રના માધ્યમથી અર્જુનને દેવતાઓથી દિવ્ય-અસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ થશે, જેમનો કોઈ મુકાબલો નહીં કરી શકે. હવે ચિન્તા છોડો અને ખુશ થઈ જાઓ."

મહર્ષિ વ્યાસે તે મંત્ર યુધિષ્ઠિરના કાનોમાં ફૂંકી દીધો. પછી બોલ્યા, "સારું બાળકો, હવે હું જઈ રહ્યો છું. તમે લોકો પણ દ્વૈતવનથી નિકળી જાઓ. પાસે જ કામ્યક વન છે, ત્યાં રહો. ત્યાં જ તમને લોકોને આનંદની પ્રાપ્તિ થશે."

આટલું કહીને મહર્ષિ વ્યાસ ચાલ્યા ગયા.

પાંડવોએ દ્વૈતવન છોડી દીધું અને કામ્યક વનમાં આવી ગયા. કામ્યક વન ખરેખર રમણીક સ્થાન હતું.

એક દિવસે શુભ મુહૂર્તમાં યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને શ્રુતિ-સ્મૃતિ મંત્ર આપ્યો. અર્જુન મંત્ર લઈને સીધો કૈલાશ પર્વતની તરફ રવાના થઈ ગયો. કૈલાશ પર્વત પર અર્જુને દેવતાઓની સ્તુતિ કરી. અર્જુન પાંચ મહીનાઓ સુધી એકાન્ત-ભાવથી મંત્ર જાપ કરતો રહ્યો.

દેવતા પ્રસન્ન થયા અને એક-એક કરીને અર્જુનને દર્શન આપ્યા તેમજ દિવ્યાસ્ત્ર આપીને સંતુષ્ટ કર્યા. બધાથી પહેલાં ભગવાન શંકર આવ્યા અને પાશુપત નામનું અસ્ત્ર આપ્યું. પછી યમરાજાએ વાણ આપ્યું. કુબેરે પણ દર્શન આપીને અર્જુનને યુદ્ધાસ્ત્રોનું વરદાન આપ્યું.

અર્જુનની સ્તુતિ સફળ થઈ. દિવ્યાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરીને તે કામ્યાક વન ચાલી પડ્યો. માર્ગમાં ઇન્દ્રથી મુલાકાત થઈ, જે એની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. અર્જુન હતો પણ ઇન્દ્રનો જ પુત્ર. ઇન્દ્ર અર્જુનને પોતાની સાથે ઇન્દ્રપુરી લઈ ગયા. ઇન્દ્રએ પણ અર્જુનને અનેક દિવ્યાસ્ત્રોના પરિચાલનની શિક્ષા આપી.

ત્યાં અર્જુનને રહેતાં અનેક વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા. અર્જુનને ભાઈઓથી વિખૂટા પડ્યે ખૂબ સમય થઈ ગયો હતો. એને ચિન્તા હતી કે, જાણે એના વિલમ્બથી ભાઈ કેટલા પરેશાન હશે. એણે ઇન્દ્રથી કહ્યું, "હવે મારે પાછા જવું જોઈએ."

"તું ભાઈઓ માટે ચિંતિત ના થઈશ." ઇન્દ્રએ કહ્યું, "હું આજે જ મહર્ષિ લોમશને તારા ભાઈઓની પાસે મોકલી દઉં છું, તે એમને તારી કુશળતાના સમાચાર આપીને આશ્વસ્ત કરી દેશે."

★ ★

કામ્યક વનમાં અર્જુનની જુદાઈથી ખરેખર એના ભાઈ તેમજ પત્ની દ્રૌપદી અત્યંત ચિન્તિત અને ઉદાસ થઈ ગયા હતા.

એક દિવસે ભીમે કહ્યું, "અર્જુન આટલા વર્ષોથી કૈલાશ પર્વત પર એકાંતવાસ કરી રહ્યો છે, તે આપણા લોકો માટે આટલું કષ્ટ ઉઠાવી રહ્યો છે, હું તો જઈ રહ્યો છું અર્જુનને લેવા માટે."

યુધિષ્ઠિરે સ્નેહથી કહ્યું- "ભાઈ, ઉતાવળો ના થઈશ. અર્જુનને પોતાની તપસ્યા પૂરી કરી લેવા દો, તે આપણા સારા માટે જ તો ગયો છે. તેર વર્ષ પસાર થવામાં સમય જ કેટલો લાગે છે, પછી તું કૌરવોથી ગણી-ગણીને બદલો લેજે."

ત્યારે જ એમને મહર્ષિ લોમશતેમજ મહર્ષિ વૃહદશ્વથી એ શુભ સમાચાર મળ્યા કે, અર્જુન અમરાવતીમાં ઇન્દ્રના સાન્નિધ્યમાં સકુશળ છે. ઘોર તપસ્યાથી અર્જુન થાકી ગયો હતો, ઇન્દ્ર એને વિશ્રા હેતુ પોતાની સાથે લઈ ગયા છે. અર્જુને, તો એમનાથી ના ફક્ત અસ્ત્રો-શસ્ત્રોની શિક્ષા ગ્રહણ કરી છે, બલ્કે ઇન્દ્રથી કર્ણનું કવચ ભેદવાનું રહસ્ય પણ શીખવાના પ્રયત્નમાં લાગેલો છે.

ભાઈ અર્જુનની કુશળતા તેમજ અસ્ત્રો-શસ્ત્રોમાં પારંગત થવાની સૂચનાથી ચારેય ભાઈઓના હર્ષનો પારાવાર ન રહ્યો.

આ જ તક પર કામ્યક વનમાં મહર્ષિ નારદ આવીને પાંડવોથી મળ્યા. એમણે પાંડવોને સલાહ આપી- "અહીંયાથી તમે લોકો તીર્થાટન માટે નિકળી જાઓ, સમય સારો વીતશે અને મન પણ લાગેલું રહેશે."

નારદ મુનિની વાત દ્રૌપદી તેમજ ચારેય ભાઈઓને ગમી ગઈ. તેઓ મહર્ષિ લોમશની સાથે તીર્થાટન પર નિકળી ગયા. અનેક પવિત્ર સ્થાનોનાં દર્શન કર્યા તથા અનેક પાવન નદીઓમાં સ્નાન કર્યું. સૌથી પહેલાં તેઓ પૂર્વની તરફ ગયા, ગોદાવરીના કિનારે નૈમિષારણ્યમાં પ્રવાસ કર્યો, પછી ગંગા-યમુનાના તીર પર ગયા. તેઓ સુદૂર દક્ષિણની તરફ પણ ગયા. સત્ય તો એ હતું કે, જેટલા પવિત્ર તીર્થ, નદીઓ તેમજ પર્વત શ્રંખલાઓ હતી, એ બધા સ્થાનો પર એમણે દેવતાઓના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યા. તેઓ પ્રભાષ તીર્થ જઈને શ્રીકૃષ્ણથી મળ્યાં. નારદે જેવું કહ્યું હતું, એમનો અડધો સમય વીત્યો અને એમના બેચે મન રાહત પણ મળી. અર્જુનની જુદાઈનો શોક દૂર થયો. બાર વર્ષ જોતાં-જોતાં જ વીતી ગયા.

બારમાં વર્ષે તે લોકો હિમાલયની તરફ ચાલી પડ્યા. ત્યાં જ અર્જુનનાં મળવાની સંભાવના હતી. પાંચ વર્ષોની જુદાઈ પછી ત્યાં અર્જુનનું પોતાના ભાઈઓથી પુનર્મિલન થયું.

અર્જુને ભાઈઓથી કહ્યું- "હવે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. દેવતાઓની અસીમ શક્તિઓ આપણી સાથે છે. કૌરવ આપણું કશું બગાડી નથી શકતા." એની સાથે જ એણે દેવતાઓથી જે જાત-જાતના દિવ્યાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, એનું વર્ણન ભાઈઓને સંભળાવી દીધું.

ચારેય ભાઈ તેમજ દ્રૌપદી અર્જુનની સફળતાથી ખૂબ ખુશ થયા. લાગ્યું કે, તેઓ પોતાના શત્રુઓના અન્યાયનો હવે બદલો લઈ શકશે. ફક્ત એમણે સમજી-વિચારીને યોજના બનાવવાની જરૂર હતી. એમણે હજુ એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં પસાર કરવાનું હતું, એના પછી પોતાનો અધિકાર પાછો લેવા માટે કૌરવોથી લડવાનું હતું.

હિમાલયથી તેઓ પાછા કામ્યક વનની તરફ ચાલી પડ્યા.

કામ્યક વનમાં શ્રીકૃષ્ણ સત્યભામાની સાથે પાંડવોથી મળવા આવ્યા. અર્જુનની સફળતાના સમાચાર સાંભળીને તેઓ પ્રસન્ન થયા. એમણે પાંડવોને સૂચના આપી કે, દ્વારિકામાં અભિમન્યુ તેમજ દ્રૌપદીના પાંચેય પુત્રોનું લાલન-પાલન સારી રીતે થઈ રહ્યું છે. એ પણ કહ્યું- "સમય આવવા પર હું તમને લોકોને અન્યાયના વિરુદ્ધ લડવા માટે પોતાનો સહયોગ અવશ્ય આપીશ."

(૯)

પાંડવોની ગતિવિધિઓની સૂચનાઓ હસ્તિનાપુરમાં બરાબર આવી રહી હતી. ગુપ્તચર આવીને બતાવતા હતા કે, પાંડવ વન-વનમાં ખૂબ દીન-હીન દશામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરી રહ્યા છે.

આ સમાચારોથી દુર્યોધનને ખૂબ સંતોષ થતો હતો. એક વાર તો શકુનિએ ત્યાં સુધી કહી દીધું- "મન તો ઇચ્છે છે કે, આ તક પર એમની પાસે જઈને એમની દીન-હીન દશાની ખૂબ મજાક ઉડાવવી જોઈએ. તેઓ તો વનવાસની શરત પૂરી કરવા માટે વચન-બદ્ધ છે, આપણું કશું બગાડી પણ નથી શકતા."

"હા, મામા! તમારી યોજના તો મજેદાર છે." દુર્યોધન બોલ્યો- "આપણે આ જ સમયે ચાલીને એમને પોતાની શાનો-શૌકત બતાવીને ચિઢાવવા જોઈએ, પણ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રથી અનુમતિ મેળવવી ખૂબ જ મુશ્કેલ છે."

ધૃતરાષ્ટ્ર પણ પાંડવોની ગતિવિધિઓથી અજાણ ન હતા. આમ તો, તેઓ પાંડુ પુત્રોની શોચનીય અવસ્થાથી દુઃખી અવશ્ય હતા, પણ પાંડવોએ જે કૌશલથી દેવતાઓથી અનુપમ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર પ્રાપ્ત કર્યા હતા, એનાથી તેઓ મનોમન જ ભયભીત પણ હતા. કશું પણ થાય, તેઓ પોતાના પુત્રોનું અહિંત ઇચ્છતા ન હતા. સત્ય તો એ હતું કે, શું સારું છે કે શું ખરાબ એનો નિર્ણય કરી શકવો એમના વશમાં ન હતો. દુર્યોધન પિતાને દુવિધાગ્રસ્ત જોઈને ક્યારેક-ક્યારેક વિચારમાં પડી જતો હતો કે, ક્યાંક પિતાજી પોતાના ભત્રીજાઓને પાછા બોલાવીને રાજપાટ ફરીથી ના સોંપી દે.

પાંડવોએ વનવાસના બાર વર્ષ પૂર્ણ કરી લીધા હતા અને હવે ફક્ત એક વર્ષનો અજ્ઞાતવાસ શેષ હતો. અજ્ઞાતવાસમાં પાંડવોને શોધી કાઢવા મુશ્કેલ હતું, તેથી દુર્યોધન એના પહેલાં જ એમને માત આપવા ઇચ્છતો હતો. દુર્યોધને આ વિષય પર પોતાના સાથીઓથી વિચાર-વિમર્શ કર્યો. દુર્યોધનનો વિચાર તો કે, આ સમયે શું ઠેકાણું કે આપણા વૃદ્ધ અને કમજોર રાજાનું હૃદય એમનું દુઃખ જોઈને પિંગળી જાય.

"તારી વલાતથી સંમત છું, દુર્યોધન." શકુનિનો જવાબ હતો- "પરંતુ એનાથી ખુલ્લેઆમ ટકરાવવું મુશ્કેલ છે. એક તો તેઓ બદલાની આગમાં સળગી રહ્યા છે, બીજું અર્જુને કેટલાય મારક હથિયાર પ્રાપ્ત કરી લીધા છે. એના બદલે આપણે કેમ ના એમને તડપાવી-તડપાવીને સમાપ્ત કરી દઈએ."

"તે કેવી રીતે?"

"તે એવી રીતે કે, તું છે હસ્તિનાપુરનો વૈભવશાળી રાજકુમાર અને તેઓ દર-દરના ભિખારી. બસ પહોંચી જાઓ રાજસી ઠાઠ-બાઠથી એમની પાસે અને એમની વર્તમાન દશા પર ખુલીને હસો."

આ વાત દુર્યોધન તેમજ કર્ણ વગેરેને પસંદ આવી ગઈ. ધૃતરાષ્ટ્રથી બહાર જવાની અનુમતિ મળવી સહજ ન હતી. તેથી, એક બહાનુ બનાવવાનો અવસર એમને મળી જ ગયો.

એ જ દિવસોમાં કામ્યક વનની આસ-પાસ ગાયોની સંખ્યા ગણવાનો અવસર આવી પહોંચ્યો. એની જ દેખ-રેખ કરવાના બહાને દુર્યોધન, શકુનિ તેમજ કર્ણ વગેરે કામ્યક વન જવા લાગ્યા, તો ધૃતરાષ્ટ્રે એમનાથી કહ્યું- "સાંભળ્યું છે, ત્યાં જ તારા પિતરાઈ ભાઈઓએ પણ ડેરો રાખ્યો છે, એમનાથી ઉલઝતા નહીં. હવે તો એમની પાસે દિવ્યાસ્ત્ર પણ છે, તેથી પોતાનું કામ નિપટાવીને ચુપચાપ ચાલ્યા આવજો."

"અમારે એમનાથી શું લેવા-દેવા." દુર્યોધન બોલ્યો- " અમે તો બસ ગણના કરીને સીધા પાછા આવીશું."

કૌરવ હસ્તિનાપુરથી ચુપચાપ નિકળ્યા પરંતુ એમના મનમાં પાંડવોને ઇર્ષ્યાથી બાળવાનો પાક્કો ઇરાદો હતો. તેથી તેઓ પૂરુ લાવ-લશ્કર લઈને રાજસી ઠાઠ-બાઠથી કામ્યક પહોંચ્યા અને પાંડવોના ડેરાથી થોડે દૂર નદીની એ પાર પોતાની શિવિર લગાવી દીધી. હવે રાત-દિવસ તેઓ ત્યાં પોતાના રાજસી-વૈભવનું પ્રદર્શન કરતાં, ખૂબ નાચ-ગાન થતા અને રોશની કરવામાં આવતી. દુર્યોધન ઇચ્છતો હતો કે, કોઈ પ્રકારે પાંડવોને એમના અહીંયા આવવાના સમાચાર મળી જાય. પણ જ્યારે પાંડવોની તરફથી કોઈ હલચલ ના થઈ, તો દુર્યોધને એક સંદેશ-વાહકને પાંડવની પાસે મોકલ્યો, જેથી તે આવીને મળે.

સંદેશવાહક નદી-તટ પર પહોંચ્યો. ત્યાં ગન્ધર્વ ચિત્રસેન પોતાની અપ્સરાઓની સાથે આનંદ મનાવી રહ્યા હતા. કૌરવોના સૈનિકોને ત્યાં જોઈને ક્રોધિત થઈ ગયા અને સૈનિકને

અપમાનિત કરીને પાછા મોકલી દીધા.

બિચારા સંદેશવાહક ચુપચાપ દુર્યોધનની પાસે પાછા આવ્યા. ચિત્રસેનની ગુસ્તાખીથી દુર્યોધન ખૂબ ક્રોધિત થયો અને પોતાનું લાવ-લશ્કર લઈને ગન્ધર્વ સેના પર આક્રમણ કરી દીધું. બંને પક્ષોમાં ટક્કરનું યુદ્ધ થયું. ગન્ધર્વોથી ટક્કર ભારે પડી. કૌરવોના અનેક સૈનિક માર્યા ગયા. ગન્ધર્વોએ દુર્યોધનને કેદ કરી લીધો. વસ્તુતઃ ગન્ધર્વોને ઇન્દ્રએ જાણી જોઈને મોકલ્યા હતા, જેથી દુર્યોધનને જે ઇરાદો બનાવ્યો હતો, એને વિક્ષળ કરી શકાય અને પાઠ શીખવાડી શકાય.

દુર્યોધનની ઘરપકડની સૂચના પાંડવોને મળી, તો યુધિષ્ઠિર ખૂબ ચિંતિત થયા. એમણે તત્કાળ ભીમ તેમજ અર્જુનને ગંધર્વોની કેદથી દુર્યોધનને છોડાવાનો આદેશ આપ્યો. ભીમ તો દુર્યોધનની દુર્દશાથી પ્રસન્ન હતો, પરંતુ મોટા ભાઈનું કહેવું હતું, "કશું પણ થાય, તે આપણું લોહી છે, એની રક્ષા કરવી આપણી ફરજ છે." આદેશ મानीને તે અર્જુનની સાથે ચુપચાપ ચાલ્યો ગયો. એ બંનેએ ગન્ધર્વોથી દુર્યોધનને સ્વતંત્ર કરાવી દીધો. ચિત્રસેને દુર્યોધનને આજ્ઞાદ કરતાં કહ્યું- "પાંડવો, તમે લોકો મારા મિત્ર છો, આથી હું સહન કરી શકતો ન હતો કે, દુર્યોધન પોતાનું ઐશ્વર્ય બતાવીને તમારા લોકોનું અપમાન કરવાના મનહૂસ ઇરાદામાં સફળ થઈ જાય. પણ તમારા લોકોની વાત મનીને હું એને છોડું છું. લઈ જાઓ એને."

બંને ભાઈ દુર્યોધનની સાથે યુધિષ્ઠિરની પાસે પહોંચ્યા.

યુધિષ્ઠિરે એનાથી કહ્યું- "બીજાનું ખરાબ ઇચ્છવાવાળા હંમેશાં માત ખાય છે. ખેર, જે કંઈ થયું એને ભૂલી જાઓ અને ભવિષ્યમાં એવું કોઈ કામ ન કરો, જેનાથી સંકટનો સામનો કરવો પડે."

દુર્યોધન આ ઘટનાથી અત્યંત શરમમાં મુકાયો. એણે યુધિષ્ઠિરના આ સહયોગ માટે આભાર વ્યક્ત કર્યો અને પોતાના સાથીઓની સાથે ચુપચાપ હસ્તિનાપુર પાછો આવ્યો.

પાંડવ પણ દ્વૈતવન પાછા ગયા.

★ ★

દુર્યોધન આ અપમાનજનક હારથી ખરાબ રીતે તૂટી ગયો હતો. તે તો અન્ન-જળનો ત્યાગ કરીને રાજ-પાટ દુઃશાસનને સોંપીને આત્મહત્યા કરવા પર ઉતારુ થઈ ગયો.

કર્ણએ કહ્યું- "બન્ધુ, હિમ્મત ના હારો. જો પાંડવોને પોતાના દિવ્યાસ્ત્રો પર ઘમંડ છે, તો આપણે કોઈથી ઓછા નથી. હું પોતાની ચતુરંગિણી સેનાથી શું નથી કરી શકતો. હું પણ દિગ્વિજય કરીને બધાને મુઠ્ઠીમાં કરી લઈશ."

દુર્યોધન ખુશ થઈને બોલ્યો- "તો વાર કઈ વાતની છે, પોતાની ચતુરંગિણી સેના લઈને નિકળી પડો, દિગ્વિજય માટે."

અને ખરેખર કર્ણ એક દિવસે પોતાની ચતુરંગિણી સેનાને લઈને હસ્તિનાપુરથી જે નિકળ્યો, તો એણે ચારે દિશાઓમાં પોતાની વિજય પતાકા લહેરાવી દીધી અને રાજા દ્રુપદ વગેરે અનેક રાજાઓને કેદ કરી લીધા.

કર્ણ દિગ્વિજયથી પાછો ફર્યો, તો દુર્યોધનની ખુશીનો પાર ન રહ્યો, હવે તો એને વિશ્વાસ થઈ ગયો કે, એક દિવસ તે પાંડવોને સરળતાથી માત આપી શકે છે.

કર્ણના દિગ્વિજયની ખુશીમાં કૌરવોએ હસ્તિનાપુરમાં મહાયજ્ઞનું આયોજન કર્યું. કૌરવોએ મહાયજ્ઞમાં ભાગ લેવા માટે પાંડવોની પાસે પણ આમંત્રણ મોકલ્યું.

યુધિષ્ઠિરે ઉત્તર આપ્યો- "અમે નથી આવી શકતા, અમારી વનવાસની અવધિ પણ સમાપ્ત નથી થઈ." ભીમસેને ત્યાં સુધી કહેવડાવી મોકલ્યું છે કે, "તેર વર્ષ સમાપ્ત થવા દો, પછી અમે યુદ્ધથી આ મહાયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ કરીશું."

કૌરવોએ પાંડવોના આ ઉત્તરોને હાંસીમાં ઊડવી દીધા. મહાયજ્ઞ સફળતાપૂર્વક સમાપ્ત થઈ ગયો. કર્ણએ પ્રતિજ્ઞા કરી- "જ્યાં સુધી હું પાંડવોને પરાજિત ના કરી દઉં, ત્યાં સુધી તામસી વસ્તુઓને હાથ પણ નહીં લગાવું અને મારાથી આ અવસર પર કોઈ કશું પણ માંગે જરૂર આપીશ."

આ વનયનો જ લાભ ઉઠાવીને એક દિવસ ઇન્દ્રએ આવીને કર્ણથી કવચ અને કુંડળ પ્રાપ્ત કરી લીધા હતા.

★ ★

પાંડવોનો બાર વર્ષીય વનવાસ સમાપ્ત થવા આવ્યો. હવે સમસ્યા હતી અજ્ઞાતવાસની.

અજ્ઞાતવાસ આરંભ થવાથી પહેલાં એક ઘટના ઘટી.

વનમાં જ્યાં પાંડવ રહેતા હતા, પાસે જ એક બ્રાહ્મણ પણ રહેતો હતો, જે નિયમથી પૂજા-અર્ચના કરતો-કરતો સમય વ્યતીત કરતો હતો. એક દિવસે એક હરણ એના ડેરાની પાસે આવ્યું અને અગ્નિને પ્રજ્વિત કરવાવાળા યંત્ર 'અરણી'થી રમત કરવા લાગ્યું. એનાથી અરણી એના શીંગડાઓમાં ફસાઈ ગઈ અને તે અરણી લઈને ત્યાંથી રકુચક્કર થઈ ગયું. બ્રાહ્મણ એ જોઈને ચિન્તામાં પડી ગયો કે, અગ્નિ વગર પૂજા-અર્ચના કેવી રીતે થઈ શકશે. તે દોડ્યો-દોડ્યો પાંડવોની પાસે ગયો અને યુધિષ્ઠિરથી બોલ્યો- "મહારાજ, હરણ મારી અરણી લીને ભાગ્યું છે. હવે તમે જ એનાથી અરણી પાછી અપાવી શકો છો."

યુધિષ્ઠિરનો ક્ષત્રિય ધર્મ જાગી પડ્યો. બ્રાહ્મણની રક્ષા કરવી એનું પ્રથમ કર્તવ્ય હતું. તેથી એણે અર્જુન સહિત ત્રણેય ભાઈઓને આદેશ આપ્યો, "ચાલો હરણનો પીછો કરીએ અને બ્રાહ્મણની અરણી પાછી લાવીએ."

ચારેય ભાઈ યુધિષ્ઠિરની સાથે હરણની પાછળ ભાગી નિકળ્યા. પરંતુ હરણની તેજીનો મુકાબલો કરવો સરળ ન હતો. તે એક ક્ષણ નજરે આવતું, તો બીજી ક્ષણ જ ફલાંગો મારીને ગાયબ થઈ જતું.

હરણની પાછળ દોડતાં-દોડતાં પાંચેય ભાઈ ખરાબ રીતે થાકી ગયા હતા. શરીરથી પરસેવો છૂટવા લાગ્યો હતો અને તેજ તરસથી ગળું સુકાઈ રહ્યું હતું. નકુલથી રહેવાયું નહીં. તે બોલ્યો- "આપણી વીરતાની ભલે જ ચર્ચા હોય, પરંતુ એક હરણનો આપણે મુકાબલો નથી કરી શકતા. કેવું દુર્ભાગ્ય છે!"

"આ બધું સંયોગ છે નકુલ, અનેસંયોગની આગળ કોઈનો વશ નથી ચાલતો." યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "અત્યારે તો તેજ તરસ લાગી છે, ક્યાંકથી પાણીની વ્યવસ્થા કરો, પછી સ્વસ્થ થઈને હરણનો પીછો કરીશું. નકુલ જરા આ ઝાડ પર ચઢીને જુઓ, ક્યાંય આસપાસ પાણી છે?"

નકુલ ઝાડ પર ચઢી ગયો અને દૂર-દૂર સુધી જોવા લાગ્યો. એક જગ્યાએ એને હર્યુ-ભર્યુ ઘાસ નજરે આવ્યું અને ઉડી રહેલા બગલાં પણ. નકુલ સમજી ગયો કે, ત્યાં પાણી અવશ્ય હશે. નકુલ ઝાડથી ઉતરીને ત્યાં પાણી લેવા ચાલ્યો ગયો.

જ્યારે જળાશય આવી ગયું, તો નકુલ પાણી ભરવા માટે નીચે ઝુક્યો. ત્યારે જ ક્યાંકથી ગંભીર અવાજ આવ્યો- "નકુલ, આ જળાશય પર મારો અધિકાર છે. જો તેં મારા પ્રશ્નોનો સાચો-સાચો જવાબ આપ્યો, ત્યારે જ હું તને પાણી લેવાની સ્વીકૃતિ પ્રદાન કરીશ."

નકુલે ચારે તરફ નજર દોડાવી, પણ એને બોલવાવાળું કોઈ નજરે ન આવ્યું. નકુલને તેજ તરસ લાગી હતી, તેથી તે બોલ્યો- "પહેલાં મને પાણી પીવા દો પછી હું તમારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપીશ."

આટલું કહીને નકુલે જળાશયથી અંજુલિ ભરી અને પી ગયો. પાણી પીવાની આગલી ક્ષણે જ નકુલની ચેતના લુપ્ત થઈ ગઈ અને તે જળાશયના કિનારે બેભાન થઈ ગયો.

ત્યાં ચારેય ભાઈ નકુલની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. ખૂબ વાર સુધી પણ નકુલ પાછો ના આવ્યો, તો યુધિષ્ઠિરે સહદેવને એની શોધમાં મોકલ્યો. તે પણ જ્યારે જળાશયની નજીક પહોંચ્યો, તો પોતાની તરસ છુપાવવાની ઇચ્છાને દબાવી ના શક્યો. અદૃશ્ય ગંભીર અવાજે એને પણ ચેતાવણી આપી, તેમ છતાં એણે પાણી પી લીધું અને બેભાન થઈ ગયો.

ભીમ તેમજ અર્જુન પણ ભાઈઓ તેમજ પાણીની શોધમાં ગયા પરંતુ એમની પણ એ જ દશા થઈ, જે નકુલ અને સહદેવની થઈ હતી.

હવે યુધિષ્ઠિર ગભરાયા અને ખુદ એમની શોધમાં આગળ વધ્યા.

જળાશયની આસપાસ એમણે પોતાના ભાઈઓને શોધ્યા, તો ત્યાં જ એમના બેભાન શરીર નજરે આવી ગયા. ભાઈઓની આ દુર્દશન જોઈને યુધિષ્ઠિર ચક્રિત રહી ગયા. એમને સમજમાં ના આવ્યું કે, ભાઈઓને કોણે અને કેમ આ હાલતમાં પહોંચાડ્યા. યુધિષ્ઠિરનું ગળું તરસથી સુકાઈ રહ્યું હતું. એમણે પહેલાં પાણી પીને આ સમસ્યા પર વિચારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

યુધિષ્ઠિર જેવા જ જળાશયના કિનારે પહોંચીને પાણી લેવા માટે ઝુક્યા કે, એમને પણ ગંભીર અવાજ સંભળાયો- "યુધિષ્ઠિર પાણી પીવાથી પહેલાં મારી વાત ધ્યાનથી સાંભળો. આ જળાશય પર મારો અધિકાર છે. જો તું પાણી પીવા ઇચ્છે છે, તો પહેલાં મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો, તે મારા બધા પ્રશ્નોનો ઠીક-ઠાક ઉત્તર આપ્યો, તો પાણી પીવાની આજ્ઞા મળશે, નહીંતર નહીં. જો તે મારી અનુમતિ વગર પાણી પીવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તો તારી પણ એ જ હાલત થશે, જે તારા ભાઈઓની

થઈ છે."

યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો- "આ સમયે હું પોતાના ભાઈઓની દશા તેમજ પોતાની તરસથી અત્યંત વ્યાકુળ છું, તેથી તમે જેવું ઇચ્છશો, તેવું જ કરીશ. પ્રશ્ન પૂછો."

ગંભીર અવાજમાં પૂછવામાં આવ્યું- "પૃથ્વીથી ભારે વસ્તુ?"

"માં."

"સ્વર્ગથી ઊંચું કોણ?"

"પિતા."

"હવાથી પણ તેજ?"

"મન."

"ખુલ્લી આંખોથી કોણ સૂવે છે?"

"માછલી."

"સંસારની સૌથી આશ્ચર્યજનક વાત?"

"એ જ કે, કોઈના મરવા પર લોકો એવા દુઃખી થાય છે, જાણે તે ખુદ ક્યારેય મરશે નહીં, જ્યારે કે એક દિવસ એમને પણ મરવાનું હોય છે."

"તુચ્છતમ્ વસ્તુ?"

"ઘાસ."

"ધનવાન કોણ?"

"લાલચથી મુક્ત પ્રાણી."

"સુખી કોણ?"

"ચિંતાથી મુક્ત પ્રાણી."

"બધાનું વ્હાલું કોણ?"

"ગર્વથી મુક્ત પ્રાણી."

"ઘરમાં સુખ-દુઃખનું સાથી કોણ?"

"પત્ની."

"યાત્રામાં સહાયક કોણ?"

"વિદ્યા."

"બુદ્ધિશાળી કોણ?"

"જે બુદ્ધિશાળીઓની સાથે રહે."

"મરણોન્મુખ વ્યક્તિનો મિત્ર?"

"દાન-પુણ્ય."

"સૂર્યને કોણ ઉદિત કરે છે અને તે અસ્ત કેમ થાય છે?"

"સૂર્યને ઉદિત કરે છે- સર્જનકરત્ બ્રહ્મ અને તે અસ્ત થાય છે- પોતાના ધર્મથી."

પ્રશ્નકર્તા કોઈ અન્ય નહીં, યક્ષ હતો.

યક્ષે આ પ્રકારે પૂરા એકસો પ્રશ્ન યુધિષ્ઠિરથી પૂછ્યાં, જેમનો યુધિષ્ઠિરે યોગ્ય જવાબ આપ્યો. યક્ષે બધા પ્રશ્ન જલ્દી-જલ્દી એક પછી એક પૂછ્યા હતા, જેમનો યુધિષ્ઠિરે એ જ ગતિથી ઉત્તર આપ્યો હતો. યક્ષ યુધિષ્ઠિરના બધા પ્રશ્નોથી સંતુષ્ટ હતો.

યક્ષે કહ્યું, "હે ધર્મવીર! તારા ઉત્તરથી હું પ્રસન્ન થયો. તારી સામે તારા ચારેય ભાઈ મૃત પડ્યા છે, હવે એ બતાવો કે તું કોને જીવિત જોવા ઇચ્છે છે? જેની તરફ ઇશારો કરી દેશો હું એને પુનર્જીવિત કરી દઈશ."

"હે યક્ષ!" તમે મારા સૌથી નાના ભાઈ નકુલને જીવિત કરી દો."

"આ શું? નકુલ તો તારો સૌતેલો ભાઈ છે. તું પોતાના સગા ભાઈ ભીમ કે અર્જુનને કેમ જીવિત જોવા નથી ઇચ્છતો?"

"કેમ કે કુન્તીથી એક પુત્ર હું તો જીવિત છું જ, હું એક ભાઈ માદ્રી-પુત્રની નિશાની તરીકે જીવિત જોવા ઇચ્છું છું."

યુધિષ્ઠિરનો આ ત્યાગ તેમજ ભ્રાતૃ-સ્નેહ જોઈને યક્ષ ખૂબ પ્રભાવિત થયો. બોલ્યો, "યુધિષ્ઠિર, ખરેખર તું ધન્ય છો. લો હું તારા ચારેય ભાઈઓને જીવિત કરી દઉં છું."

યક્ષે યુધિષ્ઠિરના ચારેય ભાઈઓને જીવિત કરી દીધા. પાંચેય ભાઈ ફરીથી એક-બીજાને મેળવીને પ્રસન્ન થયા.

યક્ષે કહ્યું, "યુધિષ્ઠિર હવે તું મારાથી કોઈ વરદાન માંગો."

યુધિષ્ઠિરને તત્કાળ યાદ આવ્યું કે, તે બ્રાહ્મણની અરણીની શોધમાં નિકળ્યા હતા અને હવે હરણનું દૂર-દૂર સુધી કોઈ નિશાન ન હતું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "હે યક્ષ, મારે કશું નથી જોઈતું. બસ, મને ગરીબ બ્રાહ્મણની અરણી અપાવી દો, જેથી બ્રાહ્મણને આપવામાં આવેલું વચન હું પૂરું કરી શકું."

"તથાસ્તુ."

આ અવાજની સાથે યક્ષ સામે પ્રગટ થઈ ગયો. યક્ષ ખુદ ધર્મદેવ હતા. યુધિષ્ઠિરના પિતા, જેમું કુન્તીએ મંત્ર દ્વારા આહ્વાન કર્યું હતું. ધર્મદેવ યુધિષ્ઠિરના ધૈર્ય, સાહસ અને શક્તિની પરીક્ષા લેવા ઇચ્છતા હતા, આથી એમણે હરણનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું અને બ્રાહ્મણની અરણી લઈને ભાગી નિકળ્યા હતા. તેઓ જોવા ઇચ્છતા હતા કે, વનવાસનું કષ્ટ ભોગવવાથી ક્યાંક યુધિષ્ઠિર ધર્માચરણથી ભટકી તો નથી ગયા.

યુધિષ્ઠિર પરીક્ષામાં એકદમ ખરા ઉતર્યા, તો એમણે યુધિષ્ઠિરને બધું જ બતાવી દીધું અને બ્રાહ્મણની અરણી પાછી આપીને બોલ્યા, "આજે હું ખરેખર ખૂબ સંતુષ્ટ થયો. હું તમને લોકોને આશીર્વાદ આપું છું કે, અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન તમારા લોકોનો કોઈ વાળ પણ વાંકો નહીં કરી શકે. શત્રુ તમને શોધવા ઇચ્છશે, તમારું અહિત કરવા ઇચ્છશે, પણ એમને નિરાશા જ મળશે."

પાંચેય ભાઈ ધર્મદેવની સામે નતમસ્તક થઈ ગયા. ધર્મદેવ એમને આશીર્વાદ આપીને અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

પાંડવ અરણી લઈને આશ્રમની તરફ પાછા ચાલ્યા ગયા.

(૧૦)

એક દિવસે વાનવાસીઓએ જોયું કે, પાંડવ પોતાના આશ્રમથી લુપ્ત થઈ ગયા છે. એમને શોધવાના ખૂબ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા, પણ પાંડવોને ક્યાંય જાણ ન ચાલી.

પાંડવોનો અજ્ઞાતવાસ આરંભ થઈ ગયો હતો, આથી તેઓ રાત્રે બધાની નજરોથી બચીને ગાયબ થઈ ગયા હતા.

એક ગુપ્ત સ્થાન પર પહોંચીને પાંડવો પોતાની આગલી યોજના પર વિચાર-વિમર્શ કર્યો.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "અજ્ઞાતવાસ આપણા બધા માટે મુશ્કેલ કાળ છે. આઅવસર પર કોઈએ આપણને ઓળખી લીધા કે જોઈ લીધા તો આપણે ફરીથીવનવાસ ભોગવવો પડશે. આથી પૂરી સાવધાની વર્તવી જરૂરી છે."

"કેમ ના આપણે બધા અલગ-અલગ દિશાઓની તરફ નિકળી જઈએ અને છુપાઈને રહીએ." ભીમે કહ્યું, "ક્યાંક એવું ન થાય કે, એક નારીની સાથે આપણે પાંચેયને એક સાથે જોઈને લોકો આપણને સહજ જ ઓળખી લે."

"આ આશંકા તો છે, પણ આપણે અલગ-અલગ ના રહેવું જોઈએ, એનાથી તો આપણી શક્તિના ભાગલા થઈ જશે. યોગ્ય એ જ છે કે, આપણે એકજુટ રહીએ અને કોઈની દૃષ્ટિમાં ના પડીએ." યુધિષ્ઠિરનો વિચાર હતો.

"તે કેવી રીતે?" ભાઈઓએ પૂછ્યું.

થોડી વાર સુધી વિચાર્યા પછી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "આપણે વેશ બદલીને રહેવું જોઈએ. આપણે અહીંયાથી મત્સ્ય પ્રદેશ જઈએ. ત્યાંના રાજા વિરાટ વૃદ્ધ છે, એમની પાસે જઈને આપણે કામ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશું. મને વિશ્વાસ છે કે, આપણા લોકો પર દયા કરીને તેઓ આપણને નોકરી જરૂર આપશે."

દ્રૌપદી વર્તમાન સ્થિતિથી પહેલાં જ વ્યથિત હતી, યુધિષ્ઠિરની વાત સાંભળીને એની આંખો ભરાઈ આવી. બોલી, "કેવું ભાગ્ય છે, આપણું. જે ખુદ એક દિવસ સેંકડો દાસોને આશ્રય આપતા હતા, તેઓ આજે દર-દર ભટકી રહ્યા છે અને કોઈ અન્ય રાજાના દરબારમાં નોકરી મેળવવા માટે મજબૂર છે."

યુધિષ્ઠિરે સાંત્વના આપીને કહ્યું, "ગભરાઓ નહીં, દ્રૌપદી. આ બધું હંમેશાં માટે નહીં રહે. આપણે ફરી જૂની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લઈશું. હવે મારી યોજના ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. આપણે બધા વેશ બદલીને અલગ-અલગ મત્સ્ય પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરીશું. પહેલાં હું રાજા વિરાટથી મળીશ. હું એમનાથી કહીશ કે, જુગારની કીડામાં હું પટુ છું, જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત છું, આથી તેઓ મને નોકરી પર રાખી લે, તો હું ખાલી સમયમાં જુગારની કીડાથી એમનું મનોરંજન કરીશ અને નીતિ તેમજ જ્યોતિષમાં એમને મદદ કરીશ. વિરાટ આ સાંભળીને મને અવશ્ય નોકરી આપી દેશે. ત્યાં મારું નામ હશે-કંક. અને તૂં ભીમ, તૂં કયો વેશ ધારણ કરીશ? મને ડર છે કે, તારું ભારે ભરખમ શરીર જોઈને લોકો તને ઓળખી ના લે."

ભીમ બોલ્યો, "ગભરાઓ નહીં ભાઈ, મારું શરીર ભારે-ભરખમ છે, તો હું ખુદને રસોઈયો બનાવી લઈશ. રસોઈયા તો મોટા-તાજા જ હોય છે. હું વિરાટથી કહીશ કે, એને હું ખૂબ સ્વાદિષ્ટ વ્યંજન બનાવીને ખવડાવીશ, બસ મારી નોકરી પાક્કી. હું પોતાનું નામ 'વલ્લભ' રાખી લઈશ. હું ત્યાં પોતાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરીને રાજાને ખુશ રાખીશ. ઠીક છે ને?"

"હા, એકદમ ઠીક છે." યુધિષ્ઠિર ફરી અર્જુનની તરફ જોઈને બોલ્યા, "અને તારો શું વિચાર છે?"

"મારે તો નારીનું રૂપ ધારણ કરવું પડશે, જેથી કોઈને મારા લડાકૂ થવાનો સંદેહ જ નહીં રહે. મારી બાંહોમાં ધનુષના નિશાન છે, જેમને હું બંગડીઓમાં છુપાવી લઈશ. હું રાજા વિરાટથી અન્તઃપુરની નોકરી પ્રાપ્ત કરી લઈશ અને ત્યાંની મહિલાઓની વચ્ચે રહીને એમને કથા-વાર્તાઓ સંભળાવીને એમનું મનોરંજન કરીશ. મારું નામ રહેશે- 'વૃહન્નલા'." અર્જુને જવાબ આપ્યો.

યુધિષ્ઠિરને અર્જુનની આ યોજના પસંદ તો ના આવી, પણ મજબૂરીમાં પોતાની સ્વીકૃતિ આપી દીધી.

"અને હું મહારાજના અસ્તબળનો રખેવાળ બની જઈશ." નકુલ બોલ્યો, "હું પોતાનું નામ 'ગ્રંથિક' રાખી લઈશ અને ત્યાં ઘોડાઓની દેખભાળ કરીશ. હું રાજાથી કહીશ કે,

ઇન્દ્રપ્રસ્થના નરેશ યુધિષ્ઠિરની પાસે પણ હું અસ્તબળમાં કામ કરી ચુક્યો છું. આમ પણ, ઘોડાઓને સાધવામાં મારો કોઈ જવાબ નથી."

"હું રાજા વિરાટની ગૌશાળામાં નોકરી કરી લઈશ અને ગાયો તેમજ બળદોની સેવા કરીશ. મારો સ્પર્શ થતાં જ ગાયો પહેલાંથી વધારે દૂધ આપશે."

પોતાની આ યોજના પર પાંચેય ભાઈ બાર વર્ષમાં પહેલી વાર મન ભરીને હસ્યા. હવે રહી ગઈ હતી ફક્ત દ્રૌપદી. બધાએ દ્રૌપદીની તરફ જોયું. તે વિચારોમાં ખોવાયેલી હતી.

યુધિષ્ઠિરે ધીમેથી કહ્યું, "તેં પોતાના વિશે શું વિચાર્યું છે- દ્રૌપદી? તે તો ક્યારેય કોઈ કામ નથી કર્યું, પછી ભલું રાજા વિરાટના અહીંયા ક્યું કામ માંગીશ?"

દ્રૌપદી દૃઢ સ્વરમાં બોલી, "તમે મારી ચિન્તા ના કરો, હું પણ પોતાનું સર્તવ્ય નિભાવીશ. મને યાદ આવે છે, ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં મારી પાસે એક દાસી કામ કરતી હતી સૈરન્દ્રી. હું સૈરન્દ્રી બનીને રાજા વિરાટથી મળીશ અને નોકરીની યાચના કરીશ. તેઓ મને અવશ્ય પોતાને ત્યાં નોકરી પર રાખી લેશે અને હું પણ અન્ત:પુરમાં રાજકુમારીઓ તેમજ અન્ય મહિલાઓની સેવા-ટહેલ કરીશ. આ પ્રકારે ત્યાં હું સુરક્ષિત પણ રહીશ."

પાંચેય ભાઈઓની સામે દ્રૌપદીનો આ અભિપ્રાય માનવા સિવાય અન્ય કોઈ ચારો ન હતો. એમણે પોતાના કુળ-પુરોહિતથી આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યા અને મત્સ્ય પ્રદેશની તરફ ચાલી પડ્યા.

★ ★

મત્સ્ય પ્રદેશની નજીક પહોંચતા જ પાંડવોએ પોતાના કપડાં વગેરે તેમજ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર નગરની બહાર એક ઝાડની સૌથી ઊંચી ડાળ પર છુપાવીને રાખી દીધા. પછી પોતાનો વેશ બદલીને તેઓ ખાલી હાથે વિરાટ નરેશના દરબારમાં પહોંચ્યા અને નોકરીની યાચના કરી. એ બધાની વિશેષતા સાંભળીને વિરાટે એમને તત્કાળ નોકરી પર રાખી લીધા. કોઈ પણ એમને ઓળખી ના શક્યું.

પાંચેય ભાઈ તેમજ દ્રૌપદી ખૂબ લગનથી વિરાટના મહેલમાં કામ કરી રહ્યા હતા. એમની યોગ્યતાથી બધા ખૂબ જ પ્રસન્ન હતા- કોઈની નજરોમાં પડ્યા વગર એમણે કેટલાય મહીના દરબારમાં નિર્વિઘ્ન પસાર કરી દીધા. પાંડવ પ્રસન્ન હતા કે, જલ્દી જ અજ્ઞાતવાસનનું એમનું આ વર્ષ પણ આરામથી પસાર થઈ જશે, પછી તેઓ પોતાના રાજ્ય ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાછા જવા માટે કાબેલ બની જશે.

અજ્ઞાતવાસમાં હવે થોડાં જ દિવસ શેષ રહી ગયા હતા. દ્રૌપદી તેમજ પાંચેય ભાઈ એક-એક દિવસ ગણતાં-ગણતાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાછા ફરવાની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. ત્યારે પાંડવ ફરી મુસીબતમાં ઘેરાઈ ગયા.

મહાલાજી વિરાટના મહેલમાં રહેતો હતો એક રાજા કીચક. તે મહારાણી સુદેષ્ણાનો ભાઈ હતો. તે મત્સ્ય દેશનો સેનાપતિ હતો અને ખૂબ શક્તિશાળી તેમજ આકર્ષક હતો. એક દિવસે મહેલમાં એણે સૈરન્દ્રી બનેલી દ્રૌપદીને જોઈ લીધી. પહેલી નજરમાં જ દ્રૌપદી એને ગમી ગઈ. દ્રૌપદી ના ફક્ત સુંદર હતી, બલ્કે રાણીની જે લગનથી સેવા કરતી હતી, એનાથી કીચક અત્યંત પ્રભાવિત થઈ ગયો. હવે તે એને આકર્ષિત કરવાના પ્રયાસમાં લાગી ગયો.

કીચકની હરકતો દ્રૌપદીથી છુપાયેલી ન હતી, ના તો પાંડવ એનાથી અજાણ હતા. પણ પાંડવ લાચાર હતા, જો એમણે કીચકની હરકતો પર નારાજગી પ્રગટ કરી, તો એમના પ્રગટ થઈ જવાનો ડર હતો. દ્રૌપદીથી રહેવાયું નહીં, તો એણે મહારાણી સુદેષ્ણાથી ફરિયાદ કરી દીધી, "જુઓ, પોતાના ભાઈને મનાઈ કરી દો કે તેઓ મને હેરાન ના કરે. આમ પણ હું વિવાહિતા છું અને મને આ હરકતો પસંદ નથી, મારા વિવાહ ગન્ધર્વથી થઈ ચુક્યા છે. ક્યાંક એવું ન થાય કે, ગન્ધર્વ કીચકની હરકતોથી નારાજ થઈ જાય અને કીચકનું અહિંત કરી બેસે."

સુદેષ્ણા દ્રૌપદીનો સાથ પસંદ કરતી હતી. તે દ્રૌપદીને નારાજ કરવા ઇચ્છતી ન હતી, તેથી એણે કીચકને મનાઈ તો કરી દીધી, પરંતુ ભાઈ તો આખરે ભાઈ હોય છે, આથી કીચક પર એણે કોઈ મોટો પ્રતિબંધ ના રાખ્યો. સત્ય તો એ હતું કે, દ્રૌપદીની સુંદરતાને કારણે તે મનોમન ડરતી હતી કે, ક્યાંક રાજા વિરાટ પણ એના પર મુગ્ધ ન થઈ જાય, આથી કીચકને વચ્ચે આવતા જોઈને તે નિશ્ચિંત થઈ ગઈ હતી કેમ કે વિરાટ વૃદ્ધ હતા અને કીચકથી દબાતા હતા.

કીચકને જ્યારે જાણ ચાલી કે, દ્રૌપદીએ એનું પ્રણય-નિવેદન ઠુકરાવી દીધું છે, તો તે ક્રોધિત થઈ ગયો. "હૂંહ!" તે મનોમન વિચાર કરીને બોલ્યો, "એક સાધારણ દાસીને કઈ વાતનું ધમંડ છે કે, એણે એક સેનાપતિને ઠુકરાવી દીધો. હું એને જોઈ લઈશ."

એક દિવસ કીચકે પોતાની બહેનથી કહ્યું, "સુદેષ્ણા, જરા સૈરન્દ્રીને મારી પાસે મોકલી દેજો, કેટલાંક વિશેષ કામ છે."

પહેલાં તો દ્રૌપદી ખચકાઈ, પછી રાણીના આદેશને માનીને ચુપચાપ કીચકની પાસે ચાલી ગઈ. કીચકે દ્રૌપદીને જોતા જ એને બાંહોમાં ભરી લેવા ઇચ્છી. દ્રૌપદી કીચકનો આ વ્યવહાર

જોઈને વિસ્મિત રહી ગઈ.એણે કીચકને એક તરફ ધકેલી દીધો અને બોલી- "તને એક બેસહારા નારી પર અત્યાચાર કરતાં લાજ ન આવી? હું તારી આ હરકતોની એ મજા ચખાવીશ કે, જિંદગીભર યાદ રાખીશ."

જવાબમાં કીચક અટ્ટહાસ્ય કરી ઊઠ્યો.

દ્રૌપદીએ કીચકનું મન ભરીને અપમાન કર્યું. લાજ તેમજ શરમના માર્યા દ્રૌપદીની આંખોથી આંસૂ વહી નિકળ્યા. તે પોતાના દુર્ભાગ્ય પર જોર-જોરથી રોવા લાગી. પછી તે સીધા રાજા વિરાટના કક્ષમાં જઈ પહોંચી. રાજા વિરાટ એ સમયે યુધિષ્ઠિરની સાથે જુગારની રમત રમવામાં નિમગ્ન હતા. દ્રૌપદીએ પાસે જઈને સિસકતાં-સિસકતાં કીચકની એક-એક હરકત બયાન કરી દીધી.

રાજા વિરાટે સાંભળીને પણ ધ્યાન ન આપ્યું, કેમ કે તે કીચકના વિરુદ્ધ કોઈ પગલું ઉઠાવી શકતા ન હતા. અને યુધિષ્ઠિર? એના તો રૂંવાડે-રૂંવાડાં ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યા. પણ તે દાંત ભીંસીને રહી ગયો, આ પરિસ્થિતિઓમાં તે ખુલીને દ્રૌપદીની ના તો કોઈ મદદ કરી શકતા હતા અને ના સમર્થન. એણે દ્રૌપદીની તરફ આંખો ઉઠાવીને પણ ના જોયું અને પૂર્વવત્ રમતા રહ્યા. બોલ્યા- "ચાલ સંભાળો રાજન્."

દ્રૌપદી બંનેને કશું ન બોલતાં જોઈને ક્ષુબ્ધ થઈ ગઈ. તે એ જ સમયે રોતી-કલપતી ભીમની પાસે પહોંચી અને બોલી - "કીચક મારું અપમાન કરવા પર તુલ્યો છે અને કોઈ પણ મારી સહાયતા કરવા માટે તૈયાર નથી. વિરાટની વાત તો જવા દો, યુધિષ્ઠિરે મારી વાત પર કોઈ ધ્યાન ના આપ્યું. હવે તમે જ કશું કરો."

ભીમનું કસરતી શરીર દ્રૌપદીની વાત સાંભળીને ક્રોધથી એકદમ કાંપી ઊઠ્યું. તે બોલ્યો- "તમે ચિન્તા ના કરો, પાંચાલી. હું કીચકને આ કરણીની મજા ચખાવીશ. બસ, તારે થોડી મદદ કરવી પડશે."

"કેવી મદદ?"

"તું કીચકને અડધી રાત્રિના સમયે એકાંતમાં નૃત્યશાળામાં બોલાવો. બાકીનું કામ હું નિપટાવી દઈશ."

દ્રૌપદીએ ભીમની વાત માની લીધી. પછીથી જ્યારે કીચક એનાથી ફરીથી મળ્યો, તો દ્રૌપદીએ એનાથી સદ્વ્યવહાર કર્યો. દ્રૌપદીનું બદલાયેલું રૂપ જોઈને કીચક ઝૂમી ઊઠ્યો. બોલ્યો- "તો તું મારું પ્રણય નિવેદન સ્વીકાર કરી લીધું?"

"હા!" દ્રૌપદીએ કહ્યું- "દિવસમાં આ પ્રકારે ખુલ્લેઆમ હળવું-મળવું ઠીક નથી. કોઈ જોઈ લેશે, તો શું કહેશે. એવું કરો, આજે અડધી રાત્રે નૃત્યશાળામાં મળજો, ત્યાં જ વાત કરીશું."

કીચક એ જ તો ઇચ્છતો હતો. એણે કહ્યું- "જરૂર આવીશ, સૈરન્દ્રી."

અડધી રાત્રિના સમયે કીચક નૃત્યશાળા પહોંચ્યો. નૃત્યશાળામાં અંધારું હતું અને એકાંત હતું. એણે એક વાર સૈરન્દ્રીની શોધમાં અહીં-તહીં નજરો દોડાવી, પરંતુ સૈરન્દ્રીનું ક્યાંય નામોનિશાન ન હતું. દ્રૌપદીને બદલે ત્યાં ભીમ છુપાઈને બેઠો હતો. ભીમે તક મળતાં જ કીચકને પોતાની બાંહોમાં ભરી લીધો. અચાનક આક્રમણથી કીચકને ખુદને સંભાળવાની તક ના મળી અને ભીમે જમીન પર પટકી-પટકીને કીચકને મારી નાંખ્યો. કીચકની લાશ માંસના લોચાઓમાં બદલાઈ ગઈ હતી.

બીજા દિવસે જ્યારે કીચકની લાશ મળી, તો એને કોઈ ઓળખી પણ ના શક્યું. આખા મત્સ્ય નગરમાં તહેલકો મચી ગયો.

રાજા વિરાટને કીચકની દર્દનાક મોતની જાણ ચાલી, તો તેઓ એકદમ કિંકર્તવ્યવિમૂઢ થઈ ગયા. બોલ્યા- "આ તો કોઈ માનવનું કામ નથી. કીચક ને મારવાવાળો જરૂર કોઈ રાક્ષસ હશે."

"રાક્ષસે નહીં" દ્રૌપદીએ આગળ વધીને એલાન કર્યું- "એને મારા ગન્ધર્વ પતિએ માર્યો છે, એણે મારા પર કુદૃષ્ટિ નાંખી હતી, મારા પર જે કોઈ નીયત બગાડશે, એની એ જ દશા થશે."

હવે તો દ્રૌપદીને બધા એમ જોવા લાગ્યા, જાણે તે અલૌકિક શક્તિઓની સ્વામિની હોય. કોઈની હિંમત ન થઈ કે, તે દ્રૌપદીનો વિરોધ કરી શકે અથવા ભર્ત્સના કરી શકે.

કીચકના અંતિમ સંસ્કારથી નિપટાઈને રાજા વિરાટ તેમજ રાણી સુદેષ્ણા મહેલ પાછા ફર્યા, તો સૈરન્દ્રીનો ડર એણના મનમાં સમાયેલો હતો.

સુદેષ્ણાએ દ્રૌપદીને બોલાવીને કહ્યું- "સૈરન્દ્રી, અમે તારી સેવાથી ભરાઈ ગયા, હવે તૂ અમારા અહીંયાથી ચાલી જા, તારા કારણે મારા ભાઈને જીવથી હાથ ધોવો પડ્યો, કાલે બની શકે છે કે કોઈ બીજાએ મરવું પડે. તારા ગન્ધર્વ પતિનું કોઈ ઠેકાણું નથી, તે ક્યારે કોને દુનિયાથી ઉઠાવી દે. યોગ્ય એ જ છે કે, તૂ મહેલથી દફા થઈ જા."

દ્રૌપદી ભલું ક્યાં જતી! અજ્ઞાતવાસમાં થોડાં જ દિવસ બાકી રહી ગયા હતા. તે બોલી- "મહારાણી, નારાજ ન થાઓ, કીચકનું મન પાપી હતું, ભલું મારો ગન્ધર્વ પતિ એની કરતૂતોને

કેવી રીતે અનદેખી કરી દેતો? જો કીચક મારું સન્માન કરતો, તો મારા પતિએ એને હાથ પણ ના લગાવ્યો હોત. હું અસહાય સ્ત્રી છું, મારા પર કૃપા કરો, મહેલથી કાઢશો નહીં. વધારે નહીં તો ફક્ત તેર દિવસ રહેવા દો, પછી હું સ્વયં જ ચાલી જઈશ."

"ફક્ત તેર દિવસ!" રાણી સુદેષ્ણાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું- "ફક્ત તેર દિવસ જ કેમ?"

"એ હું અત્યારે નથી બતાવી શકતી. બસ એટલું મानी લો કે, એક વિશેષ પ્રયોજનથી જ હું અહીંયા રોકાઈ છું."

થોડું વિચારીને સુદેષ્ણા બોલી- "ઠીક છે, હું તને તેર દિવસ મહેલમાં રહેવાની અનુમતિ આપું છું. પરંતુ પોતાના ગંધર્વ પતિને મહેલથી દૂર જ રાખજે."

દ્રૌપદી હસીને બોલી- "તેઓ મહેલની નજીક ક્યારેય નહીં આવે."

★ ★

હસ્તિનાપુરમાં દુર્યોધન અશાંત હતો.

જેમ-જેમ પાંડવોના અજ્ઞાતવાસનો સમય સમાપ્તિ તરફ વધી રહ્યો હતો, તેમ-તેમ દુર્યોધનની ચિન્તા વધતી જઈ રહી હતી. જો પાંડવ સફળતાપૂર્વક પાછા આવી ગયા, તો કૌરવો માટે તેઓ હંમેશાં માટે સંકટ બની હશે. દુર્યોધન કોઈ પ્રકારે એમની તપાસ લગાવીને એમનું અહિંત કરવા માટે કટિબદ્ધ હતો. પરંતુ પાંડવોનો ક્યાંય પતો ન હતો, તેઓ અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન ન જાણે દુનિયાના ક્યા ખૂણામાં છુપાઈ ગયા હતા.

દુર્યોધને પાંડવોની શોધમાં ચારેય તરફ ગુપ્તચરો મોકલ્યા, પરંતુ ગુપ્તચર પણ નિરાશ થઈને પાછા આવી ગયા.

ત્યારે જ દુર્યોધનને મત્સ્ય દેશથી એ સમાચાર મળ્યા કે, મહારાજ વિરાટનો સેનાપતિ કીચક માર્યો ગયો. એને કોઈ ગંધર્વએ એટલી ખરાબ રીતે માર્યો હતો કે, એની લાશને ઓળખવી પણ મુશ્કેલ થઈ ગઈ હતી. દુર્યોધન આ સાંભળીને ચિન્તામાં પડી ગયો કે, કીચકને મારવાવાળો કોણ હોઈ શકે છે? કીચકને ફક્ત બે જ પ્રાણી મારી શકતા હતા- બલરામ અને ભીમ. બલરામને શું પડી હતી કે, તે કીચકને મારવા આવતો, રહી ગયો ભીમ તો, ભીમ દ્વારા એ શક્ય હતું કે, તે કીચકની હત્યા કરે. કેમ કે સમાચારમાં બતાવવામાં આવ્યું કે, કીચકને મારવાનું કારણ હતી- સૈરન્દ્રી નામની દાસી, જે મહેલમાં રાણીની સેવામાં નિયુક્ત હતી, આ ગંધર્વ એનો પતિ હતો. દુર્યોધનને શંકા થઈ કે, હોય ના હોય આ સૈરન્દ્રી કોઈ અન્ય નહીં,

દ્રૌપદી છે. જો તેઓ બંને મહેલમાં છે, તો નિશ્ચિત રૂપથી બાકી ચારેય ભાઈ પણ એ જ મહેલમાં હશે. જો કોઈ પ્રકારે એમને ઓળખી લેવામાં આવે, તો દુર્યોધનનું કામ સરળતાથી પૂરું થઈ શકતું હતું- એટલે શરત અનુસાર પાંડવોને ફરીથી તેર વર્ષોનો વનવાસ ભોગવવા માટે બાધ્ય થવું પડશે.

દુર્યોધને જલ્દી જ પોતાના સમર્થકોને બોલાવ્યા અને મત્સ્ય દેશની નવીનતમ સૂચનાઓની જાણકારી આપીને કહ્યું- "તક ઉત્તમ છે, આપણે આ જ સમયે ચાલીને મત્સ્ય દેશ પર હુમલો કરી દેવો જોઈએ અને પાંડવોની પોલ ખોલી દેવી જોઈએ."

કર્ણએ સમર્થન કર્યું- "હા, એ જ ઠીક છે. આપણે બે દિશાઓથી મત્સ્ય દેશ પર હુમલો કરવો જોઈએ, કીચકના મરી ગયા પછી રાજા વિરાટ આપણો મુકાબલો નહીં કરી શકે. એવી હાલતમાં પાંડવોનું ક્ષત્રિય લોહી અવશ્ય ઉકળી ઉઠશે અને તેઓ વિરાટની મદદ કરવા અવશ્ય આગળ વધશે. બસ, ત્યારે જ આપણે એમને ઓળખી લઈશું અને એમને ફરીથી વનવાસ માટે વિવશ કરી દઈશું."

આ વાત ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય વગેરેને પસંદ ન આવી. એમણે કૌરવોને ખૂબ જ સમજાવ્યા કે, આ વેર-ભાવમાં કશું નથી રાખ્યું, તમારા લોકોની પાસે બધું જ છે, પાંડવોને પણ વનવાસ પૂરો કરીને પોતાના રાજ્યમાં પાછા આવવા દો, પરંતુ વડીલોની સલાહને અણસાંભળી કરી દીધી. દુર્યોધન પાંડવોને પુનઃ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પ્રતિષ્ઠિત થવા દેવા ઇચ્છતો ન હતો.

કૌરવોની મદદ માટે ત્રિગર્ત દેશનો રાજા સુશર્મા પણ આવ્યો, જે રાજા વિરાટથી શત્રુતા રાખતો હતો. કીચકે પોતાના સમયમાં રાજા સુશર્માને ખૂબ દુઃખ પહોંચાડ્યું હતું, તેથી તે આ તકથી ફાયદો ઉઠાવવા ઇચ્છતો હતો.

નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, મત્સ્ય દેશ પર ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ બે દિશાઓથી આક્રમણ કરવામાં આવે. પહેલાં ત્રિગર્તના રાજા સુશર્મા દક્ષિણથી મત્સ્ય દેશ પર આક્રમણ કરશે અને ઉત્તરથી રાજા વિરાટના પશુ-ધન લૂંટી લેશે."

★ ★

રાજા વિરાટને સૂચના મળી, તો તેઓ અત્યંત ગભરાઈ ગયા. કીચક જેવો સેનાપતિ ગુમાવીને તો તેઓ એકદમ નિરુપાય થઈ ગયા હતા. હવે તે કૌરવો અને ત્રિગર્તની સેનાનો મુકાબલો કેવી રીતે કરશે? વિરાટનો એક પુત્ર રાજકુમાર ઉત્તર હતો, જે યુદ્ધ-કલાથી સર્વથા અજાણ હતો. રાજકુમાર ઉત્તર સિવાય રાજાની એક પુત્રી રાજકુમારી ઉત્તરા હતી.

રાજા વિરાટ ચિન્તાથી ઘેરાઈને પોતાના કક્ષમાં બેઠા હતા. પાસે જ કંક બેઠો હતો. કંકથી રાજાની ચિન્તા જોવાઈ નહીં, તે બોલ્યો- "મહારાજ, કીચક નથી તો શું થયું, જો તમે ધૈર્ય ગુમાવી દેશો, તો કામ કેવી રીતે ચાલશે. તમે ઇચ્છો તો હજુ પણ ખૂબ સરળતાથી શત્રુઓનો મુકાબલો કરી શકાય છે."

"તે કેવી રીતે કંક?"

"જુઓ, તમારા મહેલમાં એક રસોઇયો કામ કરે છે. વલ્લભ, એને તમે ફક્ત સાધારણ રસોઇયો જ ના સમજો, તે જેટલા સ્વાદિષ્ટ વ્યંજન બનાવી શકે છે, એટલી જ ખૂબીથી દુશ્મનોને પછાડી પણ શકે છે. પછી તમારા અસ્તબળમાં એક ગ્રન્થિક નામનો પશુપાલક પણ છે. તે પણ એક યૌદ્ધા જ છે. ગોશાળામી નિયુક્ત તંત્રિપાલ નામનો નવો ગોવાળિયો પણ એક છોકરો છે. જો તમે આદેશ આપો, તો આ લોકો શત્રુઓનો બહાદુરીથી મુકાબલો કરી શકે છે. અને મહારાજ, જો તમે મને પણ અનુમતિ આપી તો હું પણ બે-ચાર હાથ બતાવી શકું છું."

રાજા વિરાટે આશ્ચર્યથી કંકને જોયો- "આ શું કહો છો, કંક. ક્યાં ત્રિગર્ત અને કૌરવોની સુશિક્ષિત સેના અને ક્યાં તમે સામાન્ય લોકો. ભલું તમે લોકો એમનો કેવી રીતે મુકાબલો કરશો?"

કંકે કહ્યું- "હકીકતમાં, અમે ક્યારેક પાંડવોને ત્યાં પણ કામ કરી ચુક્યા છીએ. ભલું પાંડવોની વીરતાથી કોણ અજાણ છે. અમે પાંડવોથી થોડી ઘણી યુદ્ધ કલા શીખી ચુક્યા છીએ, મહારાજ તમે તક આપો, તો અમે પોતાની યુદ્ધ કલાનો પરિચય આપી શકીએ છીએ."

રાજા વિરાટને ભલું શું આપત્તિ હોઈ શકતી હતી. એણે કંકને યુદ્ધમાં ભાગ લેવાની અનુમતિ આપી દીધી.

★ ★

ત્રિગર્તના રાજા સુશર્માએ પોતાની સેનાની સાથે એક તરફથી મત્સ્ય દેશ પર આક્રમણ કરી દીધું. બીજી તરફથી દુર્યોધન પોતાના સાથીઓ ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય, કર્ણ તેમજ દુઃશાસન વગેરેની સાથે કૂચ કરવા માટે તૈયાર ઊભો હતો.

સુશર્માએ ઉત્સાહથી મત્સ્ય દેશમાં પ્રવેશ કર્યો. કીચકનો ડર તો રહ્યો નહીં, તેથી આનન-કુાનનમાં એણે રાજા વિરાટની સેનાના પગ ઉખાડી દીધા અને રાજા વિરાટને કેદ કરીને પોતાના રથ પર લઈ ચાલ્યો.

ત્યારે જ પાંડવ સુશર્માની સેનાથી ટક્કર લેવા પહોંચ્યા. ભીમ તો એટલો આવેશમાં હતો કે, તે એક ઝાટને જ જડ સહિત ઉખાડીને શત્રુ સેના પર હુમલો કરવા ઇચ્છતો હતો, પરંતુ યુધિષ્ઠિરે એને એવું કરવાની મનાઈ કરી દીધી, કેમ કે ડર હતો કે, આ કારનામાથી ક્યાંક ભીમને ઓળખી ના લેવામાં આવે.

તેથી ભીમ ધનુષ અને બાણ લઈને જ સુશર્માની પાછળ દોડ્યો. ધનુષ-બાણ ચલાવવાનો ભીમને કોઈ ખાસ અભ્યાસ ન હતો, પરંતુ એણે એ કુશળતાથી સુશર્મા પર હુમલો કરી દીધો કે, સુશર્માને ભીમની આગળ હાર માનવા માટે વિવશ થવું પડ્યું. ભીમે રાજા વિરાટને સ્વતંત્ર કરી દીધા અને સુશર્માને બંદી બનાવી લીધા. સુશર્મા પોતાના કૃત્યથી અત્યંત શરમમાં મુકાયો અને એણે ભીમથી અકારણે આક્રમણ કરવાની ક્ષમા માંગી લીધી.

સુશર્માનો પશ્ચાત્તાપ જોઈને યુધિષ્ઠિરનું હૃદય પિગળી ગયું. એણે ભીમને આદેશ આપ્યો, "એમને સસન્માન છોડી દો."

સુશર્મા સ્વતંત્ર થઈ ગયા, તો યુધિષ્ઠિરે એનાથી કહ્યું, "તમે પોતાના દેશ જઈ શકો છો. બસ, ધ્યાન રહે કે ભવિષ્યમાં મત્સ્ય દેશની તરફ આંખ ક્યારેય ન ઉઠાવતા."

સુશર્માએ હામી ભરી લીધી અને પોતાની સેનાની સાથે પાછો ચાલ્યો ગયો.

બીજી તરફ સુશર્માની હારથી બેખબર કૌરવ મત્સ્ય દેશનું પશુ-ધન લૂંટવા માટે આગળ વધ્યા. એમણે દેશભરનું પશુ-ધન એકત્ર કર્યું અને ગાય-બળદ હાંકીને લઈ ચાલ્યા. દેશની રક્ષા કરવા માટે કોઈ ઉપસ્થિત ન હતું, કેમ કે રાજા વિરાટ તો સુશર્માથી લડવા નિકળી ગયા હતા અને એમની સાથે ભીમ તેમજ યુધિષ્ઠિર પણ જઈ ચુક્યા હતા.

મહેલમાં ઉપસ્થિત હતો ફક્ત રાજકુમાર ઉત્તર. જ્યારે એની પાસે આ સમાચાર પહોંચ્યા કે, બીજા મોરચાં પર દેશના પશુ-ધનને લૂંટવામાં આવી રહ્યું છે, તો એના હાથ-પગ ફૂલી ગયા. તે હજુ નવયુવાન હતો, એનો વધારે સમય મહેલમાં સુંદર નારીઓની વચ્ચે વ્યતીત થતો હતો. તે હંમેશાં એ નારીઓની સામે પોતાની બહાદુરીની ડીંગો હાંક્યા કરતો હતો.

બીજા મોરચાં પર જે આક્રમણ થયું હતું, એનથી તે ડરી તો ખૂબ જ ગયો હતો, પરંતુ નારીઓની સામે પોતાની કાયરતાની પોલ ખોલવા ઇચ્છતો ન હતો, તેથી તેજ સ્વરમાં બોલ્યો, "શત્રુની હિમ્મત કેવી રીતે થઈ આપણા પશુ-ધનને લૂંટવાની. ઠીક છે, હું એમનો મુકાબલો કરીશ. લાવો, મારા હથિયાર લાવો, કવચ લાવો!" પછી થોડું વિચારીને બોલ્યો, "પણ જાઉં કેવી રીતે? મારો રથ કોણ ચલાવશે. કાશ કે, મારી પાસે કોઈ દક્ષ સારથી હોત, પછી હું શત્રુ

સેનાથી ઘડઘડાતો ઘુસી પડતો. મારી વીરતા જોઈને લોકોને વિશ્વાસ થઈ જતો કે, હું અર્જુનથી ઓછો નથી. ઉફ્ હું શું કરું? સારથી વગર તો મારું યુદ્ધ-ભૂમિમાં જવું અશક્ય છે."

ત્યાં જ અરુજન વૃહન્નલાના વેશમાં ઊભો હતો. તે રાજકુમાર ઉત્તરની મોટી-મોટી વાતો સાંભળીને મનોમન હસી રહ્યો હતો. તે જાણતો હતો કે, કૌરવોથી લડવાનું સાહસ આ છોકરામાં નથી હોઈ શકતું, પરંતુ તે ખુદ દરેક સ્થિતિમાં મત્સ્ય દેશની રક્ષા કરવા ઇચ્છતો હતો. એણે ચુપકેથી દ્રૌપદીના કાનમાં કહ્યું, "આ છોકરો તો વાતો બનાવવામાં જ સમય પસાર કરી દેશે અને કૌરવ પશુ-ધન લઈને ભાગી નિકળશે. તમે જઈને રાજકુમાર ઉત્તરને વિશ્વાસ અપાવો કે, વૃહન્નલાને રથ ચલાવવાનો ખૂબ અભ્યાસ છે. એ પણ કહી દેજો કે, અર્જુનનાં રથને કેટલીય વાર ચલાવ્યો છે અને એક વાર ખાંડવ-વનમાં જ્યારે આગ લાગી ગઈ હતી, ત્યારે રથને ઝડપી ગતિથી ભગાવીને અર્જુનનો જીવ બચાવ્યો હતો. જો આ તમારી વાત માની ગયો તો કદાચ કૌરવોને માત આપી શકાશે."

દ્રૌપદીએ એ જ સમયે જઈને રાજકુમાર ઉત્તરથી આ બધું કહી દીધું. હવે રાજકુમાર ઇન્કાર કેવી રીતે કરતો? તેથી એણે વૃહન્નલાને બોલાવીને કહ્યું, "હં..તો તું ઉત્તમ સારથી પણ છો. બહુ સરસ! તો વાર કઈ વાતની? જલ્દી મને યુદ્ધ-ભૂમિમાં લઈ ચાલો. હું કૌરવોને સારો પાઠ ભણાવીશ અને પોતાનું પશુ-ધન પણ પાછું લાવીશ."

વૃહન્નલાએ પહેલાં તો ખૂબ આનાકાની કરી અને કહ્યું, "હું ભલો શું રથ ચલાવી શકીશ. હુંતો છોકરીઓને ગાવાનું અને નૃત્ય શીખવાડું છું. યુદ્ધ ભૂમિમાં રથ ચલાવવો મારા વશની વાત નથી."

"જૂઠું ના બોલો, વૃહન્નલા." રાજકુમાર ઉત્તર બોલ્યો- "મને સૈરન્દ્રીએ તારા વિશે બધું જ બતાવી દીધું છે. હવે બહાના બનાવવાથી કામ નહીં ચાલે, તારે મારી સાથે ચાલવું જ પડશે. જલ્દીથી યુદ્ધની પોશાક પહેરો અને હું પણ તૈયાર થાઉં છું."

આટલું કહીને રાજકુમાર ઉત્તરે હથિયાર લઈ લીધા અને કવચ ધારણ કરી લીધા. એનો વિશ્વાસ હતો કે, ના તો વૃહન્નલા રથની સારથી બનીને ચાલી શકશે અને નાતો તે યુદ્ધ-ભૂમિમાં જવાનું કષ્ટ ઉઠાવશે. છતાં પણ વૃહન્નલાથી બોલ્યો, "જલ્દી કરો, ભાઈ! તૈયાર થઈ જાઓ, ક્યાંક એવું ન થાય કે, કૌરવ પોતાની કરતૂતોમાં સફળ થઈ જાય."

વૃહન્નલા એમ સજવા લાગી, જાણે યુદ્ધ-ભૂમિમાં જવાથી ખરાબ રીતે ડરી રહી હોય. એણે કવચ વગેરે પણ ઉલટાં-સીધા ધારણ કરી લીધા, જેથી કોઈ એની સચ્ચાઈને ઓળખી

ના શકે. વૃહન્નલાની હડબડી અને ગભરાટથી ત્યાં ઊભેલી સ્ત્રીઓ ખૂબ હસી રહી હતી અને વૃહન્નલાનો મજાક ઉડાવી રહી હતી.

થોડી વારમાં જ રાજકુમાર ઉત્તર તેમજ વૃહન્નલા તૈયાર થઈને બહાર નિકળ્યા અને રથ પર સવાર થઈને યુદ્ધભૂમિની તરફ ચાલી પડ્યા. વૃહન્નલાને ડર હતો કે, રાજકુમાર ઉત્તર જેવો અનાડી છોકરો યુદ્ધમાં કેવી રીતે લડી શકશે, તેથી તે એને વારંવાર સમજાવતી હતી કે, યુદ્ધમાં કેવી રીતે વ્યવહાર કરવો જોઈએ. રાજકુમાર ઉત્તરે ઊંચી હાંકતા કહ્યું, "ગભરાઓ નહીં, વૃહન્નલા. બસ, તું ફક્ત હોંશિયારીથી રથનું સંચાલન કરો. તૂં તો અર્જુનની સારથી રહી ચુકી છો, તેથી ડરવાની જરૂર નથી. બસ, એક વાર હું યુદ્ધ-ભૂમિમાં પહોંચી જાઉં, પછી જોજે, હું કેવી રીતે કૌરવોને પરાસ્ત કરું છું અને એમને કેદ કરીને રાજધાની લાવું છું. જ્યારે મહારાજ વિરાટને મારી વીરતાની જાણ થશે, તો કેટલા પ્રસન્ન થશે પોતાના પુત્રની સફળતા પર."

આ જ વાતોની વચ્ચે રથ યુદ્ધ-ભૂમિની નજીક આવી પહોંચ્યો. રાજકુમાર ઉત્તરની નજર દૂર ઊભેલી કૌરવોની સેના પર ગઈ, તો એની બધી વીરતા હવા થઈ ગઈ. સેનાની આગળ દુર્યોધન તો ઊભો જ હતો, એની સાથે કર્ણ, ભીષ્મ, દુઃશાસન તેમજ કૃપાચાર્ય જેવા વીર ઊભા હતા. ગભરાટના માર્યા રાજકુમાર ઉત્તરને તો પરસેવો આવી ગયો. તે ધ્રુજતા સ્વરમાં બોલ્યો, "અરે, વૃહન્નલા, આટલી ઝડપથી તો રથ ના ચલાવો. બસ રથ અહીં જ રોકી દો. થોડું મને વિચારવા દો કે, એમની સાથે કેવી રીતે મોરચા બન્દી કરવી જોઈએ."

વૃહન્નલાને સમજતા વાર ન લાગી કે રાજકુમાર ઉત્તર ડરી ગયા છે. અહીંયા સુધી આવીને રાજકુમાર ઉત્તરે પગલાં પાછા ખેંચી લીધા, તો મત્સ્ય દેશની રક્ષા કરવી મુશ્કેલ થઈ જશે, તેથી એણે રાજકુમાર ઉત્તરની વાત પર કોઈ ધ્યાન ન આપ્યું અને રથને ગતિની સાથે આગળ વધારતો ચાલ્યો ગયો. રાજકુમાર વૃહન્નલાના આ દુઃસાહસને જોઈને તો તે વધારે પણ બોખલાઈ ગયો. બોલ્યો, "હું કહું છું કે રથને રોકી દો. શું તને મારો આદેશ સંભળાતો નથી?"

"ગભરાઓ નહીં, રાજકુમાર." વૃહન્નલાએ ઉત્તર આપ્યો, મને રથને ગતિની સાથે સેનાની વચ્ચે લઈ જવા દો, પછી જોજો કે, કૌરવોની સેનામાં કેવી રીતે ભાગદોડ મચી જાય છે. સત્ય તો એ છે કે, એક વાર હું રથની લગામ પકડી લઉં છું, તો રથને પડાવ પર પહોંચાડીને જ દમ લઉં છું. તમે મને કૌરવોની સેના સુધી જવાનો આદેશ આપ્યો, હવે મારો રથ ત્યાં જઈને જ રોકાશે."

રાજકુમાર ઉત્તરનું આખું શરીર પરસેવાથી ભીંજાઈ ગયું. તે બોલ્યો, "ના, ના, તૂં રથને અહીં જ રોકી દે. સાંભળો, અચાનક મારી તબિયત ખરાબ થઈ ગઈ છે. હું કદાચ કૌરવોની

સાથે લડી ના શકું, યોગ્ય એ જ છે કે, તૂં રથને રાજધાની પાછો લઈ ચાલો. તને તો ખબર છે કે, આપણે સેનાને પણ સાથે નથી લાવ્યા. આખી સેના રાજા વિરાટ સુશર્માથી મુકાબલો કરવા લઈ ગયા છે."

"હવે તો પાછા ચાલવું અશક્ય છે. આપણે લડવા આવ્યા છીએ, લડીને જ રહીશું." વૃહન્નલાએ દૃઢ સ્વરમાં કહ્યું, "પણ તમે આ કદર ગભરાઈ કેમ રહ્યા છો. હજુ તો લડાઈ પણ શરૂ નથી થઈ અને તમે વ્યર્થ જ ચિન્તિત થઈ હ્યા છો. જરા એ તો વિચારો કે, તમે લડ્યા વગર અહીંયાથી પાછા ચાલ્યા ગયા, તો મહેલની સ્ત્રીઓ તમારો કેટલો મજાક ઉડાવશે. હવે તો આપણે પશુ-ધનને શત્રુઓનાં હાથથી છોડાવીને જ રાજધાની ચાલવું પડશે."

"હસવા દો સ્ત્રીઓને. પશુ-ધનની ચિન્તા છોડો. બસ, અહીંયાથી ભાગી ચાલો. કૌરવોને જીતી લેવા દો મારો દેશ, મારે નથી લડવું એમની સાથે. રથ પાછો વાળો."

પરંતુ વૃહન્નલાએ એની વાત પર ધ્યાન ન આપ્યું, રથ ઝડપથી આગળ વધારતી રહી. રાજકુમાર ઉત્તરે જ્યારે જોયું કે વૃહન્નલા રથને કૌરવોની સેનાની વચ્ચે લઈને જ માનશે, તો એણે આંખો બંધ કરીને રથથી છલાંગ લગાવી દીધી અને રાજધાનીની તરફ દોડી પડ્યો.

વિવશ થઈને અર્જુને રથને રોકવો પડ્યો. તે રથથી કૂદ્યો અને રાજકુમાર ઉત્તરની પાછળ દોડ્યો. એણે બે જ છલાંગોમાં રાજકુમાર ઉત્તરને જઈ પકડ્યો. રાજકુમાર ઉત્તર ગિડગિડાતો રહ્યો, પરંતુ અર્જુને એને ખેંચીને રથ પર ચઢાવી લીધો અને રથ પાછો દોડાવી દીધો. રાજકુમાર ઉત્તર સમજી ગયો કે, વૃહન્નલાથી મુક્તિ મેળવવી અશક્ય છે. વૃહન્નલાએ એને અભયદાન આપતા કહ્યું, "સાંભળો રાજકુમાર, તમે નિશ્ચિંત થઈને રથમાં બેસો. તમારે લડવાની જરૂર નથી, હું એકલી જ કૌરવોની સેનાથી મુકાબલો કરી લઈશ."

રાજકુમાર ઉત્તરના જીવમાં જીવ આવ્યો, પણ જ્યારે-જ્યારે એની આંખોની સામે કૌરવ-સેનાના વીર નજરે આવતા, તે ખરાબ રીતે ધૂજી ઊઠતો, "આ છોકરાને ભરોસો નથી." અર્જુને વિચાર્યું, "હું એકલો જ કૌરવોનો મુકાબલો કરીશ." એના માટે જરૂર હતી દિવ્યાસ્ત્રોની અને દિવ્યાસ્ત્રોની પોટલું રાખી હતી એક ઝાડની ડાળપર. વૃહન્નલાએ પોતાનો રથ એ ઝાડની તરફ દોડાવી દીધો.

ઝાડ આવવા પર વૃહન્નલાએ રાજકુમાર ઉત્તરથી કહ્યું, "રાજકુમાર આ ઝાડની ઊંચી ડાળ પર જે પોટલું રાખેલું છે, એને ઉતારીને લાવો."

રાજકુમારે ઝાડની તરફ જોઈને કહ્યું, "આ શું કહી રહી છો વૃહન્નલા! ભલું એક રાજકુમાર પણ ક્યારેય ઝાડ પર ચઢે છે. અને પછી મેં સાંભળ્યું છે કે, આ પોટલામાં તો કોઈની લાશ પડેલી છે. હું તો પોટલીને હાથ પણ નહીં લગાવું."

"ના, ના, આ લાશ નથી, રાજકુમાર." વૃહન્નલાએ કહ્યું, "સત્યતો એ છે કે, આ પોટલામાં પાંડવોના દિવ્યાસ્ત્ર પડ્યાં છે. બસ, એક વાર એ હાથમાં આવી ગયા, તો પછી કૌરવોને માત આપવી સરળ થઈ જશે, જલ્દીથી ઝાડ પર ચઢો અને પોટલાને ઉતારી લાવો."

રાજકુમાર ઉત્તર વિવશ થઈને ઝાડ પર ચઢ્યો અને પોટલાને નીચે ઉતારી લીધું. વૃહન્નલાએ તત્કાળ પોટલું ખોલ્યું અને દિવ્યાસ્ત્ર કાઢી લીધા. એણે ગાંડીવને પોતાના ખભા પર લટકાવી લીધું અને કહ્યું, "આ ગાંડીવ એવું હથિયાર છે કે, એની સામે શત્રુઓના મોટા-મોટા અસ્ત્ર ફીકા પડી જશે. બાકી હથિયાર પણ દેવતાઓએ પ્રસન્ન થઈને પાંડવોને આપ્યા છે. એમની મદદથી આપણે શત્રુઓને જલ્દી જ પરાસ્ત કરી દઈશું."

રાજકુમાર ઉત્તર હેરાનીથી ક્યારેક વૃહન્નલાને જોઈ રહ્યો હતો, તો ક્યારેક એ દમકતાં-ચમકતાં અસ્ત્રોને. પછી બોલ્યો, "વૃહન્નલા, આ અસ્ત્રોને જોઈને તો મને પણ વિશ્વાસ થઈ રહ્યો છે કે, આપણી હાર નથી થઈ શકતી. સત્ય તો એ છે કે, મારી કાયરતા પણ દૂર થઈ ગઈ છે. પણ તૂં રથ અને હથિયાર બંને એક સાથે કેવી રીતે ચલાવીશ? ઠીક છે, હું રથ ચલાવીશ, તું હથિયાર ચલાવજે, કેમ કે અર્જુનના સાન્નિધ્યમાં રહીને તું એનું સંચાલન શીખી ચુકી છે."

અર્જુને સ્વીકાર કરી લીધું. એણે પોતાના લહેરાતાં વાળોની ચોટલી બાંધી લીધી અને હથિયારોથી સજ્જ થઈને રથમાં જામી ગયો.

રાજકુમારે રથના ઘોડાઓ પર ચાબુક મારતા કહ્યું, "હવે આ રથ કૌરવોની સેનાની વચ્ચે જઈને જ રોકીશ."

વૃહન્નલાએ પ્રસન્ન થઈને પોતાનો શંખ ફૂંક્યો, જેની એ ગંભીર ધ્વનિથી આખું વાતાવણ ગૂંજી ઊઠ્યું. શંખની તેજ ધ્વનિથી રાજકુમાર ગભરાઈ ગયા અને ડરના માર્યા ધૂંજવા લાગ્યા.

વૃહન્નલાએ કહ્યું, "અરે, તમે કેમ ધૂંજવા લાગ્યા. આ તો શત્રુઓને ડરાવવા માટે વગાડ્યો હતો."

"ઉફ્, કેટલો ભયંકર અવાજ છે, આ શંખનો. એના અવાજથી તો દશેય દિશાઓ ગૂંજી ઊઠી અને પૃથ્વીમાં પણ કંપન-જેવું આવી ગયું."

"બહાદુર બનો, રાજકુમાર." વૃહન્નલાએ કહ્યું, "રથને ઠીકથી ચલાવો અને દિલને મજબૂત કરી લો. હું શત્રુઓને ડરાવવા માટે ફરી શંખ વગાડી રહી છું."

અર્જુનના શંખની ધ્વનિ એક વાર ફરી દિગ્-દિગન્ત સુધી ફેલાઈ ગઈ. રાજકુમાર ઉત્તર એક વાર ફરી ધ્રુજી ઊઠ્યો પણ એણે ઘોડાઓની લગામથી પોતાની પકડ ઢીલી ના થવા દીધી.

શંખની તેજ ધ્વનિ કૌરવોની સેનામાં પણ ગૂંજતી-ગૂંજતી પહોંચી ચુકી હતી. દ્રોણાચાર્યએ તત્કાળ શંખની ધ્વનિ ઓળખી લીધી. તેઓ બોલ્યા, "અરે, આ તો નિઃસંદેહ અર્જુનના શંખની ધ્વનિ છે. એનો અર્થ છે, તે ક્યાંક આસપાસ છે. તે આપણાથી મુકાબલો કરવા આવી રહ્યો છે. દુર્યોધન, એનાથી લડવા માટે તૈયાર થઈ જાઓ."

દુર્યોધન ખુશ થઈને બોલ્યો, "જો તે લડવા આવી રહ્યો છે, તો આપણે બાજી જીતી લીધી. તે લોકો વનવાસ પછી એક વર્ષના અજ્ઞાતવાસ માટે વચનબદ્ધ હતા. હજુ એમના અજ્ઞાતવાસનો સમયપૂરો નથી થયો. જો તે આપણાથી લડવા આવ્યો, તો ઓળખી લેવામાં આવશે અને પાંડવોને પુનઃ વનવાસ માટે નિકળવું પડશે. આપણે કોઈ જાણી-જોઈને તો પાંડવોનો શોધવા આવ્યા ન હતા. આપણને તો ખબર પણ ન હતી કે, પાંડવ મત્સ્ય દેશમાં રહે છે. આપણે તો ત્રિગર્ત નરેશની મદદ કરવા આવ્યા છીએ અને એની લૂંટેલી ગાયોને પાછી લેવા આવ્યા છીએ. હવે આપણે લડવાની શું જરૂર, પાંડવોએ તો પ્રગટ થઈને બાજી ગુમાવી દીધી. તમારો શું વિચાર છે- પિતામહ?"

"આટલા ઉતાવળા ના બનો, દુર્યોધન." ભીષ્મ બોલ્યા, "જ્યોતિષની ગણના કહે છે કે, એમને અજ્ઞાતવાસ પૂરો કર્યે એક સપ્તાહ વીતી ચુક્યું છે."

કર્ણએ દુર્યોધનના વિચારોનું સમર્થન કર્યું. દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાએ કહ્યું, "આપણે અહીંયા પાંડવોથી લડવા નથી આવ્યા, કશું પણ થાય, પાંડવોએ પોતાના વચનનું પાલન કર્યું છે. એમનાથી લડવાની શું જરૂર?"

ભીષ્મએ ઉત્તર આપ્યો, "જ્યારે લડવા આવ્યા છીએ, તો યોગ્ય એ જ છે કે, આપણે બધા મળીને અર્જુનનો મુકાબલો કરીએ."

દુર્યોધન મૌન રહ્યો. તે ઇચ્છતો ન હતો કે, અર્જુનનાં દિવ્યાસ્ત્રોનો સામનો કરે. એનો હજુ પણ એ જ વિચાર હતો કે, કેમ કે પાંડવ અજ્ઞાતવાસને પૂર્ણ કર્યા વગર જ પ્રગટ થયા છે, આથી એમને પુનઃ વનવાસ માટે પ્રસ્થાન કરવું જોઈએ.

ત્યાં સુધી અર્જુનનો રથ કૌરવોની સેનાથી થોડો જ દૂર રહી ગયો હતો. અર્જુને દુર્યોધન વગેરેને વિચારોમાં તલ્લીન જોયા તો પોતાનો રથ એક જગ્યાએ રોકી દીધો. એણે દુર્યોધનની તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી લીધું. તે જોવા ઇચ્છતો હતો કે, દુર્યોધન કયું પગલું ઉઠાવે છે.

થોડી વાર સુધી શાંતિ છવાયેલી રહી, પછી અર્જુને જ પોતાની તરફથી પહેલ કરી. એણે ધનુષથી તીર છોડ્યા, કેટલાંક તો દ્રોણાચાર્યના કાનોની પાસેથી પસાર થઈ ગયા અને કેટલાંક એમના ચરણોમાં જઈ પડ્યા. દ્રોણાચાર્ય ખુશ થઈને બોલ્યા, "કેટલો મહાન ધનુર્ધારી છે-અર્જુન. એણે કેટલાંક તીરોથી મારા કાનમાં સંવાદ પહોંચાડ્યો છે અને કેટલાંક તીરોથી મારા ચરણોમાં પોતાના પ્રણામ મોકલ્યા છે."

"શું સંવાદ મોકલ્યો છે-અર્જુને?" દુર્યોધને પૂછ્યું.

"તે કહે છે કે, જ્યાં સુધી ગુરુ દ્રોણાચાર્ય બાણ નહીં ચલાવે, ત્યાં સુધી અર્જુન યુદ્ધ આરંભ નહીં કરે." દ્રોણાચાર્ય બોલ્યા.

આટલું કહીને દ્રોણાચાર્યએ તીર ચલાવીને અર્જુનને યુદ્ધ આરંભ કરવાની અનુમતિ પ્રદાન કરી દીધી. અર્જુને તીર ચલાવીને દ્રોણાચાર્યના તીરના વારોને બચાવી લીધા. ત બંને તરફથી અસ્ત્રોનું આદાન-પ્રદાન પ્રારંભ થઈ ગયું.

દ્રોણાચાર્ય સિવાય કૃપાચાર્ય અને ભીષ્મ પણ અર્જુનની યુદ્ધ-કલા જોઈને પ્રભાવિત થઈ રહ્યા હતા, પણ તેઓ કૌરવ-પક્ષમાં હતા તેથી, અર્જુનના વિરુદ્ધ હથિયાર ચલાવવા માટે વિવશ હતા. પરંતુ એમના વારોમાં ના તો નફરત હતી અને ના ઉન્માદ. બસ, કલાત્મક યુદ્ધનું પ્રદર્શ માત્ર હતું. હા, કર્ણ તેમજ દુર્યોધનના દરેક વારથી શત્રુતા ઝળકી રહી હતી.

પરંતુ અર્જુનના દિવ્યાસ્ત્રોની સામે કોઈ પણ ટકી ના શક્યું. કર્ણના અસ્ત્ર નિરર્થક સાબિત થયા અને દુર્યોધને ત્યાંથી ભાગવામાં જ પોતાની ભલાઈ સમજી. આ જ અવસર હતો કે, અર્જુને પોતાના મંત્ર-સિદ્ધ અસ્ત્રોના બળથી શત્રુ-પક્ષને જબરદસ્ત માત આપી દીધી.

અર્જુને રાજકુમાર ઉત્તરથી કહ્યું- "રાજકુમાર આપણે જીતી ગયા, યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયું. તમે અહીંયા શત્રુઓના શરીરના કેટલાંક કપડાં ઉતારીને લઈ ચાલો, જેથી મહેલમાં જીતની નિશાની બતાવીને નારીઓની વાહ-વાહી લૂંટી શકો."

રાજકુમાર ઉત્તરે એવું જ કર્યું, પછી પોતાનું પશુ-ધન લઈને તેઓ રાજધાનીની તરફ ચાલી પડ્યા.

મહેલની નજીક આવવા પર અર્જુનથી રાજકુમાર ઉત્તરે કહ્યું, "હે પાર્થ, ક્ષમા કરી દો, મને ખબર ન હતી કે, વીર પાંડવોએ દ્રૌપદીની સાથે બદલાયેલા વેશમાં અમારા મહેલમાં જ આશ્રય લીધો છે."

"સાંભળો રાજકુમાર, ધ્યાન રહે કે, અમારી સચ્ચાઈ કોઈ પર પ્રગટ ના કરતાં, બધાને એ જ બતાવજો કે યુદ્ધ તમે એકલાએ જ જીત્યું છે."

★ ★

મત્સ્ય દેશમાં ખબર પહોંચી ચુકી હતી કે કૌરવોની સેના પરાસ્ત થઈ ચુકી છે. રાજકુમાર ઉત્તર પશુ ધન લઈને અને વિજયી થઈને પાછા ફરી રહ્યા છે. બેટાની કીર્તિગાથા સાંભળીને રાજા વિરાટની પ્રસન્નતાની સીમા ના રહી.

રાજા વિરાટે આખા રાજ્યમાં ખુશીઓ મનાવવાનો આદેશ આપી દીધો અને ઝૂમતાં-ઝૂમતાં બોલ્યા, "મારા બેટાએ તો કમાલ કરી દીધો. કૌરવોની સેનાની સાથે મોટાં-મોટાં યોદ્ધાઓ આવ્યા હતા, પણ એ બધાને એકલા મારે બેટાએ પરાસ્ત કરી દીધા."

નજીક જ યુધિષ્ઠિર ઊભા હતો, તે બોલ્યા, "હા, જેના રથના સારથી વૃહન્નલા હોય, તે ભલું સફળ કેવી રીતે ના થાય!"

યુધિષ્ઠિરની આ ઉક્તિ રાજાને પસંદ ના આવી, પરંતુ એ સમયે તેઓ પુત્રની સફળતાથી એ કદર મદહોશ હતા કે, યુધિષ્ઠિરની ઉક્તિની તરફ વિશેષ ધ્યાન ના આપ્યું.

આખા નગરમાં ઉત્સવ-જેવું વાતાવરણ છવાઈ ગયું હતું, જ્યારે રાજકુમાર ઉત્તર પોતાના રથ પર સવાર નગરનાં રસ્તાઓ પરથી પસાર થયા, તો જનતામાં એની જય-જયકાર મચી ગઈ, રસ્તાઓના બંને તરફ લોકો એનું સ્વાગત કરવા માટે ઉમડી પડ્યા.

મહેલમાં રાજા વિરાટ પોતાના વિજયી બેટાનું સ્વાગત કરવા માટે પ્રતીક્ષામાં હતા. સમય પસાર કરવા માટે તેઓ ક-મન ભાવથી યુધિષ્ઠિરની સાથે જુગારની રમત રમી રહ્યા હતા. ખેલ-ખેલમાં વારંવાર પોતાના પુત્રની પ્રશંસાના પુલ બાંધી રહ્યા હતા. રાજા વિરાટની દરેક પ્રશંસાના ઉત્તરમાં યુધિષ્ઠિર વૃહન્નલાની પ્રશંસા તો કરી રહ્યા છે, પણ રાજકુમાર ઉત્તરની પ્રશંસામાં એક પણ શબ્દ નથી બોલી રહ્યા. એમના ક્રોધની સીમા ના રહી. એમણે જુગારની એક કોડી ઉઠાવીને યુધિષ્ઠિર પર દે મારી અને બોલ્યા, "બંધ કરો વૃહન્નલાની રટ. શું રાજકુમાર ઉત્તરની વીરતાનું તારી દૃષ્ટિમાં કોઈ મૂલ્ય નથી?"

કોડી યુધિષ્ઠિરના માથામાં જઈને વાગી અને ત્યાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. દ્રૌપદીએ જેવું જ જોયું, તો તે દોડીને પાસે પહોંચી અને કપડાંથી લોહી લૂછવા લાગી, જેથી જમીન પર લોહીનું એક ટીપું પણ ના પડે, કેમ કે યુધિષ્ઠિરને વરદાન પ્રાપ્ત હતું કે, જે પણ યુધિષ્ઠિરનું લોહી ધરતી પર વહાવશે, તે માર્યો જશે.

ત્યારે જ કક્ષમાં રાજકુમાર ઉત્તરે પ્રવેશ કર્યો. વિરાટે આગળ વધીને બેટાને આલિંગનમાં લઈ લીધો, પરંતુ રાજકુમાર ઉત્તરે યુધિષ્ઠિરના માથાથી લોહી વહેતા જોયું, તો એનો બધો ઉત્સાહ જતો રહ્યો. એણે વ્યાકુલ સ્વરમાં પૂછ્યું, "અરે આમના માથામાં વાગ્યું કેવી રીતે?"

"બેટા!" રાજા વિરાટે ઉત્તર આપ્યો, "કંકને મેં જ દંડ આપ્યો છે. એને પાઠ ભણાવવો જરૂરી હતો."

રાજકુમાર ઉત્તરને આ સારું ના લાગ્યું. તે પાંડવોની સરચાઈને જાણી ચુક્યો હતો, પણ અર્જુનની નિષેધાજ્ઞાને કારણે તે ભેદ ખોલી શકતો ન હતો. બસ, એટલું જ કહ્યું, "રાજન્! એક બ્રાહ્મણનું લોહી વહાવીને તમે સારું નથી કર્યું. ક્યાંક એવું ન થાય કે, બ્રાહ્મણની હાયથી આપણું અકલ્યાણ થાય."

રાજા વિરાટે બેટાને ખુશ કરવા માટે યુધિષ્ઠિરથી ક્ષમા માંગી અને એના ઘા પર પટ્ટી બાંધી દીધી.

યુધિષ્ઠિરે ધીમેથી કહ્યું, "તમે રાજા છો, અમે ચાકર. અમારાથી ક્ષમા માંગીને અમને શરમમાં ના મૂકો, તમને સજા આપવાનો પૂરો અધિકાર છે."

રાજા વિરાટે એની વાતનો કોઈ ઉત્તર ન આપ્યો. એમણે બેટાથી પૂછ્યું, "હા રાજકુમાર, બતાવો તેં યુદ્ધ કેવી રીતે જીત્યું?"

"પિતાજી, મારે તો યુદ્ધમાં કશું કરવું જ ના પડ્યું. બસ, યુદ્ધ-ભૂમિમાં એક દેવદૂત આવી પહોંચ્યો અને એની મદદથી મેં કૌરવોને પરાસ્ત કરી દીધા."

"સારું." રાજા વિરાટ આશ્ચર્યથી બોલ્યા, "ક્યાં છે, તે દેવ-દૂત? મને પણ તો એના દર્શન કરાવો."

"યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી તે તત્કાળ લુપ્ત થઈ ગયા. પરંતુ એકાદ દિવસમાં અવશ્ય ફરી પ્રગટ થઈ જશે."

★ ★

અજ્ઞાતવાસનું એક વર્ષ સમાપ્ત થઈ ચુક્યું હતું.

પાંડવ હજુ સુધી રાજા વિરાટના મહેલમાં હતા. વિજયોત્સવ પછી એમણે નક્કી કરી લીધું કે, હવે એમણે પ્રગટ થઈ જવું જોઈએ.

એક દિવસે એમણે પોતાના વેશ બદલી લીધા અને રાજકીય ઠાઠ-બાટથી રાજદરબારમાં પહોંચ્યા. ત્યાં રાજસિંહાસન પર યુધિષ્ઠિરને બેસાડવામાં આવ્યા, પાસે જ સૈરન્દ્રીનું રૂપ ત્યાગીને દ્રૌપદી પણ બેઠી હતી. શેષ ભાઈ એમની આજુ-બાજુ બેસી ગયા.

થોડી વાર પછી રાજા વિરાટે રાજ-દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો. કંકને રાજસિંહાસન પર બેઠેલો જોઈને એમને આશ્ચર્ય થયું- આશ્ચર્યથી વધારે ક્રોધ. તેઓ કોઈ અપશબ્દ બોલતા, ત્યારે જ અર્જુન પોતાના આસનથી ઊઠ્યો અને બોલ્યો, "મહારાજ, નારાજ ન થાઓ. સિંહાસન પર આસીન વ્યક્તિ સિંહાસનના સર્વથા યોગ્ય છે. તેઓ ઇન્દ્રપ્રસ્થના નરેશ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર છે."

"ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર?" રાજા વિરાટ આશ્ચર્યથી બોલ્યા, "જો આ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર છે, તો એમના બાકી ભાઈ ક્યાં છે?, રાજરાણી દ્રૌપદી ક્યાં છે?"

અર્જુને બતાવ્યું, "મહારાજ, અમે બધા અહીં જ છીએ. અમે વિભિન્ન વેશોમાં તમારા અહીંયા અજ્ઞાતવાસ કરી રહ્યા હતા. કંક, વલ્લભ, વૃહન્નલા, ગ્રંથિક અને તંતપાલના રૂપમાં અમે પાંચેય ભાઈ જ અહીંયા પર નિયુક્ત હતા અને દ્રૌપદી સૈરન્દ્રી બનીને અન્ત:પુરમાં કામ કરતી હતી. હું જ એ સહાયક છું, જે રાજકુમાર ઉત્તરની સાથે સારથી બનીને યુદ્ધ-ભૂમિ ગયો હતો અને કૌરવોને પરાસ્ત કર્યા હતા.

વાસ્તવિકતા જાણીને રાજા વિરાટ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. તેઓ બોલ્યા, "મારું અહોભાગ્ય કે તમારા જેવાં વીર પુરુષ મારા મહેલમાં રહ્યાં. તમારા લોકોની સાથે જે અન્યાય થયો છે, એનાથી હું અજાણ નથી. પોતાનો વૈભવ પ્રાપ્ત કરવા માટે તમારે મારો જે પણ સહયોગ જોઈએ, હું આપવા માટે તત્પર છું, બલ્કે હું ઇચ્છું છું કે, તમારો અને મારો સંબંધ અતૂટ સંબંધમાં બંધાઈ જાય. અર્જુને અમારા રાજ્યની રક્ષા માટે, જે કંઈ કર્યું છે, એનાથી હું એમનો અનુગ્રહીત છું. હું ઇચ્છું છું કે, અર્જુન અને રાજકુમારી ઉત્તરાને વિવાહ-સૂત્રમાં બાંધીને પોતાના સ્નેહ સંબંધોને અતૂટ કરી દેવામાં આવે. કેમ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, તમારો શું વિચાર છે?"

"એનો ઉત્તર તો સ્વયં અર્જુન જ આપી શકે છે." યુધિષ્ઠિર બોલ્યા.

અર્જુન થોડું વિચારીને બોલ્યો, "હું તો રાજકુમારી ઉત્તરાથી વિવાહ કરવા અસમર્થ છું- મેં એ દૃષ્ટિથી એને ક્યારેય જોઈ નથી. અન્ત:પુરમાં રહેતા મેં એને હંમેશાં પોતાની પુત્રીની જેમ જ સમજી છે. હા, મારી પત્ની સુભદ્રાથી ઉત્પન્ન અભિમન્યુ રાજકુમારી ઉત્તરાના સર્વથા યોગ્ય છે. જો તમે ઇચ્છો, તો એમના વિવાહ થઈ શકે છે."

ભલું રાજા વિરાટને શું આપત્તિ હોઈ શકતી હતી.

તત્કાળ વિવાહની તૈયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ. દ્વારકાથી શ્રીકૃષ્ણ વર અભિમન્યુ તેમજ બલરામ, સાત્યકિ વગેરે યાદવ-વીરોની સાથે મત્સ્ય દેશ આવી પહોંચ્યા. વિવાહ-સમારોહમાં સામેલ થવા દ્રુપદ પણ પોતાના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સાથે પધાર્યા. બદલાની આગમાં બળી રહેલી શિખંડી પણ આવી. એના સિવાય યુધિષ્ઠિરના અનેક મિત્ર-નરેશ પણ પહોંચ્યા, જેમનામાં કાશીરાજ તેમજ શિવિરાજ પણ પોતાની એક-એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને આવ્યા હતા.

ઉત્તરા તેમજ અભિમન્યુના વિવાહ ખૂબ ધૂમધામથી સંપન્ન થઈ ગયા.

★ ★

વિવાહ પછી આગલી યોજનાઓ પર વિચાર-વિમર્શ થયો.

પાંડવોના બધા મિત્ર-નરેશોએ વચન આપ્યું કે, આવા કઠિન સમયમાં તેઓ પાંડવોને દરેક પ્રકારનો સહયોગ આપવા તૈયાર છે.

શ્રીકૃષ્ણએ બધાને સંબોધિત કરતાં કહ્યું, "પાંડવોની સાથે જે અન્યાય થયો છે, એના વિશે તમે સારી રીતે પરિચિત છો. જુગારમાં દગાથી યુધિષ્ઠિરને હરાવીને એમનો બધો વૈભવ લૂંટી લેવામાં આવ્યો અને પાંડવ પોતાનું વચન પૂરું કરતાં છેલ્લાં તેર વર્ષોથી દર-દરની ઠોકર ખાઈ રહ્યા છે. હવે એમણે પોતાનું વચન સફળતાપૂર્વક પૂરું કરી લીધું છે. હવે એમને પોતાનું રાજ-પાટ અને વૈભવ પાછો મળવો જોઈએ. એના પછી જ આપણે કોઈ આગળનું પગલું ઉઠાવી શકીએ છીએ. મારો વિચાર છે, પહેલાં આપણે કૌરવોની પાસે પોતાનો દૂત મોકલવો જોઈએ. આ સમયે આખા રાજ્ય પર દુર્યોધનનો અધિકાર છે. આપણો દૂત એનાથી બે ટૂક શબ્દોમાં અડધું રાજ્ય પાંડવોને સોંપવાનો અનુરોધ કરશે, બસ. દુર્યોધનનો ઉત્તર આવવા સુધી આપણે પ્રતીક્ષા કરીશું."

"મને નથી લાગતું કે, દુર્યોધન પાંડવોનો અનુરોધ સ્વીકાર કરશે." બલરામનો વિચાર હતો, કૌરવોએ હંમેશાં પાંડવોનું અહિંત ઇચ્છ્યું છે, અને હવે સ્થિતિ સર્વથા એમના પક્ષમાં છે, તેઓ પાંડવોને રાજ્યમાં ઘુસવા પણ નહીં દે."

સાત્યકિ બોલ્યો, "જો દુર્યોધને અમારો અનુરોધ ઠુકરાવી દીધો, તો અમે સંઘર્ષનો રસ્તો અપનાવીશું. યુધિષ્ઠિરે ભલમનસાહીમાં પોતાનું બધું જ ગુમાવી દીધું, હવે તો સંઘર્ષનો રસ્તો જ બચી રહે છે."

દ્રુપદનો પણ વિચાર હતો, "દુર્યોધન યુધિષ્ઠિર પાંડવોને કશું પણ નહીં આપે. આપણાં દૂતને દુર્યોધનથી નિડર થઈને વાત કરવી જોઈએ અને કોઈ નિર્ણય થવો જોઈએ."

અંતે એ જ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, પહેલાં કોઈ સુયોગ્ય દૂતને કૌરવોની પાસે મોકલવો જોઈએ.

વિચાર-વિમર્શ પછી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા જવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. જતાં-જતાં યુધિષ્ઠિરથી બોલ્યા- "આપણો પ્રથમ પ્રયત્ન એ જ રહેશે કે, કૌરવોથી મિત્રતા કાયમ થઈ શકે. જો કૌરવોએ અમારા અનુરોધને ઠુકરાવી દીધો, તો તમે સીધા મારી પાસે આવી જજો, પછી પોતાના સાથીઓની સાથે આગલી યોજના પર વિચાર કરીશું."

★ ★

પાંડવોએ હસ્તિનાપુર તરફ નિડર દૂતના રૂપમાં એક પુરોહિતને રવાના કરી દીધો. યુધિષ્ઠિરને વિશ્વાસ હતો કે, દુર્યોધન દૂતના અનુરોધને અવશ્ય ઠુકરાવીદેશે અને સંઘર્ષની ધમકી આપશે, તેથી એમણે અનેક મિત્ર-નરેશોને સહાયતા કરવાનો સંદેશ મોકલી દીધો.

દુર્યોધન પણ મૌન ન હતો. પાંડવોની પ્રત્યેક ગતિવિધિ પર એની નજર હતી. એણે પણ પોતાના પક્ષના રાજ્યાધ્યક્ષોથી સંભાવિત યુદ્ધ માટે તૈયાર રહેવા માટે કહી દીધું હતું. ત્યારે જ દુર્યોધનને જાણ થઈ કે, અર્જુન દ્વારકા જઈ રહ્યો છે- શ્રીકૃષ્ણથી સહયોગ મેળવવા માટે. દુર્યોધને એક પળ પણ ના ગુમાવી, તે પણ દ્વારકા માટે ચાલી પડ્યો. આખરે શ્રીકૃષ્ણની પાસે શક્તિશાળી સેના હતી, જો પાંડવોએ એના પર કબ્જો કરી લીધો, તો એમની સૈન્ય-શક્તિમાં વૃદ્ધિ થઈ જશે અને દુર્યોધન એ ઇચ્છતો ન હતો.

દુર્યોધન અને અર્જુન લગભગ એક જ સમયે દ્વારકા પહોંચ્યા.

એ સમયે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના શયનકક્ષમાં સૂઈ રહ્યા હતા. દુર્યોધને પહેલાં શયન કક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણને નિદ્રામગ્ન જોઈને એણે ચુપચાપ બેસી જવું યોગ્ય સમજ્યું. દુર્યોધને પોતાના માટે યોગ્ય આસનની શોધમાં અહીં-તહીં નજર દોડાવી. શ્રીકૃષ્ણના તકીયાની પાસે એક મોટું આસન પડ્યું હતું, તે એના પર જ બેસી ગયો. અર્જુન આવ્યો, તો એણે શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં જ બેસવાની યોગ્ય સમજ્યું, તેથી તે શ્રીકૃષ્ણના ચરણો તરફ બેસી ગયો.

થોડી વારમાં શ્રીકૃષ્ણની ઊંઘ ખુલી. આંખો ખુલતાં જ એમની નજર સામે બેઠેલા અર્જુન તરફ ગઈ. અર્જુને એમનું અભિવાદન કર્યું.

"કેમ આવ્યા, અર્જુન?" શ્રીકૃષ્ણએ પૂછ્યું.

અર્જુનના બોલવાથી પહેલાં જ દુર્યોધન બોલ્યો- "શ્રીકૃષ્ણ, પહેલાં હું આવ્યો છું, આથી પહેલાં મારાથી વાત કરવી જ યોગ્ય છે. કૌરવ તેમજ પાંડવ બંનેની સાથે તમારે બરાબરીનો વ્યવહાર કરવો જોઈએ, અર્જુનથી પક્ષપાત ઠીક નથી."

"સારું, તો પહેલાં તમે આવ્યા છો." શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા- "પણ હું શું કરું, મને પહેલાં નજર તો અર્જુન જ આવ્યો. ખેર, તમે બતાવો કેવી રીતે આગમન થયું?"

દુર્યોધન બોલ્યો- "મને તો લાગે છે, ભવિષ્યમાં યુદ્ધ સમ્ભાવિત છે. તેથી એ યુદ્ધમાં હું તમારો સહયોગ પ્રાપ્ત કરવા આવ્યો છું."

શ્રીકૃષ્ણ થોડું વિચારીને બોલ્યા- "જુઓ દુર્યોધન, હું નથી જાણતો કે પહેલાં કોણ આવ્યું, કેમ કે સૌથી પહેલાં મારી નજર અર્જુન પર ગઈ, આથી નિયમાનુસાર મને પહેલાં અર્જુનની ઇચ્છાનો આદર કરવો પડશે. તમે બંને મારી મદદ મેળવવા માટે આવ્યા છો. હું બંનેની સાથે બરાબરીનો જ વ્યવહાર કરીશ. મારી પાસે ખૂબ મોટી સેના છે, જેમાં મોટાં-મોટાં વીર છે, જે પળભરમાં દુશ્મનોનો સફાયો કરી શકે છે. એક પક્ષને આ સેના મળશે અને બીજા પક્ષને એકલો હું. હા, અર્જુન પહેલાં તું બતાવ કે પહેલાં તારે શું જોઈએ? હું અથવા મારી પ્રબળ સેના?"

અર્જુન હાથ જોડીને બોલ્યો- "હું તો તમને જ ઇચ્છું છું? તમે મળી ગયા તો બધું જ મળી ગયું."

"એવમસ્તુ." શ્રીકૃષ્ણ હસીને બોલ્યા- "અને તું શું ઇચ્છે છે, દુર્યોધન?"

દુર્યોધન તો ડરી રહ્યો હતો કે, પહેલાં અર્જુનની ઇચ્છા પૂરી કરવામાં આવી રહી છે, ક્યાંક તે શ્રીકૃષ્ણની વિશાળ સેના પર જ અધિકાર ના જમાવી લે. તે ખુશ થઈને બોલ્યો, "હું તમારી સેના મેળવીને સંતુષ્ટ છું."

આ પ્રકારે પોતપોતાની વસ્તુ મેળવીને બંને પાછા ચાલ્યા ગયા.

★ ★

પાંડવોની બીજી માતા માદ્રીના પિતા શલ્ય ખૂબ જ શક્તિશાળી નરેશ હતા. એના કાનોમાં પણ સંભાવિત યુદ્ધની ભનક પહોંચી ચુકી હતી. જાહેર હતું કે, તેઓ પાંડવોનું હિત ઇચ્છતા હતા. તેથી એક દિવસ તેઓ પોતાના કેટલાંક વિશ્વસ્ત સાથીઓ અને સેનાની સાથે યુધિષ્ઠિરથી વિચાર-વિમર્શ કરવા નિકળી પડ્યા.

દુર્યોધનને જાણ ચાલી ગઈ, તો તેઓ ગભરાયા. તેઓ કોઈ પ્રકારે શલ્યનો સહયોગ ખુદ મેળવવા ઇચ્છતા હતા, તેથી જે-જે રસ્તાથી શલ્યની સવારી પસાર થઈ, એને દુર્યોધને ખૂબ સજાવી દીધા, શલ્યનો આદર સત્કાર કર્યો, સ્વાદિષ્ટ ભોજ્ય-સામગ્રીથી બધાને સંતુષ્ટ કર્યા. શલ્યનો વિચાર હતો કે, આ આખું આયોજન યુધિષ્ઠિરે કર્યું છે. તેથી એકદિવસ એણે આયોજનકર્તાઓથી કહ્યું- "જેણે મારા સ્વાગતની આટલી સુંદર વ્યવસ્થા કરી, હું એનાથી મળવા ઇચ્છું છું. એને મારી પાસે બોલાવી લાવો, હું પણ એને કશું આપવા ઇચ્છું છું."

લોકો હસ્તિનાપુર જઈને દુર્યોધને બોલાવી લાવે. શલ્યને જ્યારે ખબર પડી કે, આ બધું આયોજન દુર્યોધને કર્યું છે, તો આશ્ચર્યચકિત થયા. દુર્યોધને કહ્યું, "તમે ખુદ વચન આપ્યું છે કે, તમે મને કશું આપવા ઇચ્છો છો, તેથી વચન પૂરું કરો."

તીર કમાનથી નિકળી ચૂક્યું હતું. શલ્યએ કહ્યું- "બોલો, તું મારાથી શું ઇચ્છે છે?"

"હું ઇચ્છું છું કે, જ્યારે યુદ્ધ થાય, ત્યારે તમારી સેના મારા અધીન રહે." દુર્યોધને કહ્યું- "બસ, એના સિવાય હું બીજું કશું નથી ઇચ્છતો."

"ઠીક છે, હું વચન આપું છું, યુદ્ધમાં મારી સેના તારા સુપદ રહેશે."

એના પછી શલ્ય યુધિષ્ઠિરની પાસે પહોંચ્યા અને આખી વાત બતાવી દીધી. સાંભળીને યુધિષ્ઠિર એક પળ વિચારતા રહ્યા, પછી બોલ્યા- "મહારાજ, તમે વચન આપી ચુક્યા છો, આથી તમારે નિશ્ચિત રૂપથી એનું પાલન કરવું જોઈએ. હા, એક નિવેદન હું પણ કરવા ઇચ્છું છું કે, જ્યારે યુદ્ધ થાય, તો તમે જ કર્ણના સારથી બનો. પછી યુદ્ધના મેદાનમાં કર્ણથી કશું

એવું કહો, જેનાથી તે ક્ષુબ્ધ થઈ જાય, જેથી અર્જુન એ તકનો ફાયદો ઉઠાવીને એનો વધ કરી શકે. આ બધું કહેવું સર્વથા ઉચિત નથી, પરંતુ હું ઇચ્છું છું કે, અર્જુન જ કર્ણ પર વિજય પ્રાપ્ત કરે. આશા છે, આટલો સહયોગ તમે અમારી સાથે જરૂર કરશો."

શલ્યએ પોતાની સ્વીકારોક્તિ આપી દીધી.

પાંડવ મત્સ્ય દેશની નજીક ઉપપ્લવ્ય નામના નગરમાં વસી ગયા. હવે છુપાઈને રહેવાની જરૂર ન હતી, કેમ કે અજ્ઞાતવાસ સમાપ્ત થઈ ચુક્યો હતો.

તેઓ પોતાના દૂતની વાપસીની રાહ જોઈ રહ્યા હતા, જે હસ્તિનાપુર કૌરવોથી વાતચીત કરવા ગયો હતો.

(૧૧)

પાંડવોનો દૂત હસ્તિનાપુર પહોંચ્યો, તો એનું દરબારમાં યથાયોગ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું.

પોતાનું આસન ગ્રહણ કર્યા પછી દૂત બોલ્યો- "હું પાંડવોની તરફથી કહેવા આવ્યો છું કે, અમે યુદ્ધ નથી ઇચ્છતા. બસ, અમે તો એ જ ઇચ્છીએ છીએ કે, રાજ્યમાં અમારા જે અધિકાર છે, તે અમને સસન્માન આપવામાં આવે. પરંતુ જો તમે લોકો યુદ્ધ કરવામાં ઉતાવળા જ છો, તો અમે પણ પોતાના પગ પાછા નહીં હટાવીએ. તત્સંભાવિત યુદ્ધ માટે અમે પણ પૂરી તૈયારી કરી લીધી છે. સાત અક્ષૌહિણી સેના તો લડવા માટે અકદમ તત્પર છે, એના સિવાય અનેક મિત્ર નરેશોની સેંકડો અક્ષૌહિણી સેનાઓ આદેશ મળવાની પ્રતીક્ષામાં છે. તમારો શું ઉત્તર છે?"

એક ક્ષણ માટે રાજદરબારમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. દૂતની બે ટૂક વાતો સાંભળીને મોટે-મોટાં દિગ્ગજ એક-બીજાનું મહોં જોવા લાગ્યા. ભીષ્મએ દૂતની તરફ જોઈને ધીમેથી કહ્યું- "અમે તારી વાત સાંભળી લીધી, ખુશીની વાત છે કે, પાંડવ શાંતિથી આખો મામલો નિપટાવવા ઇચ્છે છે. અમે પણ ઇચ્છીએ છીએ કે, પાંડવોને એમનો યોગ્ય ભાગ મળવો જોઈએ."

કર્ણથી ભીષ્મની આ વાત સહન ના થઈ શકી. તે ક્રોધિત થઈને વચ્ચે જ બોલ્યો, "કેવો યોગ્ય ભાગ પાંડવોને મળવો જોઈએ. એ કોણ નથી જાણતું કે, પાંડવોએ જુગારમાં પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી દીધું છે. આ તો ભાગ્યની વાત છે, જો દુર્યોધન બાજી હારતો, તો એને પણ વનવાસ તેમજ અજ્ઞાતવાસ ભોગવવો પડતો. એમાં અન્યાયની શું વાત છે. જો પાંડવોને પોતાનું રાજપાટ જોઈતું હતું, તો એમણે વચનાનુસાર પૂરા કાળ સુધી વનવાસ તેમજ અજ્ઞાતવાસની અવધિ પૂર્ણ કરવી જોઈતી હતી. જો તેઓ યુદ્ધ કરવા માટે આટલા જ આતુર છે, તો અમે પણ અમારા હાથોમાં બંગડીઓ નથી પહેરી રાખી. યુદ્ધનો જવાબ યુદ્ધથી આપવામાં આવશે. દૂત તું અમારીવાત પાંડવો સુધી પહોંચાડી દો."

"રોકાઓ દૂત" ભીષ્મ વચ્ચે જ બોલ્યા- "કર્ણ, ભલાઈ એમાં જ છે કે, શાંતિથી કામ લો. એ ના ભૂલો કે અર્જુન એકલો કેટલાય લોકોનો મુકાબલો કરી શકે છે. યુદ્ધથી કોઈનું પણ ભલું

નહીં થાય. મત્સ્ય દેશમાં એક વાર પરાજિત થઈને પણ તે કશું ના શીખ્યું?"

કર્ણ મન મસળીને રહી ગયો.

સિંહાસન પર મૌન બેઠેલા ધૃતરાષ્ટ્ર બધું જ સાંભળી રહ્યા હતા. વાત વધતી જોઈને તેઓ થોડા કસમસાયા. અંતિમ નિર્ણય એમણે જ કરવાનો હતો, પરંતુ અત્યારે કોઈ જવાબ આપવો એમના વશમાં ન હતો. તેઓ દૂતથી બોલ્યા- "સાંભળો દૂત, તે જે સંદેશ પહોંચાડ્યો, એના પર અમને વિચાર કરવા દો, જલ્દી જ મારો સારથી ઉત્તર લઈને પાંડવોથી મળશે, હવે તું જઈ શકે છે."

દૂત ચાલ્યો ગયો.

ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. થોડી વાર વિચાર-વિમર્શ થતો રહ્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર સમજી શકતા ન હતા કે, પાંડવોની પાસે શું સંદેશ મોકલે?"

પછી તેઓ સંજયથી બોલ્યા- "સંજય, તમે પાંડવોથી જઈને મળો. મારો વિચાર છે કે, બંને પક્ષોમાં શાંતિ જ રહે. બસ કોઈ એવો વ્યવહાર કરજો કે આ ઉત્તેજના સમાપ્ત થઈ જાય."

સંજય ઉપપ્લવ્ય નગર આવી પહોંચ્યો.

પાંડવોએ સંજયનું દિલ ખોલીને સ્વાગત કર્યું. આત્મીયો-સ્વજનોના હાલચાલનું આદાન-પ્રદાન થયા પછી યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું- "કેવી રીતે આગમન થયું, સંજય."

"હે ધર્મરાજ!" સંજય બોલ્યો- "મને મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે તમારી પાસે મોકલ્યો છે. તેઓ ઇચ્છે છે કે, યુદ્ધના જે વાદળો મંડરાવા લાગ્યા છે, એમને સાફ કરી દેવામાં આવે. તેઓ કૌરવો-પાંડવોમાં શાંતિ ઇચ્છે છે. યુદ્ધમાં વિનાશ સિવાય કોઈને કશું પ્રાપ્ત નહીં થાય."

"અમે તો ખુદ ઇચ્છીએ છીએ કે યુદ્ધ ના હો." યુધિષ્ઠિર બોલ્યા- "પણ દુર્યોધન ફક્ત યુદ્ધની ભાષામાં જ વાત કરવા ઇચ્છે છે. અમને અધિકાર આપી દો, અમે યુદ્ધ નહીં કરીએ. મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ બધી સચ્ચાઈ જાણે છે, પરંતુ એમણે પોતાની આંખો પર પટ્ટી બાંધી લીધી છે, તેઓ પુત્ર-સ્નેહની આગળ વિવશ છે. એમનાથી જઈને કહી દો, અમારું ઇન્દ્રપ્રસ્થ અમને પાછું આપી દો, નહીંતર નિર્ણય યુદ્ધના મેદાનમાં થશે."

"તમારી માંગ ઉચિત છે." સંજય બોલ્યા, "પરંતુ મારી સલાહ છે કે, યુદ્ધનો વિચાર ત્યાગી દો. યુદ્ધથી કોઈનું ભલું નહીં થાય. જો યુદ્ધ કરીને જ તમારે રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું હતું, તો તેર વર્ષો સુધી દર-દર ભટકવાની શું જરૂર હતી. યોગ્ય તો એ જ છે કે, દુર્યોધને તમારો ભાગ આપવાથી ઇન્કાર કરી દીધો, તો આટલી મોટી દુનિયામાં ક્યાંય પણ જઈને બાહુબળથી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કરો."

"એવું નથી થઈ શકતું." યુધિષ્ઠિર બોલ્યા- "હું ક્ષત્રિય છું અને ક્ષત્રિયનું એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે કે, પોતાના ગયેલા રાજ્યને પુનઃ પ્રાપ્ત કરે."

"જરા એ પણ તો વિચારો કે, ભાઈ-ભાઈમાં લડવું ક્યાં સુધી યોગ્ય છે, શું તમે પોતાના વડીલો ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય વગેરે પર હથિયાર ઉઠાવશો? આ તો અધર્મ છે, ધર્મરાજ." સંજય બોલ્યો.

ત્યાં જ શ્રીકૃષ્ણ બેઠા હતા. એમનાથી રહેવાયું નહીં. બોલ્યા- "સંજય, આજે તો તારા મુખમાંથી ધર્મની વાતો સાંભળીને આશ્ચર્ય થાય છે, વડીલોની દુહાઈ આપતા આશ્ચર્ય થાય છે, એ કોઈથી છુપાયેલું નથી કે, પાંડવોએ અત્યાર સુધી ધૈર્યનો જ પરિચય આપ્યો છે, તમે જે વડીલોની દુહાઈ આપો છો, એમણે અત્યાર સુધી કયો આદર્શ જાળવી રાખ્યો છે. જ્યારે દ્રૌપદીને ભર્યા દરબારમાં નિર્વસ્ત્ર કરીને અપમાનિત કરવામાં આવી રહી હતી, ત્યારે આ વડીલોના હાથ-પગ કેમ ફૂલી ગયા હતા, કેમ ના કોઈએ આગળ વધીને દુર્યોધન કે દુઃશાસનને આ કુકૃત્યથી દૂર કર્યો? છતાં પણ પાંડવ પોતાની તરફથી કોઈ પહેલ નહીં કરે. સંજય, તમે જઈને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહી દો કે, પાંડવોને ઇન્દ્રપ્રસ્થ આપી દો, એમનો ઉત્તર આવ્યા પછી જ કોઈ નિર્ણય થશે."

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા- "હા, અમે એટલું જરૂર કરી શકીએ છીએ કે જો તેઓ અમને પૂરું રાજ્ય ન આપે, તો ઓછાથી ઓછા અમને પાંચેય ભાઈઓને પાંચ ગામ અવશ્ય આપી દે. બસ અમારે બીજું કશું ના જોઈએ, ત્યારે જ શાંતિ અવશ્ય સ્થાપિત થઈ શકે છે."

★ ★

સંજય હસ્તિનાપુર પાછા આવ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું- "શું ઉત્તર લાવ્યા છો, સંજય?"

"એમને દરેક હાલતમાં પોતાનું રાજ્ય જોઈએ. તેઓ તમારી શાંતિની નિરર્થક યોજનામાં આવવાવાળા નથી."

સંજયે આદિથી અંત સુધી બધી વાતો ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવી દીધી. ધૃતરાષ્ટ્ર ચિન્તામાં પડી ગયા. એમનો વિચાર હતો કે, પાંડવ પોતાના રાજ્યની માંગ છોડી દેશે અને શાંતિનો રસ્તો અપનાવશે, પણ હવે શું કરવામાં આવે. દુર્યોધન ક્યારેય પણ પાંડવોને એમનો અધિકાર નહીં સોંપે અને તે પુત્રોનો વિરોધ નહીં કરી શકે.

એમણે એ જ સમયે વિદુરને બોલાવ્યા. મહાત્મા વિદુર એમને હંમેશાં સંકટના સમયે ઉચિત સલાહ આપતા હતા. એ વાત અલગ છે કે, ધૃતરાષ્ટ્ર એના પર પૂરી રીતે અમલ કરી શકતા ન હતા.

વિદુર આવ્યા, તો ધૃતરાષ્ટ્રે આકુળ સ્વરમાં કહ્યું- "હું ઇચ્છું છું કે, પાંડવોને ન્યાય મળે અને કૌરવોની પણ કોઈ ક્ષતિ ન થાય. પરંતુ સંભાવિત અનિષ્ટની આશંકાથી મારી રાતોની ઊંઘ અને દિવસનું ચેન નષ્ટ થઈ ગયું છે. મને કશું સમજમાં નથી આવી રહ્યું કે, શું કરું, શું ના કરું."

"એનાથી વધારે વિચારવાની જરૂર શું છે." વિદુર બોલ્યા- "જે સ્થિતિ પેદા થઈ છે, એના જવાબદાર તમે જ છો. તમે દુર્યોધન પર રાજ્યનો કાર્યભાર સોંપીને આંખો મીંચી લીધી છે અને દુર્યોધન શકુનિ, કર્ણ તેમજ દુઃશાસન જેવાં લોકોની સાથે મળીને મનમાની કરી રહ્યો છે. હજુ પણ સમય છે કે, તમે પણ પોતાની ભૂલ સુધારી લો. પાંડવોને એમનું રાજ્ય આપીને નિશ્ચિંત થઈ જાઓ. પછી કોઈ એ પણ નહીં કહે કે, તમે ન્યાયની તરફથી આંખો ફેરવી લીધી હતી."

ધૃતરાષ્ટ્ર શાંત. એવું કરવાનું એમના વશમાં ન હતું. દુર્યોધનને નારાજ કરવાની કલ્પના માત્રથી તેઓ ધ્રુજી ઊઠતાં.

વિદુર બોલ્યા, "તમે મૌન કેમ છો? જો તમે મારી સલાહ ના માની, તો આ યુદ્ધને ટાળવું અશક્ય થઈ જશે. અને એ તે છે કે, યુદ્ધમાં અન્યાયીને જ મૃત્યુનું વરણ કરવું પડે છે. ક્યાંક એવું ન થાય કે, યુદ્ધના અંતમાં પોતાના પુત્રોની મૃત્યુ-સૂચના મેળવીને લોહીના આંસૂ રોવે. આખરે પાંડવોને એમનો અધિકાર આપવામાં આપત્તિ શું છે?"

ધૃતરાષ્ટ્રની આંખોની આગળ અંધકાર છવાઈ ગયો. એમણે કહ્યું, "હું પોતાની વાત નકારી નથી શકતો. મારા હૃદયમાં ખુદ પાન્ડુ-પુત્રો માટે અપાર સ્નેહ છે, પણ દુર્યોધનની ઇચ્છાઓના પ્રતિકૂળ આચરણ કરવું મારા વશમાં નથી. જે ભાગ્યમાં હશે, તે તો ભોગવવું જ પડશે. તમારી વાતોથી મારા વિક્ષિપ્ત મનને શાંતિ જ મળી રહી છે. આગળ બોલો, હું તમારા વિચારોને સાંભળી રહ્યો છે."

વિદુરને હેરાની થઈ. સત્ય જાણતા હોવા છતાં ધૃતરાષ્ટ્ર યોગ્ય નિર્ણય નથી કરી રહ્યા.

તેઓ રાતભર ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવતા રહ્યા અને ધૃતરાષ્ટ્ર યુપચાપ એમની વાતોને સાંભળતા રહ્યા.

★ ★

આગલા દિવસે વહેલી સવારે જ ધૃતરાષ્ટ્રે ભીષ્મ, દ્રોણ, સંજય, કૃપાચાર્ય વગેરેને બોલાવી લીધા. દુર્યોધન પણ પોતાના ભાઈઓ તેમજ કર્ણ, શકુનિ વગેરેની સાથે પહોંચ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રે બોલવાનું આરંભ કર્યું, "સંજય પાંડવોથી મળીને આવ્યો છે. સંજયની વાતોથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે, પાંડવોએ મોટા સ્તર પર યુદ્ધની તૈયારીઓ કરી રાખી છે. તેઓ પોતાનો રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે કટિબદ્ધ છે. રાત્રે વિદુરે પણ બતાવ્યું કે, આપણે એમનો હિસ્સો એમને સોંપી દેવો જોઈએ. તેથી મારો વિચાર છે કે, પાંડવોને ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાછું આપીને આ વિવાદને હંમેશાં માટે સમાપ્ત કરી દેવો જોઈએ."

આ જ તો ભીષ્મ, વિદુર, દ્રોણાચાર્ય વગેરે પણ ઇચ્છતા હતા. વડીલોએ તત્કાળ ધૃતરાષ્ટ્રના વિચારનું સમર્થન કર્યું.

પરંતુ દુર્યોધનને પિતાના ઉદ્ધાર બિલ્કુલ ગમ્યા નહીં. તે ક્રોધિત થઈને બોલ્યો, "જો એમણે યુદ્ધની તૈયારીઓ કરી રાખી છે, તો આપણે એનાથી ડરવું ના જોઈએ. આપણે પણ કોઈથી ઓછા નથી. આપણી સાથે પણ મોટાં-મોટાં વીર છે. ગુરુદેવ દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ પિતામહ, કૃપાચાર્ય, કર્ણ અને અશ્વત્થામા જેવાં વીરોના રહેતાં આપણને પાંડવોની ધમકીઓથી ડર કેવો? હાથમાં આવેલું રાજ્ય છોડી દેવું સરાસર કાયરતા છે. અમે ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાછું નહીં આપીએ. તે તો અમારા વૈભવથી એ કદર ભયભીત છે કે, ફક્ત પાંચ ગામ જ માંગી રહ્યા છીએ. જો અમે પોતાના ઇરાદાઓમાં દૃઢ રહ્યા, તો એમની પાંચ ગામોની માંગ પણ નહીં રહે. બાકી રહ્યો યુદ્ધનો સવાલ, તો તેઓ યુદ્ધમાં આપણો મુકાબલો નથી કરી શકતા.

પુત્રની વાત સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર ખરાબ માની ગયા. ક્ષુબ્ધ થઈને બોલ્યા, "હવે આ દુર્યોધનને કોણ સમજાવે. આ મૂર્ખ પાંડવોની વીરતાને ઓછી કરીને આંકી રહ્યો છે. શું એને એ પણ નથી ખબર કે, એમની પાસે દિવ્યાસ્ત્ર છે, અર્જુનની પાસે ગાંડીવ છે. પાંડવ ફક્ત પોતાનો હક જ તો માંગી રહ્યા છે. હું તો ઇચ્છું છું, ઇન્દ્રપ્રસ્થ આપીને આ યુદ્ધનું જોખમ ટાળી દેવામાં આવે અને પિતરાઈ ભાઈ શાન્તિ અને સન્માનની સાથે રહે."

દુર્યોધન તૈશમાં આવીને બોલ્યો, "તમે વ્યર્થ જ પાંડવોની શક્તિથી ડરી રહ્યા છો. અર્જુનની પાસે ગાંડીવ અને દિવ્યાસ્ત્ર છે, તો આપણી સાથે કર્ણ છે. કર્ણએ પણ વિધિવત્ યુદ્ધ-ગુરુ આચાર્ય પરશુરામથી દિવ્યાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કર્યા છે.

"હા, મારી પાસે પણ બ્રહ્માસ્ત્ર છે" કર્ણએ ગર્વની સાથે કહ્યું, "બ્રહ્માસ્ત્રના બળ પર હું એકલો જ પાંડવોની સેનાનું નામોનિશાન મિટાવી શકું છું."

ભીષ્મએ તેજ સ્વરમાં કહ્યું, "આટલો અહંકાર ના કરો, કર્ણ. આ જ અહંકાર માનવનો સૌથી મોટો શત્રુ છે, એક વાર પહેલાં પણ તું મતદ્વંસ્ય દેશમાં અર્જુનના હાથે માત ખાઈ ચુક્યો છે અને જો હવે યુદ્ધ થયું, તો શ્રીકૃષ્ણ તારા બ્રહ્માસ્ત્રને પણ નષ્ટ કરી દેશે."

"હં... તો તમે સમજો છો કે, હું ફક્ત વાતો બનાવી રહ્યો છું." કર્ણ બોલ્યો, "લો, આજે હું પ્રણ કરું છું કે, મરતા દમ સુધી લડીશ, અને હે ભીષ્મ પિતામહ, જ્યાં સુધી તમે જીવિત છો, હું પોતાના હથિયારોને સ્પર્શ પણ નહીં કરું. તમે યુદ્ધ-ભૂમિમાં પોતાના વાર અજમાવીને શાંત થઈ ચુક્યા હશો, ત્યારે મારું કામ

ચાલૂ થશે."

આટલું કહીને કર્ણ ઝડપી પગલાં ભરીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

(૧૨)

યુદ્ધની આશંકા ઉત્તરોત્તર વધી ગઈ હતી.

હસ્તિનાપુરમાં જે કશું થઈ રહ્યું હતું, એની બધી ખબર પાંડવોની પાસે પહોંચી રહી હતી. જ્યારે એ નક્કી થઈ ગયું કે, કૌરવ યુદ્ધ વગર ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાછું નહીં આપે, તો એમણે ગંભીરતાથી આ નવી સ્થિતિ પર વિચાર-વિમર્શ કર્યો. યુધિષ્ઠિરની સન્મુખ એક જ પ્રશ્ન હતો, શું શાંતિથી સમસ્યાનું નિદાન નથી થઈ શકતું? શું સમજાવવાનો આધાર એકમાત્ર યુદ્ધ છે?

યુધિષ્ઠિરે અચાનક શ્રીકૃષ્ણથી પૂછ્યું, "મને તો આ યુદ્ધમાં કોઈ લાભ નથી નજરે આવી રહ્યો. શું આ યુદ્ધને ટાળી નથી શકાતું? એ તો છે કે, આપણે નિશ્ચિત રૂપથી જીતીશું, છતાં પણ હું આ યુદ્ધના પક્ષમાં નથી. ભલું, યુદ્ધમાં જીતીને આપણને શું પ્રાપ્ત થશે, રાજ્ય? જમીન? વૈભવ? કૌરવ આપણા પિતરાઈ ભાઈ જ તો છે. એમના પક્ષમાં આપણા સમસ્ત વડીલ અને આત્મીય જન છે, એ બધાને યુદ્ધમાં મારીને રાજ્ય મેળવીને ભલું એમાં ખુશી પ્રાપ્ત થઈ શકશે? હું તો ઇચ્છું છું કે, આપણે એક વાર ફરી શાન્તિની સાથે રહીએ. એ સાચું છે કે, કૌરવ યુદ્ધ માટે કટિબદ્ધ છે અને યુદ્ધ વગર પાંચ ગામ પણ આપવા નથી ઇચ્છતા. હું ક્ષત્રિય છું અને યુદ્ધ કરવું મારો ધર્મ છે. છતાં પણ યુદ્ધમાં કોઈનું ભલું નથી જોઈ રહ્યો."

શ્રીકૃષ્ણના હોંઠો પર સ્મિત છવાયેલું હતું. તેઓ બોલ્યા, "ધર્મરાજ, હું તમારી ભાવનાઓની કદર કરું છું. અને તમે ઇચ્છો છો કે, કૌરવોથી શાન્તિ-વાર્તાનો બીજો એક પ્રયાસ કરવો જોઈએ, તો ખુદ હસ્તિનાપુર જઈને કૌરવોથી મળીશ. મારો પ્રયત્ન હશે કે, તમારા લોકોના હિતને ક્ષતિ પહોંચાડ્યા વગર બંને પક્ષોમાં શાન્તિ સ્થાપિત કરાવી શકું."

"તમે જઈ તો રહ્યા છો, પણ મને ડર છે કે, હસ્તિનાપુરમાં તમને ક્ષતિ ન પહોંચાડવામાં આવે." યુધિષ્ઠિરે શંકા પ્રગટ કરી, "ત્યાં દુર્યોધન હશે, એના કુટિલ સાથી હશે. એમની વચ્ચે એકલા જવું જોખમકારક થઈ શકે છે."

"મારી ચિન્તા ના કરો યુધિષ્ઠિર." શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "હું મારી રક્ષા કરી લઈશ. બસ, હું તો ઇચ્છું છું કે, શાન્તિનો મારો આ અંતિમ પ્રયત્ન સફળ થઈ જાય અને કૌરવો-પાંડવોની શાન્તિ

જળવાઈ રહે."

આગલી સવારે શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર જવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. સાત્યકિંએ એમના માટે રથ તૈયાર કરી દીધો અને શ્રીકૃષ્ણની ગદા, ચક્ર, શંખ તેમજ અન્ય અસ્ત્ર-શસ્ત્ર રાખી લીધા. પછી શ્રીકૃષ્ણએ પોતાની સાથે દસ વીર, એક હજાર પગપાળા સૈનિક તેમજ એક હજાર અશ્વારોહી સૈનિક લઈને હસ્તિનાપુર માટે પ્રસ્થાન કરી દીધું.

દુર્યોધનની કુટિલતાનો કોઈ ભરોસો ન હતો.

★ ★

શ્રીકૃષ્ણનાં આગમનની સૂચના ધૃતરાષ્ટ્રને મળી ચુકી હતી. એમને ખુશી થઈ કે, શ્રીકૃષ્ણ આ સંકટવેળામાં આવી રહ્યા છે. એમણે પોતાના માણસોને આદેશ આપ્યો, "જાઓ, શ્રીકૃષ્ણના સ્વાગતની તૈયારીઓ કરો. ધ્યાન રહે, એમને રસ્તામાં ક્યાંય પણ કષ્ટ ન થાય. દરેક જગ્યાએ એમના વિશ્રામ અને ખાવા-પીવાનો ઉત્તમ પ્રબંધ કરો."

એવું જ કરવામાં આવ્યું. જે રસ્તાથી શ્રીકૃષ્ણ આવી રહ્યા હતા, ત્યાં બધી સુવિધાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, સાથે જ હસ્તિનાપુરને સારી રીતે સજાવી દેવામાં આવ્યું.

વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને સલાહ આપી, "મહારાજ, શ્રીકૃષ્ણ ઇચ્છે, તો બધું જ ઠીક થઈ શકે છે. તેઓ વૃકસ્થળ સુધી પહોંચી ચુક્યા છે, અહીંયા આવે, તો તમે એમનાથી કૌરવો અને પાંડવોની ભલાઈનો ઉપાય પૂછો."

"હા." ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા, "હું પણ એ જ ઇચ્છું છું. કાલ સુધી તેઓ હસ્તિનાપુર પહોંચી જશે. જુઓ, મહેલમાં એમને કોઈ કષ્ટ ના પહોંચે. એમને દુઃશાસનના કક્ષમાં રોકવા ઉચિત થશે, કેમ કે તે કક્ષ અત્યંત ભવ્ય છે, શ્રીકૃષ્ણ માટે સર્વથા ઉપયુક્ત છે."

દુર્યોધનને ખબર હતી કે, શ્રીકૃષ્ણ આવી રહ્યા છે, જ્યારથી એણે સાંભળ્યું હતું, એનું મગજ પોતાની નવી યોજનાઓમાં લિપ્ત થઈ ગયું. તે પિતાથી બોલ્યો, "મહારાજ શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર આવી રહ્યા છે. આપણે આ તક ગુમાવવી ના જોઈએ. આપણે શ્રીકૃષ્ણને પકડીને કેદ કરી લેવા જોઈએ. જેવી જ આ ખબર પાંડવોને લાગશે, તેઓ પોતાનો યુદ્ધનો ઇરાદો છોડી દેશે."

ધૃતરાષ્ટ્ર ક્રોધથી તણાઈ ગયા. બોલ્યા, "આ શું કહે છે, દુર્યોધન? શ્રીકૃષ્ણ દૂતના રૂપમાં હસ્તિનાપુર આવી રહ્યા છે. તેઓ આપણા સસન્માનિત અતિથિ છે. એમને કેદ કરવાની વાત

કહેતા તને શરમ નથી આવતી? ભલું કોઈ દૂતથી પણ એવો દુર્વ્યવહાર કરે છે?"

દુર્યોધન બોલ્યો, "આ જ તો રાજનીતિ છે."

"મૌન રહો દુર્યોધન!" ભીષ્મએ ગરજીને કહ્યું, "આ ષડ્યંત્ર એક દિવસે તારી મોતનું કારણ બનશે. ધૃતરાષ્ટ્ર, જો દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણનું કોઈ અહિત કરવાનું ઇચ્છ્યું, તો સમજી લો કે, તે પોતાની મોતને આમંત્રિત કરી રહ્યો છે."

આટલું કહીને ભીષ્મ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

★ ★

શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા, તો એમનું ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય તેમજ કૃપાચાર્ય વગેરેએ આગળ વધીને એમનું અભિવાદન કર્યું.

આખું નગર એમના દર્શનો માટે ઉમડી આવ્યું હતું.

શ્રીકૃષ્ણ સૌથી પહેલાં મહેલમાં જઈને ધૃતરાષ્ટ્રથી મળ્યાં. ધૃતરાષ્ટ્રે એમને સ્નેહથી આલિંગનમાં બાંધી લીધા.

ત્યાંથી શ્રીકૃષ્ણ સીધા વિદુરના ઘર પર પહોંચ્યા, જ્યાં પાંડવોની માતા કુન્તી રહેતી હતી. કુન્તી શ્રીકૃષ્ણને પોતાની પાસે જોઈને ખૂબ ખુશ થઈ. શ્રીકૃષ્ણએ કુન્તીને પુત્રો તેમજ વહૂની કુશળતાના સમાચાર આપ્યા. કુન્તી તેર વર્ષોથી પોતાના પુત્રો તેમજ વહૂથી દૂર રહી હતી. એમની કુશળતા જાણીને તેઓ ખુશ તો થઈ, સાથે એ પણ કહ્યું, "જુઓ, એમને આટલું કષ્ટ ભોગવ્યું. પોતાની પ્રતિજ્ઞા પણ પૂરી કરી લીધી, છતાં પણ એમને પોતાના અધિકારોથી દૂર કરવામાં આવી રહ્યા છે."

"ચિન્તા ના કરો." શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "સમય આવી રહ્યો છે, જ્યારે તમે પોતાની આંખોથી જોશો કે, તમારા પુત્ર પૃથ્વીના માલિક હશે, અને એમના શત્રુઓનું નામો-નિશાન સમાપ્ત થઈ જશે."

શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનથી મળ્યાં, તો દુર્યોધને કહ્યું, "હસ્તિનાપુરમાં તમારું સ્વાગત છે. કૃપા કરીને આજનું ભોજન મારી સાથે કરો."

"ના, હું તારું નિમંત્રણ સ્વીકાર નથી કરી શકતો." શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા.

"કેમ?" દુર્યોધન હતપ્રભ રહી ગયો. ક્યાં તો તે શ્રીકૃષ્ણને વશમાં કરવા આવ્યો હતો, અને શ્રીકૃષ્ણએ એને હાથ પણ રાખવા ના દીધો.

શ્રીકૃષ્ણએ કહ્યું, "બે કારણોથી લોકો ભોજનનું નિમંત્રણ સ્વીકાર કરે છે. એક તો આથી કે આપસમાં પ્રેમ હોય છે, બીજું આથી કે નિમંત્રિત વ્યક્તિ ભૂખ્યો તેમજ દરિદ્ર છે. તું જાણે છે કે, હું ભૂખ્યો તેમજ દરિદ્ર નથી અને ના તું મારાથી પ્રેમ કરે છે, જે પાંડવોથી પ્રેમ કરે છે, તે મારાથી પ્રેમ કરે છે. તેથી મને ક્ષમા કરો, હું તારી સાથે ભોજન નથી કરી શકતો."

દુર્યોધનના ચહેરા પર મેસ લાગી ગઈ.

શ્રીકૃષ્ણ એને ત્યાં જ છોડીને વિદુરના ઘેર ગયા અને ત્યાં ભોજન કર્યું. વિદુરે કહ્યું, "મૂર્ખ દુર્યોધન વિચારે છે કે, તે પોતાના દુર્લક્ષ્યમાં સફળ થઈ જશે. તે કોઈની વાત માનતો જ નથી. બસ, કણ તેમજ શકુનિની વાતોમાં આવીને વિશાળ સેના એકત્ર કરી લીધી છે અને લડવા માટે કટિબદ્ધ છે. આવી હાલતમાં તમે અહીંયા શાંતિનો પ્રસ્તાવ લઈને આવ્યા છો, કોણ સાંભળશે તમારી વાત? યોગ્ય તો એ જ છે કે, તમે આ દુષ્ટથી દૂર રહો."

"હું તો કૌરવોની ભલાઈ માટે અહીંયા આવ્યો છું" શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "મારો પ્રસ્તાવ કૌરવોએ મानी લીધો, તો અકાળ મૃત્યુથી બચી જશે. નહીંતર એમની મોત નિશ્ચિત છે. જો દુર્યોધને મારું કોઈ અહિત કરવા ઇચ્છ્યું, તો એનું પરિણામ ભયાનક હશે."

★ ★

આગલા દિવસે દરબારમાં સભા બોલાવવામાં આવી. ધૃતરાષ્ટ્ર સહિત બધા પોતપોતાના આસન પર બેઠા હતા. ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે વડીલો સિવાય સન્માનિત ઋષિ-મુનિ પણ પધાર્યા હતા.

શ્રીકૃષ્ણએ બધાને સંબોધિત કર્યા, "હું અહીંયા શાંતિનો અંતિમ પ્રયાસ કરવા આવ્યો છું. પાંડવોએ મને સંધિનો પ્રસ્તાવ પ્રસ્તુત કરવા મોકલ્યો છે. મારો અભિપ્રાય છે કે, ન્યાયની માંગ એ જ છે કે, પાંડવોને રાજ્ય સોંપી દેવામાં આવે અને યુદ્ધના જોખમને ટાળી દેવામાં આવે. જો એવું ના કરવામાં આવ્યું, તો કુરુ-વંશ નષ્ટ થઈ જશે."

સભામાં ઉપસ્થિત મોટાભાગના લોકોનો મત પણ એ જ હતો. પરંતુ દુર્યોધનને આ વાતોથી ગુસ્સો આવી ગયો. તે ક્ષુબ્ધ થઈને બોલ્યો, "મારી સમજમાં નથી આવી રહ્યું કે, લોકો પાંડવોથી આ કદર સહાનુભૂતિ કેમ રાખે છે? જે કંઈ થયું, નિયમાનુસાર થયું છે. એક વાર જુગારમાં ગુમાવીને ફરીથી જુગાર રમવાની શું જરૂર હતી? પહેલીવાર તો અમે એમનું

ગુમાયેલું બધું જ પાછું આપી દીધું, પરંતુ હવે હું એમને કશું આપવાના પક્ષમાં નથી. જો તેઓ અમારાથી યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, તો અમે પણ તૈયાર છીએ."

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "દુર્યોધન, આ ખયાલ મનથી કાઢી નાંખો કે, તું યુદ્ધમાં જીતી જઈશ. જો લડાઈ વગર તું કોઈ નિર્ણય કરવા નથી ઇચ્છતો, તો યોગ્ય એ જ છે કે, પોતાના કોઈ પરમ-વીરથી અર્જુનને લડાવી દો, એમની હાર-જીતથી નિર્ણય થઈ જશે. વ્યર્થ જ વૃહદ્ યુદ્ધનું આયોજન કરવાનો શું અર્થ? સૌથી સારી વાત તો એ છે કે, પાંડવોને ચુપચાપ એમનો અધિકાર આપી દો અને હળી-મળીને રહો."

ભીષ્મએ પણ દુર્યોધનને સમજાવ્યો, "શ્રીકૃષ્ણ, જે કશું કહી રહ્યા છે, તે ઉચિત છે. હળી-મળીને રહેવામાં જ ભલાઈ છે."

બધાને શ્રીકૃષ્ણનું સમર્થન કરતાં જોઈને દુઃશાસન ગભરાઈ ગયો. તે ધીમેથી પોતાના ભાઈ દુર્યોધનના કાનમાં બોલ્યો, "ભાઈ, આ તો ઉલટી ગંગા વહી રહી છે. જો તમે શ્રીકૃષ્ણની વાત ના માની અને પાંડવોથી સન્ધિ સ્થાપિત ના કરી, તો દ્રોણ, ભીષ્મ અને પિતાજી વગેરે બધા મળીને આપણને પાંડવોને સોંપી દેશે."

દુર્યોધનનું આખું શરીર ગુસ્સાથી કાંપવા લાગ્યું. એણે એકવાર તીખી નજરોથી બધાને જોયા અને એક ઝટકાથી ઊભો થઈને સભાગારથી ચાલ્યો ગયો. એની સાથે-સાથે કર્ણ, શકુનિ તેમજ દુઃશાસન વગેરે પણ ચાલ્યા ગયા. સન્માનીય દૂતથી વાત કર્યા વગર અડધી સભાતી ઊઠી જવાનું બધાએ ખરાબ માન્યું.

ધૃતરાષ્ટ્ર આ વિઘ્નથી આસન પર કસમસાઈ રહ્યા હતા.

શ્રીકૃષ્ણએ ધૃતરાષ્ટ્રથી કહ્યું, "દુર્યોધનની ઉદ્દંડતા અસહનીય છે. યોગ્ય એ જ છે કે, એને રાજ્યાધિકારથી વંચિત કરી દો તેમજ પાંડવોથી સન્ધિ સ્થાપિત કરો. આ જ એક રીત છે, જેનાથી કુરુ વંશની રક્ષા કરી શકાય છે."

એકાએક ધૃતરાષ્ટ્રની સમજમાં ના આવ્યું, કે શું ઉત્તર આપે. એમણે વિદુરથી કહ્યું, "મહાત્મન! જરા ગાંધારીને બોલાવી લાવો. આ સંકટવેળામાં એ જ મારું માર્ગદર્શન કરી શકે છે."

વિદુર સભાથી ઊભા થઈને ચાલ્યા ગયા અને આગલી પળે જ અન્તઃપુરથી ગાંધારીને બોલાવી લાવ્યા. ગાંધારી આસન પર બેસી ગઈ, તો ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાની દુવિધા એની સામે રાખી. ગાંધારી પોતાના પુત્રોની ઉદ્દંડતા તથા પતિની અસહાય સ્થિતિથી પહેલાં જ દુઃખી

હતી. આજે એને અવસર મળ્યો, તો તે બોલી, "મહારાજ, સ્પષ્ટોક્તિ માટે ક્ષમા કરો. સત્ય તો એ છે કે, તમારી કમજોરી તેમજ દુલભુલ નીતિથી જ આપણા પુત્ર આ પ્રકારે ઉદ્દંડ થયા છે. પુત્રોને તમે કાબૂમાં કરો અને આ યુદ્ધને

દૂર કરો."

એટલું જ નહીં, દુર્યોધન પાછો સભામાં આવ્યો, તો ગાંધારીએ બેટાને સમજાવ્યો. દુર્યોધનને માતાની એક પણ વાત પસંદ ન આવી. તે સાંપની જેમ ફુંકારતો-ફુંકારતો તથા લાલ આંખોથી માતાની સામે જોતો રહ્યો. માતાએ જોર આપીને કહ્યું, "પુત્ર અનીતિનો માર્ગ છોડી દો. અધર્મ પર ચાલીને ના તો તું પાંડવોથી જીતી શકીશ અને ના તો પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી શકીશ. જો સુખ-શાંતિ ઇચ્છે છે, તો શ્રીકૃષ્ણનો સન્ધિ પ્રસ્તાવ માની લો."

દુર્યોધનથી સહન ના થઈ શક્યું, તે કોઈ જવાબ આપ્યા વગર પગ પછાડતો સભાગારથી નિકળી ગયો.

★ ★

બીજા કક્ષમાં કર્ણ, શકુનિ, દુઃશાસન વગેરે દુર્યોધનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. દુર્યોધને પાછા આવીને બતાવ્યું કે, આખું વાતાવરણ એમની વિરુદ્ધ છે, હવે શું કરવામાં આવે? એમણે ગંભીરતાથી આ વિષય પર વિચાર-વિમર્શ કર્યો અને અંતે નિર્ણય કર્યો કે શ્રીકૃષ્ણને કેદ કરી લેવા જોઈએ. દુર્યોધન બોલ્યો, "શ્રીકૃષ્ણ આપણી કેદમાં રહે, તો પાંડવોની હિમ્મત તૂટી જશે. પછી આપણે ખૂબ સરળતાથી પાંડવોનો નાશ કરી દઈશું. મને પરવાહ નથી કે, ધૃતરાષ્ટ્ર અથવા અન્ય કોઈ આ હરકતથી ખુશ થાય છે કે નારાજ."

સાત્યકિને કોઈ પ્રકારે દુર્યોધનના આ ષડયંત્રની જાણ ચાલી ગઈ. તે તત્કાળ બહાર નિકળ્યો અને પોતાની સેનાને સતર્ક રહેવાનો આદેશ આપ્યો. પછી તે સભાગારમાં પહોંચ્યો અને સંભાવિત જોખમ વિશે શ્રીકૃષ્ણને સાવધાન કરી દીધા.

શ્રીકૃષ્ણએ ધૃતરાષ્ટ્રથી કહ્યું, "મને સૂચના માળી છે કે, તમારો પુત્ર દુર્યોધન મને બંદી બનાવવાની યોજના બનાવી રહ્યો છે. ઠીક, જો એવું કરવા ઇચ્છે છે, તો મને બંદી બનાવવા આવે. પછી હું પણ બતાવી દઈશ કે, કોણ કોને બંદી બનાવી શકે છે. મને પોતાની શક્તિ પર પૂરો વિશ્વાસ છે, પરંતુ હું તમારા લોકોની ઉપસ્થિતિમાં પોતાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરવા નથી આવ્યો. કૃપા કરીને દુર્યોધનને સમજાવી દો કે, આ હરકત મોંઘી પડશે."

ધૃતરાષ્ટ્ર દુઃખી સ્વરમાં બોલ્યા, "દુર્યોધનને હું સમજાવી દઈશ. કૃપા કરીને મને થોડો સમય આપો, કદાચ દુર્યોધન યુદ્ધ-વિચારને ત્યાગી દે."

ત્યારે જ દુર્યોધન પોતાના સાથીઓની સાથે ફરી સભાગારમાં આવ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્ર પર ખૂબ ગુસ્સો કર્યો, દુર્યોધન પર એની કોઈ અસર ના થઈ. એના પર શ્રીકૃષ્ણએ પોતાનું વિરાટ રૂપ બતાવ્યું, જેનાથી આખા સભાગારમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો.

શ્રીકૃષ્ણ પોતાના આસનથી ઊભા થઈને બોલ્યા, "હવે મારું અહીંયા રહેવું વ્યર્થ છે, હું સ્પષ્ટ જોઈ રહ્યો છું કે, તમારો પોતાના પુત્રો પર અધિકાર જ નથી. તમે લોકો પાંડવોથી સંધિ નથી કરવા ઇચ્છતા, તો તેઓ પણ યુદ્ધ માટે તૈયાર છે. હું ચાલ્યો."

આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણ સભાગારથી નિકળ્યા. પછી કુન્તીથી મળીને તેઓ ઉપપ્લવ્ય માટે રવાના થઈ ગયા.

જતાં-જતાં તેઓ એક વાર કર્ણથી મળ્યા અને બોલ્યા, "કર્ણ, તું પણ કુન્તીનો પુત્ર છે, આ પ્રકારે પાંડવોનો સૌથી મોટો ભાઈ તું જ છે. યોગ્ય એ જ છે કે, તંૂ પણ મારી સાથે પાંડવોની પાસે ચાલો. યુધિષ્ઠિરને જેવી જ તારી સચ્ચાઈનું જ્ઞાન થશે, તે આખું રાજ્ય તને સોંપી દેશે. પછી સંભાવિત યુદ્ધને ટાળી શકાય છે."

કર્ણ બોલ્યો, "હું તમારી વાત નથી માની શકતો. હું કુન્તીને પોતાની માતા કેવી રીતે માની શકું છું, જેણે મને જન્મ લેતાં જ દરિયામાં ફેંકી દીધો હતો. મને ક્ષમા કરો."

"એનો અર્થ છે કે, હવે યુદ્ધને કોઈ ટાળી નથી શકતું." શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "ઠીક છે, કૌરવોથી કહી દેજો કે આજથી સાતમા રોજ અમાસ આરંભ થશે અને એ જ દિવસે યુદ્ધ આરંભ થશે."

આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણએ સાત્યકિને આદેશ આપ્યો, "રથ ઉપપ્લવ્ય નગરની તરફ લઈ ચાલો."

★ ★

કુન્તી વિદુરના ઘરમાં ચિંતિત બેઠી હતી. તે જાણતી હતી કે, હવે યુદ્ધને ટાળવું અશક્ય છે, કેમ કે કૌરવોએ શ્રીકૃષ્ણના શાંતિ-પ્રસ્તાવને ઠુકરાવી દીધો હતો. એને બધાથી વધારે દુઃખ તો એ વાતનું હતું કે, કર્ણ પોતાના ભાઈઓને છોડીને અન્યાયી કૌરવોનો સાથ આપી રહ્યો હતો. તે કોઈ પ્રકારે કર્ણનું મન જીતવા ઇચ્છતી હતી.

આગલા દિવસે તે કર્ણના ઘેર પહોંચી. બોલી, "પુત્ર, તૂં અન્યાયીનો સાથ છોડી દે. પાંડવ મારા પુત્ર છે અને તૂં પણ મારો પુત્ર છે. ભાઈ-ભાઈ આપસમાં મળીને અન્યાયનો મુકાબલો કરો."

કર્ણ બોલ્યો, "હું તમારું સન્માન કરું છું અને તમે જે કંઈ કહ્યું, એના પર પૂરે-પૂરો વિશ્વાસ કરું છું, પરંતુ હું તમને ના માતાના રૂપમાં સ્વીકાર કરી શકું છું અને ના તમારો કોઈ આદેશ માની શકું છું. તમે કેવી માતા છો કે, જન્મ લેતાં જ ગોદમાં ઉઠાવવાને બદલે મને નદીમાં વહાવી દીધો. મને સૂતે બચાવ્યો અને મારું લાલન-પાલન કર્યું, હું તો સૂતને પોતાના પિતા અને એની પત્નીને પોતાની માતા માનું છું. બસ, હવે ચાલી જાઓ, હું છેલ્લાં શ્વાસ સુધી દુર્યોધનના પક્ષમાં લડીશ, હા હું એ કહુ છું કે, પાંડવોમાંથી ફક્ત એકથી જ લડીશ, હું બાકી ચારથી યુદ્ધ નહીં કરું, અર્જુનથી જ લડીશ. પછી ભલે હું જીતું કે અર્જુન- તમારા પાંચ પુત્ર તો જીવિત રહેશે જ. તમે સર્વદા પાંચ પુત્રોની માતા બની રહેશો."

કુન્તીની આંખોથી આંસૂ નિકળી આવ્યા. તે સિસકતી-સિસકતી બોલી, "ભાગ્યની આગળ કોણ શું કરી શકે છે? મારા ચાર પુત્રોને છોડી દેવા માટે ખૂબ-ખૂબ આભાર. યુદ્ધના મેદાનમાં આ વચનને યાદ રાખજો. મારી શુભકામનાઓ."

આટલું કહીને કુન્તી ભર્યા મનથી ત્યાંથી ચાલી આવી.

(૧૩)

શ્રીકૃષ્ણ ઉપપ્લવ્ય આવી પહોંચ્યા.

પાંડવોએ એમને શિવિરમાં ઘેરી લીધા. શ્રીકૃષ્ણએ આદિથી અંત સુધી કૌરવોની સભાનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સંભળાવી દીધું.

એક ક્ષણ માટે શિવિરમાં શાંતિ છવાઈ ગઈ. એમનો આ અંતિમ પ્રયાસ પણ વ્યર્થ ગયો હતો. હવે હોનીને કોઈ નથી ટાળી શકતું. યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈઓની તરફ જોયું અને બોલ્યા, "હમણાં-હમણાં શ્રીકૃષ્ણએ જે કંઈ કહ્યું, તે બધું તમે લોકોએ સાંભળી લીધું. એનો અર્થ એ થયો કે, હવે યુદ્ધના મેદાનમાં જ ભાગ્યનો નિપટારો થશે. એના માટે આપણે પોતાની સેના સંગઠિત કરી લેવી જોઈએ."

પાંડવોની પાસે સાત અક્ષૌહિણી સેના હતી. યુધિષ્ઠિરે સમજી-વિચારીને આ સાતેય સેનાઓના અધિનાયક દ્રુપદ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ભીમસેન, વિરાટ, શિખંડી, સાત્યકિ, ચેકિતાનને નિયુક્ત કરી દીધા.

"હવે સંપૂર્ણ સેનાના સેનાપતિ કોને બનાવવામાં આવે?" શ્રીકૃષ્ણએ પૂછ્યું.

થોડી વાર સુધી એમનામાં વિચાર-વિમર્શ થયો. અનેક નામ બતાવવામાં આવ્યા, પણ કોઈ કોઈ નામ પર એક મત ના થયું. અંતમાં શ્રીકૃષ્ણએ કહ્યું, "મારો વિચાર છે, સેનાપતિ માટે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપયુક્ત રહેશે."

બધાએ શ્રીકૃષ્ણના અભિપ્રાય હર્ષધ્વનિથી સ્વીકાર કરી લીધો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નએ આ મહાન જવાબદારી ગ્રહણ કરી લીધી અને સેનાને સતર્ક રહેવાનો આદેશ આપી દીધો.

★ ★

યુદ્ધની તૈયારી થઈ ગઈ. સેનાઓ કૂચ કરવા માટે તૈયાર ઊભી હતી. ચારેય તરફ યુદ્ધનો ઉન્માદ છવાયેલો હતો. ઘોડાઓ તેમજ ટાપાઓ તેમજ અસ્ત્રોની ઝણકારથી વાતાવરણ

ગૂંજી રહ્યું હતું. રથ અહીંથી તહીં ભાગી રહ્યા હતા. શંખ અને નગારાંના ગંભીર અવાજો દિગ-દિગન્તથી ટકરાઈ રહ્યા હતા. યુધિષ્ઠિર ચારે તરફ ફરી-ફરીને સેનાનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા.

ઉપપ્લવ્યથી ચાલવાથી પહેલાં યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીની સુરક્ષાની પૂરી વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી પછી નિશ્ચિત દિવસે સેના યુદ્ધ-ક્ષેત્ર મટો રવાના થઈ ગઈ. કુરુક્ષેત્ર જેવાં સમતલ મેદાનમાં પહોંચીને યુધિષ્ઠિરે તમ્બૂ ગાડી દીધા. શ્રીકૃષ્ણ સહિત પાંડવોના સમસ્ત સહયોગી નરેશ યુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં તૈનાત હતા. પાસે જ હિરણ્યવતી નદી વહી રહી હતી.

યુદ્ધનું આટલું વિશાળ આયોજન જોઈને યુધિષ્ઠિરનું મન ભારે થઈ ગયું હતું. જ્યારે ભાઈ આપસમાં મળ્યાં, તો યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "આ આપણું કેવું દુર્ભાગ્ય છે કે, પોતાના જ આત્મીયોથી લડવા માટે આપણે અહીંયા એકત્ર થયા છીએ, કુરુ-વંશને બચાવવા માટે આપણા બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા."

અર્જુન બોલ્યો, "ભાઈ, શોક વ્યર્થ છે. જો કૌરવ થોડાં પણ સમજદાર હોત, તો આ નોબત ના આવતી. એ ના ભૂલો કે, એમણે શ્રીકૃષ્ણનો અંતિમ શાંતિ-પ્રયાસ પણ ઠુકરાવી દીધો. પછી આપણને તો માતા કુન્તીનો પણ આદેશ મળી ચુક્યો છે કે, આપણે પોતાનો ક્ષત્રિય ધર્મ નિભાવીને રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીએ."

જો કે, યુધિષ્ઠિર મનોમન દુઃખી હતા, છતાં પણ કૌરવોની કુટિલતા યાદ આવતાં જ તેઓ યુદ્ધ માટે પ્રસ્તુત થઈ ગયા.

★ ★

શ્રીકૃષ્ણ ચેતાવણી આપીને હસ્તિનાપુરથી જઈ ચુક્યા છે.

દુર્યોધન આશંકિત હતો, શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોની પાસે પહોંચતા જ યુદ્ધની તૈયારી કરવાનો આદેશ આપી દેશે. કેમ કે શ્રીકૃષ્ણ ખૂબ જ નારાજ થઈને અહીંયાથી ગયા હતા. આગલી યોજના બનાવવા માટે એણે કર્ણ અને શકુનિ વગેરેને પોતાના કક્ષમાં બોલાવ્યા, "હવે તો યુદ્ધ થઈને જ રહેશે. શ્રીકૃષ્ણએ પાંડવોને બધા હાલ કહી સંભળાવ્યા હશે, હવે આપણે પણ વાર ના કરવી જોઈએ, તત્કાળ સેના એકત્ર કરીને કુરુક્ષેત્રની તરફ રવાના થઈ જવું જોઈએ."

બસ, પછી શું હતું. દુર્યોધનની ઇચ્છાનુસાર હસ્તિનાપુરમાં યુદ્ધની સરગર્મી શરૂ થઈ ગઈ. કૌરવોની પાસે અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના હતી. દુર્યોધનનો આદેશ મળતાં જ સેનાએ કુરુક્ષેત્રની તરફ કૂચ કરી દીધી. અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના માટે જે અધિનાયક નિયુક્ત

કરવામાં આવ્યા હતા, એમના નામ હતા- ગુરુ દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, શલ્ય, શકુનિ, સુદક્ષિણા (કંબોજ-નરેશ), જયદ્રથ, અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા, ભૂરિશ્રવા અને વાહ્લીક. પ્રધાન સેનાપતિ ભીષ્મ પિતામહને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા.

ભીષ્મ પિતામહે કહ્યું, "મને સેનાપતિ બનવામાં કોઈ આપત્તિ નથઈ, પરંતુ મારા સેનાપતિ રહેતા કર્ણ યુદ્ધમાં ભાગ નથી લઈ શકતો."

કર્ણ બોલ્યો, "તમારી વાત સ્વીકર છે. આમ પણ હું પ્રણ કરી ચુક્યો છું કે, તમારા રહેતા હું હથિયાર નહીં ઉઠાવું. હા, જ્યારે તમે જીવિત નહીં રહો, તો મને યુદ્ધમાં ભાગ લેવાથી કોઈ રોકી નથી શકતું."

ભીષ્મ પિતામહ પોતાના અધીન સેના લઈને કુરુક્ષેત્ર પહોંચ્યા. પાંડવોની સેના પણ પહોંચી ચુકી હતી.

યુદ્ધ આરંભ થવાથી પહેલાં બંને પક્ષોની તરફથી દૂત આપસમાં મળ્યા અને યુદ્ધમાં સર્વસામાન્ય નિયમો વગેરે પર વિચાર-વિમર્શ થયો. એક સંહિતા બનાવવામાં આવી, જેનું પાલન બંને પક્ષો માટે જરૂરી હતું. સંપૂર્ણ યુદ્ધને ધર્મયુદ્ધની સંજ્ઞા આપવામાં આવી. પ્રમુખ નિયમ એ હતા- કોઈ પણ પક્ષ યુદ્ધમાં છળ-કપટ નહીં કરે, પગપાળા સૈનિકથી પગપાળા સૈનિક જ લડશે અને ઘોડેસવારથી ઘોડેસવાર જ. આપ્રકારે રથ પર સવાર સૈનિકને ફક્ત રથ પર સવાર સૈનિકથી જ લડવાનો અધિકાર હશે. મરણાસન્ન તેમજ શરણાગત પર કોઈ હથિયાર નહીં ઉઠાવે.

બંને પક્ષ આ નિયમો પર એકમત થઈ ગયા. હવે પ્રતીક્ષા હતી યુદ્ધના આરંભ થવાની. આમને-સામને સેનાઓ તૈનાત હતી- કોઈ પણ ક્ષણે એમનામાં ભિડન્ટ થઈ શકતી હતી.

દુર્યોધનની શિવિરમાં મંત્રણા ચાલી રહી હતી. આ અવસર પર દુર્યોધન પોતાનું સંતુલન રાખી શકતો ન હતો. આસપાસ બેઠેલાં મંત્રીઓ તેમજ સેનાનાયકોની તરફ જોઈને કહ્યું, "આપણે યુદ્ધ જીતવાનું જ છે. એના માટે શું કરવું જોઈએ?"

આસપાસ બેઠેલા લોકો જાણતા હતા કે, દુર્યોધનને કેવી રીતે ખુશ કરી શકાય છે. બોલ્યા, "મહારાજ, યુદ્ધથી પહેલાં જ એમના પર એવો વાર કરો કે, તેઓ તિલમિલાઈ ઊઠે. તમે એક કામ કરો, શકુનિના પુત્ર ઉલૂકને દૂતના રૂપમાં મોકલો, જે પાંડવોની મજાક ઉડાવે અને અપમાન કરે. બસ, પાંડવ ક્રોધિત થઈ જશે અને કોઈને કોઈ ખોટું પગલું ઉઠાવીને માત ખાઈ બેસશે."

દુર્યોધનને આ યોજના પસંદ આવી. તત્કાળ ઉલૂકને બોલાવવામાં આવ્યો અને એને સમજાવીને પાંડવોની તરફ મોકલી દીધો.

ઉલૂક પાંડવોની શિવિરની નજીક પહોંચ્યો, તો એને કૌરવોનો દૂત જાણીને યુધિષ્ઠિરની પાસે મોકલી દેવામાં આવ્યો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા- "હે કૌરવોના દૂત, તું શું કહેવા ઇચ્છે છે?"

"હું તમારા લોકો માટે દુર્યોધનનો સંદેશ લાવ્યો છું." ઉલૂક બોલ્યો- "હવે તમે લોકો ગુસ્સાને ભૂલીને મારી વાત સાંભળો."

ઉલૂકના બોલવાનો ઢંગ કોઈને પસંદ ના આવ્યો, પણ કેમ કે તે દૂત હતો, તેથી નિયમાનુસાર એનાથી કશું કહેવાઈ પણ શકાતું ન હતું. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા- "તું તો ખૂબ જ ઉદ્દંડ છે, પણ દૂત હોવાના નાતે અમે તને અભયદાન આપીએ છીએ, કહો."

ઉલૂક બોલ્યો- "ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, દુર્યોધને કહ્યું છે કે, જે ધર્મની ઊંચી-ઊંચી વાતો કરે છે, વસ્તુતઃ સૌથી મોટો પાપી એ જ હોય છે. બિલાડી પણ ઉપરથી એવી જ બની રહે છે, જાણે ભગત હોય, પણ તક મળતાં જ ઉંદર પર ઝપટી પડે છે, તમે પણ એવા જ છો. જો તમે પોતાને ખૂબ બહાદુર માનો છો, તો જરા યુદ્ધના મેદાનમાં એનું પ્રદર્શન કરો."

યુધિષ્ઠિર લોહીનો ઘૂંટ પીને રહી ગયા. હવે ઉલૂકે શ્રીકૃષ્ણની તરફ જોઈને કહ્યું- "તમે હસ્તિનાપુર આવીને તો મોટી-મોટી વાતો કરી લીધી, હવે જરા યુદ્ધના મેદાનમાં બતાવો કે તમારી વાતોમાં કેટલો દમ છે. દુર્યોધને કહ્યું છે કે, તમે એમને કંસની જેમ નિર્બળ ના સમજો."

બધા ઉલૂકના દુઃસાહસથી ચકિત હતા- ચકિતથી વધારે ક્રોધિત. પણ ક્રોધિત થઈને તેઓ પોતાનું ધૈર્ય ગુમાવવા ઇચ્છતા ન હતા, ઉલૂકનું સાહસ વધ્યું. તે અર્જુનથી બોલ્યો- "અને તું? જ્યારે તું જુગારમાં હારી ગયો હતો, તો તારો ઉદ્ધાર કોણે કર્યો હતો? દ્રૌપદીએ? એનાથી જ પ્રગટ થઈ જાય છે કે, તું કાયર છે."

હવે ઉલૂક ભીમથી બોલ્યો- "દુર્યોધને તારાથી કહ્યું છે કે, એક રસોઈયાને પોતાની ગદા પર અભિમાનનો કોઈ અધિકાર નથી. તમે તો રસોઈ ઘરમાં ભોજન જ બનાવો, યુદ્ધ કરવું તમારા વશનું નથી. ક્યાંક એવું ન થાય કે, યુદ્ધ ભૂમિ તમારા માટે હંમેશાં માટે નિદ્રાભૂમિ બની જાય."

ભીમસેનથી આ બધું સહન ના થયું. તે ઉલૂકને પ્રતાડિત કરવા માટે ઊઠ્યો જ હતો કે, શ્રીકૃષ્ણએ એને રોકી દીધો.

શ્રીકૃષ્ણએ ઉલૂકથી કહ્યું- "કૌરવ દૂત, અમે તારી વાત સાંભળી લીધી, હવે તુરંત અહીંયાથી ચાલ્યો જા. દુર્યોધનથી કહેજે, એણે અમારાથી જેવી અપેક્ષાઓ રાખી છે, એમનું પ્રદર્શન અમે યુદ્ધ ભૂમિમાં જ કરીશું. હવે જાઓ."

ઉલૂક જવા લાગ્યો, તો યુધિષ્ઠિરે કહ્યું- "દુર્યોધન સુધી મારો સંદેશ પણ પહોંચાડી દેજો કે જે જેવો હોય છે, તે બીજાને પણ એવો જ સમજે છે. પાપી કોણ છે એનો નિર્ણય યુદ્ધ ભૂમિમાં થશે."

"અને સાંભળો" -અર્જુને પણ ટોક્યો, "એને ઘમંડ છે કે બધા વડીલ તેમજ ગુરુજન એમની તરફ છે. પરંતુ યાદ રહે, એમને જોઈને અમારા હથિયાર ઝૂકશે નહીં, ભીષ્મ જેવાં પરમ સેનાપતિ મેળવીને દુર્યોધને વધારે ઉલઝવાની જરૂર નથી, એમની મોત પણ મારા હાથે લખી છે."

ઉલૂક વધારે વાર સુધી ત્યાં ના રોકાયો. એણે દુર્યોધનનો સંદેશ પાંડવો સુધી પહોંચાડી દીધો હતો, હવે પાંડવોનો સંદેશ દુર્યોધન સુધી પહોંચાડવાનો હતો.

★ ★

પાંડવોએ તો ઉલૂકની બધી અપમાનજનક વાતો પરમ ધૈર્યથી સાંભળી લીધી હતી, પરંતુ ઉલૂકે જ્યારે પાંડવોનો સંદેશ દુર્યોધનને સંભળાવ્યો, તો દુર્યોધનનાં હાલ ક્રોધથી ખરાબ થઈ ગયા. તે આવેશમાં કાંપતો-કાંપતો પોતાના સેના નાયકોથી બોલ્યો, "જાઓ યુદ્ધની તૈયારી કરો. કાલે સવાર થતાં જ આપણે પાંડવો પર આક્રમણ કરી દઈશું."

સેનાનાયક તત્કાળ પોતપોતાની સેના ટુકડીઓની તરફ ચાલી પડ્યા. દુર્યોધન ઉલૂકને પાંડવોની પાસે મોલીને એમને ઉત્તેજિત કરવા ઇચ્છતો હતો, પણ તે ખુદ જ ઉત્તેજિત થઈ ગયો. એણે કેટલાય દૂતોને એક સાથે પાંડવોની તરફ મોકલી દીધા- એ સૂચના આપવા માટે કે, કાલે સવારે યુદ્ધ થશે.

બીજા દિવસે જેવો જ નવો સૂર્ય ઉદિત થયો, બંને સેનાઓ આમને-સામને ઊભી થઈ ગઈ. બંને સેનાઓની આગળ મહત્ત્વપૂર્ણ યોદ્ધા પૂરા સાજો-સામાનની સાથે સન્નદ્ધ હતા. એક તરફ ઊભી હતી- કૌરવોની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના, તો બીજી તરફ ઊભી હતી પાંડવોની સાત અક્ષૌહિણી સેના.

પાંડવોની સેના ભલે જ ઓછી હતી, પણ એમના હૌસલા બુલંદ હતા. એના સિવાય યુધિષ્ઠિરે જે મોર્યેબન્દી કરી હતી, યુદ્ધ-કલાના હિસાબથી અદ્વિતીય હતી. દૂરથી કૌરવોને

એવું લાગી રહ્યું હતું કે, પાંડવોની સાથે મુઠ્ઠીભર સૈનિક જ લડવા આવ્યા હતા. પરંતુ ગુરુદેવ દ્રોણાચાર્યથી પાંડવોની કુશળ મોર્યાબંદી છુપાઈ ના રહી શકી. એમણે મનોમન યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસા કરી. પાંડવોની સેનાએ કૌરવોને ચારે તરફથી ઘેરી રાખ્યા હતા.

પાંડવોની તરફથી યુદ્ધ આરંભની ઘોષણા કરવામાં આવી. શંખના તેજ અવાજથી દશેય દિશાઓ ગૂંજી ઊઠી. ચારે તરફ યુદ્ધ-પતાકા માટે નાની-નાની સૈન્ય ટુકડીઓ મોર્યા સંભાળવા આગળ વધી ચાલી. આખા વાતાવરણમાં શોર મચી ગયો. ધૂળના ગુબ્બારા એટલા ઘેરા હતા કે, સૂર્યનો પ્રકાશ પણ અંધકારમાં બદલાઈ ગયો. લાગ્યું, જાણે સવાર થતાં જ સાંજ આવી ગઈ હોય.

ગુરુદેવ દ્રોણાચાર્યની પાસે ઊભેલા દુર્યોધને કહ્યું, "જરા-એવી સેનાનું આટલું અભિમાન! ભલું આ આપણી વિશાળ સેનાની સામે ક્યાં ટકી શકશે. સેનાપતિ ભીષ્મ તમે શંખનાદ કરો.

ભીષ્મએ પણ શંખનાદ કરીને યુદ્ધ આરંભ કરવાનો આદેશ આપ્યો. કૌરવોની સેનામાં હલચલ મચી ગઈ. સેના નાયક પોતપોતાની સૈન્ય ટુકડી લઈને પાંડવોની સેનાથી ભિડવા માટે આગળ વધી ચાલ્યા.

અર્જુન પોતાના રથમાં સવાર આગળ વધતો જઈ રહ્યો હતો. એના રથના સારથી હતા સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ. ભીષ્મના શંખના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણએ પોતાનો પંચજન્ય શંખ વગાડ્યો, તો અર્જુને દેવદત્ત નામનો શંખ. આ બંને શંખોના ગગન-ભેદી અવાજ સૈનિકોનાં કાનમાં પહોંચ્યા, તો થોડી ક્ષણ માટે એમના કાન સુન્ન થઈ ગયા.

અર્જુને શ્રીકૃષ્ણથી કહ્યું, "હે પાર્થ! જરા રથને મેદાનની વચ્ચે-વચ્ચે લઈ ચાલો. હું પણ જોઉં કે, બંને સેનાઓમાં કોણ-કોણ લડવા આવ્યું છે અને કયો વીર કયા વીરની સાથે લડી શકે છે."

શ્રીકૃષ્ણએ રથની દિશા વાલી દીધી અને બંને સેનાઓની વચ્ચે રથને રોકી દીધો.

શ્રીકૃષ્ણએ બંને તરફ ઉમડતી-ઘુમડતી યુદ્ધાતુર સેનાઓને જોઈ. કૌરવ પક્ષની સેનાની આગળની પંક્તિમાં બધા સ્વજન-પરિજન, ગુરુજન તેમજ વડીલ આત્મીય ઊભા હતા. એમને જોઈને અર્જુનનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. બોલ્યા, "અહીંયા તો મોટાં-મોટાં યોદ્ધા યુદ્ધમાં ભાગ લેવા આવ્યા છે. હું જોઈ રહ્યો છું કે, ભીષ્મ પિતામહ સિવાય ગુરુદેવ દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય વગેરે આવ્યા છે."

"તો શું થયું?" શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "યુદ્ધમાં કોઈ પણ ભાગ લઈ શકે છે. તેઓ શત્રુ પક્ષની તરફથી લડવા આવ્યા છે, તેથી આ સમયે તેઓ તારા સ્વજન નહીં, બલ્કે શત્રુ છે. એમની સાથે શત્રુઓ જેવો જ વ્યવહાર કરો."

શ્રીકૃષ્ણની આ વાતથી અર્જુનને સંતોષ ના થયો. સામે શત્રુના રૂપમાં જે ઊભા હતા, તે એક જ પરિવારના હતા સગા-સંબંધી, કોઈ મામા હતા, તો કોઈ પિતરાઈ ભાઈ, કોઈ ગુરુ હતા, તો કોઈ પિતામહ અથવા મિત્ર હતા- ભલું આ પોતાના જ લોકો પર અર્જુનનું બાણ કેવી રીતે ઉઠશે? અર્જુનનું હૃદય પિગળી ગયું અને યુદ્ધથી એકાએક એનું મન ઉચાટ થઈ ગયું. તે બોલ્યો, "હે પ્રભુ! એવું રાજ્ય મને નથી જોઈતું, જે પોતાના જ સગા-સંબંધીઓને મારીને મેળવવામાં આવે. ભલું એવી જીતથી શું સુખ મળશે? ના, ના મારાથી પોતાના જ લોકો પર ધનુષ નહીં ઉઠે. રથ પાછો લઈ ચાલો."

આટલું કહીને અર્જુને વ્યાકુળ થઈને પોતાના હથિયાર તેમજ ધનુષ-બાણ રથના ખૂણામાં ફેંકી દીધા અને નીચે બેસીને શોકમગ્ન થઈ ગયો.

અર્જુનની આ દશા જોઈને શ્રીકૃષ્ણ હસ્યા. અર્જુનનો શોક સ્વાભાવિક હતો. એમણે આગળ વધીને અર્જુને ઊભો કર્યો અને બોલ્યા, "અર્જુન, કમજોર ના બનીશ. તું ક્ષત્રિય છે, ક્ષત્રિય ધર્મનું પાલન કરો. આવા મોકા પર પોતાના મનથી આ મોહ-માયા કાઢી દો. વીરોની જેમ કર્મ કરો-અવિવેકી ના બનો."

"હું શું કરું, મને તો કશું સમજમાં જ નથી આવી રહ્યું." અર્જુન વ્યાકુળ થઈને બોલ્યા, "તમે તો સર્વજ્ઞાની છો, તમે જ બતાવો કે આ અવસર પર મારું શું કર્તવ્ય છે."

શ્રીકૃષ્ણના અધરો પર સ્મિત છવાઈ ગયું. એમણે અર્જુનના ખભાઓને થપથપાવીને સ્નેહથી કહેવાનું આરંભ કર્યું-

"અર્જુન, એ ના વિચારો કે તારા મારવાથી જ આ મરશે. પ્રાણી માત્ર નાશવાન છે. એક દિવસ બધાએ મરવાનું છે, પરંતુ આત્મા તો સદૈવ અમર રહે છે. તેથી મિથ્યા-માયા મોહમાં ના પડો. આ બધા સંબંધ અને સગા-સંબંધી માયા-જાળ છે, સુખ-દુઃખની વાતો પણ ભ્રામક છે. બસ, એક જ વાતનું ધ્યાન રાખો કે, તારો ધર્મ શું છે. ધર્મ પર ચાલીને આચરણ કરવું જ વિવેકી મનુષ્યનું પરમ કર્તવ્ય છે. તું ક્ષત્રિય છે અને એને રોકી નથી શકતો, તૂં તો નિમિત્ત માત્ર છે, નિયંતા તો કોઈ બીજું જ છે. જે તારું કર્મ છે, એને મોહ-માયા તેમજ મમતા ત્યાગીને પૂર્ણ કરો અને ફળની ચિન્તા ના કરો. પોતાના મનને દૃઢ કરો, ઊઠો અર્જુન, ભાનમાં આવો,

ઉઠાઓ પોતાનું ધનુષ-બાણ અને તૂટી પડો શત્રુઓ પર. જો તું મારો આદેશ ઇચ્છે છે, તો આ જ મારો આદેશ છે."

અર્જુનની આંખો ખુલી ગઈ. હા, આ સંસાર અસાર છે અને જે કોઈ આવ્યું છે, તે પોત-પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવીને ચાલ્યું જશે- આ સગા-સંબંધ બધું નિરર્થક છે. બસ, એણે ઉઠાવી લીધું પોતાનું ધનુષ-બાણ અને બોલ્યો, "હે પ્રભુ! આજે મેં એક નવા જ દર્શનને આત્મસાત કર્યું. હવે હું મોહ-માયાનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ માટે પ્રસ્તુત છું."

શ્રીકૃષ્ણએ એને યુદ્ધમાં વિજયી થવાના આશીર્વાદ આપ્યા.

★ ★

હસ્તિનાપુરના મહેલમાં ધૃતરાષ્ટ્ર ચિન્તાતુર બેઠા હતા. નજીક જ સંજય બેઠો, એમને યુદ્ધ-ભૂમિની નવીનતમ ગતિવિધિઓથી અવગત કરાવતો જઈ રહ્યો હતો.

ધૃતરાષ્ટ્ર મનોમન દુઃખી હતા. એક જ પરિવારના લોકો આજે યુદ્ધના મેદાનમાં શત્રુ બનીને એક-બીજાથી મુકાબલો કરવા માટે લાગી ગયા હતા. એમના દુઃખનો કોઈ અંત ન હતો.

એવા જ અવસર પર મહર્ષિ વ્યાસે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રને શોકમગ્ન જોઈને મહર્ષિ વ્યાસ બોલ્યા, "હવે એટલા ચિન્તિત થવાથી શું લાભ? પહેલાં જ જો તમે સતર્કતા તેમજ બુદ્ધિમાનીથી કામ લીધું હોત, તો આ નોબત ના આવતી. જે કંઈ થઈ રહ્યું છે, તે બધું તમારી કમજોરીઓના કારણથી જ તો થઈ રહ્યું છે. આજે જો એક જ પરિવારના લોકો યુદ્ધ કરવા માટે આતુર છે, તો બધું તમારી અનીતિ તેમજ અધર્મનું પરિણામ છે. પણ આ બધું તો હંમેશાંથી થતું આવ્યું છએ. કોઈ પણ કાળના પ્રવાહને રોકી નથી શકતું. તેથી, તમે શોક ના કરો. હા, જો તમે અંતિમ વાર પોતાના આત્મીય સ્વજનોને પોતાની આંખોથી જોવા ઇચ્છો છો, તો હું તમને દિવ્ય-દૃષ્ટિ પ્રદાન કરી શકું છું."

"ના-ના, મારામાં એટલી હિમ્મત નથી કે, યુદ્ધ-ભૂમિમાં મરવા-મારવા પર ઉતારુ પોતાના જ સંબંધીઓને પોતાની આંખોથી જોઈ શકું." ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા, "હા, કેટલીક એવી કૃપા અવશ્ય કરો કે, યુદ્ધભૂમિમાં ઘટવાવાળી પળ-પળની ઘટનાની સૂચના મને મળતી રહે."

"એવમસ્તુ." આટલું કહીને મહર્ષિ વ્યાસે સંજયની તરફ જોઈને કહ્યું, "સંજય હું તને દિવ્ય-દૃષ્ટિ પ્રદાન કરું છું. તૂં અહીં જ બેઠા-બેઠા યુદ્ધ ભૂમિના બધા હાલ સ્પષ્ટ જોઈ શકશો. પછી આ આંખો જોયા હાલ, તમે ધૃતરાષ્ટ્રને પણ સંભળાવતા જજો."

"જે આજ્ઞા, મહર્ષિ." સંજયે કહ્યું.

★ ★

યુદ્ધ-ભૂમિમાં અર્જુને ફરીથી ધનુષ બાણ ઉઠાવી લીધા હતા અને શ્રીકૃષ્ણએ રથ આગળ વધારી દીધો હતો.

બંને સેનાઓ આમને-સામને ઊભી અંતિમ આદેશની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી. ત્યારે જ અર્જુન સહિત બધા પાંડવોએ જોયું કે, યુધિષ્ઠિર અચાનક પોતાના રથથી નીચે કૂદી પડ્યા. પોતાના હથિયાર રથમાં જ છોડી દીધા અને પગપાળા ધીમે-ધીમે ચાલતાં-ચાલતાં કૌરવોની તરફ આગળ વધ્યા.

અચાનક યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ પિતામહની સામે જઈને રોકાયા. એમણે ભીષ્મના ચરણ-સ્પર્શ કરીને કહ્યું, "આદરણીય પિતામહ. યુદ્ધ આરંભ કરવાની આજ્ઞા લઈને આવ્યો છું. આશીર્વાદ આપીને કૃતાર્થ કરો."

યુધિષ્ઠિરનો આ આદર-ભાવ જોઈને ભીષ્મ ગદ્ગદ થઈ ઊઠ્યાં. એમણે આશીર્વાદ આપતા કહ્યું, "પુત્ર મારા આશીર્વાદ હંમેશાં તારી સાથે છે." યુદ્ધ આરંભ કરવાની આજ્ઞા આપું છું. જાઓ, યુદ્ધમાં વિજયી થાઓ."

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "આ સમયે તમારા માર્ગ નિર્દેશની અત્યંત આવશ્યકતા છે. અમને ઉપદેશ આપો."

"ભલું, આ પણ કોઈ અવસર છે, ઉપદેશ આપવાનો." ભીષ્મ બોલ્યા, "આ સમયે યુદ્ધનું સંચાલન કરો. પછી ક્યારેક તમને અવશ્ય ઉપદેશ આપીશ."

યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મ પિતામહ સિવાય ત્યાં ઉપસ્થિત બધા વડીલોને નમન કર્યું. બધા યુધિષ્ઠિરના આ વ્યવહારથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા. બધા પાંડવો પ્રતિ પહેલેથી જ સહાનુભૂતિ રાખતા હતા, આ તો કેટલીક પરિસ્થિતિઓ એવી હતી કે, એમણે કૌરવોને પક્ષ લેવા માટે વિવશ થવું પડ્યું હતું. દ્રોણાચાર્ય તેમજ કૃપાચાર્યએ આશીર્વાદની સાથે-સાથે યુદ્ધમાં વિજયી થવાના પણ આશીર્વાદ આપ્યા. શલ્યએ કહ્યું, મને દગાથી દુર્યોધનને પોતાના પક્ષમાં મિલાવી તો લીધો છે, પણ મેં કર્ણને નિરસ્ત્ર કરવાનું જે વચન આપ્યું છે, એને અવશ્ય નિભાવીશ."

યુધિષ્ઠિર બધાના આશીર્વાદ મેળવીને પોતાની સેનામાં પાછા આવી ગયા.

આવતા સમયે તેઓ બોલ્યા, "જો કૌરવોની સેનામાં આપણો કોઈ શુભચિન્તક હોય, તો આપણી તરફ આવી જાય."

આ સાંભળતા જ કૌરવોની સેનાથી એક સૈનિક નિકળ્યો અને પાંડવોની સેનામાં જઈ મળ્યા. તે યુયુત્સુ હતો- ધૃતરાષ્ટ્રની એક નાયિકાની સંતાન.

શ્રીકૃષ્ણએ ઉદ્ધોષણા કરી, "યુદ્ધ આરંભ કરો."

★ ★

આ યુદ્ધ કુરુક્ષેત્રમાં અઢાર દિવસો સુધી ચાલતું રહ્યું- આ જ યુદ્ધ આગળ ચાલીને મહાભારતના યુદ્ધના નામથી વિખ્યાત થયું. યુદ્ધમાં ક્યારેય પણ સ્પષ્ટ નિર્ણાયક સ્થિતિ ના આવી- ક્યારેક એવું લાગતું, જાણે યુદ્ધમાં કૌરવોનું પલડું ભારે છે, તો ક્યારેક એવું મહેસૂસ થાય છે કે, પાંડવ ભારે પડી રહ્યા છે. નિયમાનુસાર યુદ્ધ પ્રાતઃકાળ આરંભ થાય અને સાંજ થતાં જ યુદ્ધ વિરામની ઘોષણા કરી દેવામાં આવતી હતી. સેનાઓ પોત-પોતાની છાવણીઓમાં પાછી આવતી હતી અને વિશ્રામ કરતી હતી. સેનાનાયક આગલા દિવસની મોરચાબન્દીની યોજનાઓમાં સંલગ્ન થઈ જતા હતા. સૈનિક રાત-ભર ગાતા-વગાડતા અને આરામ કરતા અને બીજા દિવસે તાજા થઈને ફરી લડતાં. પણ જેમ-જેમ દિવસ વધતા ગયા અને યુદ્ધનો ઉન્માદ જોર પકડતો ગયો, તેમ-તેમ બધા નિયમ તેમજ આચાર સંહિતાઓ ભુલાવી દેવામાં આવી અને યુદ્ધ-વિરામનું પણ વારંવાર ઉલ્લંઘન થવા લાગ્યું. હાલત એ થઈ ગઈ કે, કેટલીય વાર યુદ્ધ મોડી રાત સુધી જારી રહેતું- ચારેય તરફ આગળ અને મશાલો સળગાવી લેવામાં આવતી.

(૧૪)

પ્રથમ દિવસે સુદૃઢ વ્યૂહ રચનાની સાથે આગળ વધ્યા. ભીમસેને મતવાલા હાથીની જેમ ગરજતાં દુશ્મનો પર હુમલો કરી દીધો.

ત્યાં ભીષ્મ પિતામહ પોતાની સેનાની સાથે શત્રુ-સેના પર વિજળીની જેમ તૂટી પડ્યાં. બંને સેનાઓમાં ભવ્ય ભિડન્ટ થઈ. ચારે તરફ ભયંકર યુદ્ધ છેડાઈ ગયું.

યુદ્ધમાં ભાગ લેવા અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ પણ આવ્યો હતો. એની વીરતાનો એ આલમ હતો કે, તે માતાના ગર્ભથી જ યુદ્ધ કૌશલ શીખી આવ્યો હતો. એણે ખૂબ જ વીરતાથી યુદ્ધમાં પોતાના કરતબ બતાવ્યા. અભિમન્યુના તીરોથી કૃપાચાર્યની સાથે-સાથે શલ્ય તેમજ કૃતવર્મા પણ ઘાયલ થઈ ગયા. આ વીર બાળકની વીરતા તેમજ નિશાનેબાજી જોઈને ભીષ્મ મનોમન જ પ્રશંસા કર્યા વગર ના રહી શક્યા. પછી એમણે ધનુષ ઉઠાવ્યું અને નિશાન સાધીને અભિમન્યુની તરફ છોડી દીધું. ઘાયલ થવા છતાં અભિમન્યુએ પોતાનું ધનુષ ભીષ્મની તરફ વાળી લીધું અને એના તીરોએ ભીષ્મના રથની પતાકાની ચકલી ઉડાવી દીધી.

રાજકુમાર ઉત્તર પણ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. તે હાથી પર સવાર હતો. એણે પોતાના હાથીને આગળ વધાર્યો અને શલ્યના રથના ઘોડાઓને કુચળી દીધો. શલ્યના ક્રોધની સીમા ના રહી. એણે લૌહ-શક્તિનું નિશાન સાધીને રાજકુમાર ઉત્તર પર વાર કરી દીધો. રાજકુમાર ઉત્તર આ વખતે બચી ના શક્યો અને યુદ્ધભૂમિમાં વીર-ગતિને પ્રાપ્ત થયો.

બીજી તરફ ભીષ્મ પિતામહના તેજ બાણોથી પાંડવોની સેનામાં ખલબલી મચી ગઈ હતી. ભીષ્મ પિતામહના બાણ પાંડવ-સૈનિકોને ધરાશાયી કરતાં જઈ રહ્યા હતા.

ત્યાં સુધી સાંજ થઈ ગઈ. યુદ્ધ-વિરામ લાગૂ થઈ ગયો.

પાંડવોમાં રાજકુમાર ઉત્તરની મૃત્યુનો શોક છવાઈ ગયો.

શ્રીકૃષ્ણએ પાંડવોને હતોત્સાહિત ના થવા દીધો. તેઓ બોલ્યા, "આ નાની-નાની વાતોથી ગભરાવાની જરૂર નથી. અંતિમ વિજય આપણો થશે."

બીજા દિવસે સૂર્યોદયની સાથે યુદ્ધ ફરી આરંભ થયું. બંને તરફની સેનાઓ નવા ઉત્સાહની સાથે યુદ્ધમાં ભીડાઈ ગઈ.

પ્રથમ દિવસની જેમ જ ભીષ્મ પિતામહના બાણોની ઘનઘોર વર્ષા આરંભ કરી દીધી. ભીષ્મ પિતામહની રક્ષા માટે એમની ચારે તરફ મોટાં-મોટાં વીરોની રક્ષા પંક્તિ તૈનાત હતી. ભીષ્મના તીર પાંડવોના સૈનિકોને ગાજર-મૂળીની જેમ કાપતા જઈ રહ્યા હતા. પાંડવના ધુરંધર સેનાનાયક આ બાણ-વર્ષાથી અત્યંત ગભરાઈ ગયા.

અર્જુન પોતાના રથ પર શ્રીકૃષ્ણની સાથે બેઠો હતો. પોતાના સૈનિકોને ઘડાઘડ પડતાં જોઈને તે પણ ચિન્તિત હતો. શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "અર્જુન, જો ભીષ્મ પિતામહનો આ ચમત્કાર જારી રહ્યો, તો આપણી સેના બેમોત મારી જશે. હું રથને ભીષ્મની નજીક લઈ આવું છું. તમે તક મળતાં જ ભીષ્મને રોકો."

અર્જુનનો રથ ભીષ્મની સામે જઈ રોકાયો. હવે બંને મહાન યોદ્ધા આમને-સામને હતા. એમણે એક-બીજાને જોયા અને ધનુષ તાણી લીધું.

બંને મહારથીઓની ભિડન્ત જોવા માટે સેનામાં ઉત્સુકતા છવાઈ ગઈ. કેટલાય કૌરવ-વીર લડવાનું ભૂલીને ભીષ્મ અને અર્જુનની તરફ જોવા લાગ્યા.

કૌરવોને લાપરવાહ જોઈને ભીમના પગલાં આપમેળે શત્રુઓની તરફ વધી ગયા. એણે પોતાના ગદા-પ્રહારથી એક-એક વારથી અગણિત સૈનિકોને ધરાશાયી કરી દીધા. શત્રુ સેનામાં ભાગદોડ મચી ગઈ. ભીમે કૌરવોને જોતાં જ જોતાં ભારે ક્ષતિ પહોંચાડી દીધી.

પોતાની સેનાની આ દશા જોઈ, તો સેનાપતિ ભીષ્મ પિતામહે ફરીથી મોરચો સંભાળી લીધો. તે અર્જુનને છોડીને ભીમની તરફ વધી ચાલ્યા. સાત્યકિએ ભીષ્મને આગળ વધતા જોયા તો પોતાનો રથ આગળ લઈ ગયા અને ભીષ્મના સારથીને મારી નાંખ્યો. રથ સારથી વગર અહીં-તહીં ભટકવા લાગ્યો અને ભીષ્મના કાબૂની બહાર થઈ ગયો. હવે ભીષ્મ શું કરતાં? રથ ચલાવતા કે હથિયાર ચલાવતા. તેથી એમણે પોતાની સેનાને આદેશ આપ્યો, "સાંજ થઈ રહી છે. યુદ્ધ વિરામ ઘોષિત કરી દો અને શિવિરોમાં પાછા ચાલો."

યુદ્ધનું અવસાન થઈ ગયું. આજના યુદ્ધમાં અભિમન્યુએ દુર્યોધનના પુત્ર લક્ષ્મણને ઘાયલ કરી દીધો હતો.

ત્રીજો દિવસ અર્જુનનો હતો.

એણે બાણોની ઘનઘોર વર્ષા કરીને શત્રુ સેનાને ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું. ગાંડીવની એક-એક ટંકારથી સૈનિક ભૂમિ પર બિછાઈ જતા. કૌરવોની હાલત નાજુક થઈ ગઈ.

દુર્યોધનથી એ સહન ના થયું. એણે ભીષ્મ પિતામહની નજીક પહોંચીને કહ્યું, "તમારા રહેતાં અર્જુનની એ હિંમત કે, આપણી સેનાને નષ્ટ કરતો ચાલ્યો જાય. આજે તમને શું થઈ ગયું છે. યુદ્ધ પ્રતિ આટલા ઉદાસીન કેમ છો? ક્યાંક એવું તો નથી કે, તમે પાંડવોથી મળી ગયા છો! જો અમને પરાજિત જ કરાવવાના છે, તો યુદ્ધનું આયોજન કરવાની આવશ્યકતા જ શું હતી?"

ભીષ્મને દુર્યોધનનો આ આરોપ સાંભળીને ગુસ્સો તો આવ્યો, પણ તેઓ ધૈર્યથી બોલ્યા, "દુર્યોધન, યુદ્ધમાં હાર-જીત ચાલે જ છે. પછી પાંડવોને તૂં કમજોર ના સમજીશ, તે પણ વીર છે. અમે પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવી રહ્યા છીએ- આ આરોપ મિથ્યા છે કે, હું પાંડવોથી મળી ગયો છું. આ ઉંમરમાં મારાથી જેટલું થઈ શકશે, જરૂર કરીશ."

જે પણ હોય, દુર્યોધનના કટુ વચનોની ભીષ્મ પર ખૂબ મોટી અસર થઈ. ભીષ્મના હાથોમાં પુનઃ સ્ફુર્તિ આવી ગઈ અને એમના ધનુષથી નિકળવાવાળા બાણ પાંડવ સેનાને ઘરતી પર બિછાવવા લાગ્યા. પાંડવોનાં તો હોશ ઊડી ગયા.

આ જોઈને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનો રથ લઈને ભીષ્મની પાસે જઈ પહોંચ્યા. અર્જુન ઇચ્છતો, તો તે આજે પણ ભીષ્મને ડુકસાવીને એમનું ધ્યાન ભંગ કરી શકતો હતો, પણ આજે એમાં વિશેષ ઉત્સાહ ન હતો. છતાં પણ ભીષ્મનું ધ્યાન અર્જુનની તરફ અવશ્ય ગયું હતું. એનું ફળ એ થયું કે, એના બાણોની વર્ષા થોડી ઓછી થઈ ગઈ અને પાંડવ સેનાએ થોડો રાહતનો શ્વાસ લીધો.

પાંડવ નવા ઉત્સાહની સાથે કૌરવ સેનામાં ઘુસી ગયા અને અનેક સૈનિકોનો વધ કરી નાંખ્યો.

ત્રીજા દિવસે પણ કૌરવોની અપાર ક્ષતિ થઈ. શુદ્રક દેશના નરેશ પોતાની સાથે જેટલાં સૈનિક લાવ્યા હતા, તે બધા કામમાં આવી ગયા. કુલ મિલાવીને એ દિવસે કૌરવોના લગભગ દસ હજાર રથ વિનષ્ટ થઈ ગયા અને સાતસો હાથી માર્યા ગયા.

દુર્યોધને સાંજ થતાં જ યુદ્ધ-વિરામની ઘોષણા કરી દીધી.

★ ★

ભારી ક્ષતિ છતાં કૌરવ આગલા દિવસે નવા ઉત્સાહની સાથે યુદ્ધ-ભૂમિમાં ફૂદી પડ્યાં.

અર્જુન રોજની જેમ શત્રુ સંહારમાં લાગેલો હતો. ત્યારે જ એણે જોયું કે, એનો પુત્ર અભિમન્યુ કૌરવ યોદ્ધાઓથી ઘેરાઈ ગયો છે. અભિમન્યુની ચારે તરફ અશ્વત્થામા તેમજ શલ્ય વગેરે અનુભવી યોદ્ધા અસ્ત્ર તાણીને ઊભા હતા. અર્જુને પોતાનો રથ એ તરફ વાળી દીધો, ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સાથે મળીને અભિમન્યુની રક્ષામાં સંલગ્ન થઈ ગયો. દુર્યોધને એ જોયું, તો તે પણ પોતાના ભાઈઓની સાથે શલ્ય તેમજ અશ્વત્થામાની મદદ માટે આવી પહોંચ્યા. ભીમે પણ પોતાના પુત્ર ઘટોત્કચની સાથે અભિમન્યુની સહાયતા કરી.

દુર્યોધને પાંડવ વીરોને તિતર-બિતર કરવા માટે હાથીઓને આગળ વધારી દીધા. ભીમે હાથીઓને ચિંધાડતા આગળ વધતા જોયા, તો તે પોતાના રથથી ફૂદી પડ્યો અને પોતાના લૌહ-વજ્રથી હાથીઓ પર હુમલો કરી દીધો. એવું લાગી રહ્યું હતું, જાણે કોઈ વિશાળ પહાડ હાથીઓ પર તૂટી પડ્યો હોય. હાથીઓમાં ખલબલી મચી ગઈ અને તેઓ પોતાની જ સેનાને રોંદતા ભાગવા લાગ્યા. ભીમ પૂરા

જોશમાં હતો.

ભીમ પોતાના રથ પર જઈ ચઢ્યો અને સારથીથી બોલ્યો, "રથને આગળ વધારો, આજે હું આ ધૂર્ત કૌરવોને ખૂબ પાઠ ભણાવીશ અને યમલોક પહોંચાડી દઈશ."

એ દિવસે ભીમે ધૃતરાષ્ટ્રના આઠ પુત્રોને મોતને ઘાટ ઉતારી દીધા. દુર્યોધને ખૂબ વીરતાથી જવાબી હુમલો કર્યો, ત્યાં સુધી કે ભીમ પરવાર કર્યા પણ ભીમનો પુત્ર ઘટોત્કચ મોત બનીને કૌરવો પર તૂટી પડ્યો હતો. એણે કૌરવોની ખૂબ જ મોટી ફૈજને નેસ્તનાબૂદ કરી દીધા.

ભીષ્મએ આ આલમ જોયો તો દુર્યોધનથી બોલ્યા, "આ રાક્ષસથી લડવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. આપણી સેના થાકી ચુકી છે. યુદ્ધ વિરામની ઘોષણા કરી દો."

★ ★

ભીષ્મના રહેતાં પાંડવોને જીતવાનું અશક્ય થઈ ગયું હતું. ભીષ્મના બાણોની તેજ મારની આગળ પાંડવોનું કોઈ જોર ચાલી રહ્યું ન હતું. જો કે, અર્જુન લગભગ દરરોજ રથને ભીષ્મની પાસે લઈ જતો અને ભીષ્મને પોતાની તરફ આકર્ષિત કરીને થોડી વાર માટે યુદ્ધનું પાસું પલટી દેતો હતો, પરંતુ ભીષ્મની ઉપસ્થિતિ પાંડવસેના માટે ચિન્તાનો મુખ્ય વિષય હતો.

છઠ્ઠા દિવસે અર્જુને નક્કી કરી લીધું કે, ભીષ્મનો વધ જરૂરી છે, નહીંતર પાંડવોની ક્ષતિની ભરપાઈ અશક્ય થઈ જશે.

અર્જુને શિખંડીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. આ શિખંડી એ જ હતો, જેણે ભીષ્મને મારવાનું પ્રણ કર્યું હતું. અર્જુને પોતાના રથની આગળ શિખંડીને બેસાડી દીધો અને રથને ભીષ્મની તરફ વધારી દીધો. ભીષ્મને જ્ઞાત હતું કે, એમની મૃત્યુ આવી ચુકી છે. શિખંડીએ અર્જુનને રથમાં આવતા જોઈને એમણે નક્કી કરી લીધું હતું કે, એના પર બાણ નહીં ચલાવે, કેમ કે તે એમની નજરમાં નારી હતી, અને નારી પર વાર કરવો ભીષ્મના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ હતું.

ભીષ્મની પાસે પહોંચતા જ અર્જુને શિખંડીની ઓટતી પોતાના ધનુષથી બાણોની વર્ષા છોડી દીધી. ભીષ્મનું આખું શરીર તીરોથી વિંધાઈ ગયું હતું. ભીષ્મ ખુદને સંભાળી ના શક્યા અને રથથી નીચે પડી ગયા. તીર શરીરમાં એ પ્રકારે ચુભ્યા હતા કે, તેઓ જમીન પર ના પડ્યા બલ્કે તીરોની શૈય્યા (પથારી) પર ધરતી પર જઈ પડ્યા. તેઓ સમજી ગયા કે, આ બાણ શિખંડીએ નથી છોડ્યા, બલ્કે અર્જુને

છોડ્યા છે.

ભીષ્મની આ દશા જોઈને બંને પક્ષોમાં યુદ્ધ રોકાઈ ગયું.

અર્જુન પોતાના રથથી ઉતર્યો અને ઝડપથી ભીષ્મની પાસે પહોંચ્યો. ભીષ્મનું માથું નીચે લટકી રહ્યું હતું. અર્જુને એક તીર માથાની નીચે છોડી દીધું અને ભીષ્મનું લટકતું માથું તીર પર ટકાવી દીધું.

"અર્જુન બેટા!" ભીષ્મ ધીમેથી બોલ્યા, "તરસથી ગળું સૂકાઈ રહ્યું છે, જરા પાણી પીવડાવો."

અર્જુને એ જ સમયે ધરતી પર એક તીર છોડ્યું, ત્યાંથી પાણીની બોછાર નિકળી પડી. તે પાણીની બોછાર સીધી ભીષ્મના મુખમાં જઈ પડી. પાણી પીને ભીષ્મએ પોતાની તરસ છીપાવી. આ પાણ ની ધારા ગંગાની હતી, જે અંતિમ સમયમાં પોતાના પુત્રની તરસ છીપાવવા આવી હતી.

મરણાસન્ન ભીષ્મ પિતામહની ચારે તરફ બંને પક્ષોનાવીર આવીને એકત્ર થઈ ગયા. ભીષ્મ બોલ્યા, "હું આશા કરું છું કે, મારી મૃત્યુ પછી આ યુદ્ધનો પણ અંત થઈ જશે. હું ઇચ્છું છું કે, તમે લોકો હળી-મળીને રહો. હવે મને પોતાની મૃત્યુનું જરા પણ દુઃખ નથી. જ્યારે સૂર્ય

ઉત્તરાયણ થશે, મારો પ્રાણાન્ત થઈ જશે. ત્યાં સુધી શર-શય્યા પર જ મને પડ્યો રહેવા દો. અત્યારે મારી આત્મા મારા શરીરમાં જ જળવાઈ રહેશે. મારા અંતિમ સમયમાં જે જીવિત હોય, તે જ મારો દાહ-સંસ્કાર કરી દે."

કર્ણને ભીષ્મની દશાની જાણ ચાલી, તો તે દોડ્યો-દોડ્યો એમના અંતિમ દર્શનો માટે આવ્યો. એણે હાથ જોડીને ભીષ્મથી નિવેદન કર્યું, "મારી ભૂલને ક્ષમા કરી દો. મેં જે અપશબ્દ કહ્યા હતા, એના માટે હું શરમ અનુભવું છું."

"સાંભળો કર્ણ." ભીષ્મ બોલ્યા, "પાંડવોથી આ કદર નફરત ના કરો, તું સારથી-પુત્ર નહીં, સૂર્ય પુત્ર છે, પાંડવોનો ભાઈ છે, જાઓ અને એમનાથી દોસ્તીનો હાથ મિલાવીને આ યુદ્ધનો અંત કરી દો."

કર્ણને આ પ્રસ્તાવ પસંદ ના આવ્યો. બોલ્યો, "જ્યારે બધા લોકો મારી હાંસી ઉડાવી રહ્યા હતા, ત્યારે દુર્યોધને મને સન્માન આપ્યું હતું, ભલું હું દુર્યોધનનો સાથ આ સંકટ-વેળામાં કેવી રીતે છોડી દઉં? હુંવચનબદ્ધ છું અને પોતાનુંવચન અવશ્ય નિભાવીશ. બલ્કે જો તમે મને યુદ્ધમાં ભાગ લેવા દેતા, તો હું અર્જુનને તમારો વધ ના કરવા દેતો."

ભીષ્મની મૃત્યુ થતાં જ કર્ણને યુદ્ધનો વેશ ધારણ કરવામાં વાર ના લાગી. હવે દુર્યોધનનો હતોત્સાહ ફરી અંગડાઈ લઈને નવા ઉત્સાહમાં પરિવર્તિત થઈ ગયા. કર્ણના આવી જવાથી એની સેનામાં નવો જીવ આવી ગયો હતો.

દુર્યોધન તો કર્ણને જ સનાપતિ બનાવવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ કર્ણની સલાહ પર એણે ગુરુ દ્રોણાચાર્યને સેનાપતિની જવાબદારી સોંપવામાં આવે.

★ ★

સંજય યુદ્ધ ક્ષેત્રની પ્રત્યેક પળનું વૃત્તાંત દિવ્ય દૃષ્ટીથી દરરોજ ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવ્યા કરતો હતો. જે દિવસે ભીષ્મનું મૃત્યુ થયું, એ દિવસે ધૃતરાષ્ટ્ર ખૂબ મર્માહત થયા.

★ ★

દુર્યોધનને એકાએક પ્રતીત થયું- જો યુધિષ્ઠિરને જીવિત પકડી લેવામાં આવે, તો યુદ્ધને જીતી શકાય છે.

દુર્યોધને દ્રોણથી કહ્યું, "ગુરુદેવ, તમે કોઈ પ્રકારે યુધિષ્ઠિરને જીવિત જ પકડવાનો પ્રયત્ન કરો. મને યુદ્ધમાં પૂરી વિજયની જરા પણ અભિલાષા નથી. બસ, યુધિષ્ઠિર જીવિત જ હાથ લાગી જાય, આ જ મારા માટે ઘણું છે."

દ્રોણાચાર્યએ કહ્યું, "યુધિષ્ઠિરને જીવતા-જીવ પકડવો સરળ નથી, છતાં પણ હું તારી ઇચ્છા પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ."

પાંડવો પર કૌરવોએ દ્રોણાચાર્યના નેતૃત્વમાં નવેસરથી આક્રમણ કર્યું. પાંડવોની સેના ખરાબ રીતે માત ખાવા લાગી. યુધિષ્ઠિરે પોતાની સેનાની રક્ષા માટે કમર કસી લીધી. ત્યારે જ શકુનિએ સહદેવ પર હુમલો કરી દીધો. તક જોઈને દ્રોણાચાર્યએ દ્રુપદને જઈ પકડ્યો અને સાત્યકિએ કૃતવર્મા પર હુમલો કરી દીધો. ભીમસેને શલ્યને પોતાના શિકંજામાં જકડી લીધો.

★ ★

યુધિષ્ઠિરને જીવિત પકડવાની જે યોજના બની હતી, એના અનુસાર દ્રોણાચાર્યએ ત્રિગર્ત નરેશ સુશર્માને અર્જુનથી લડવા મોકલી દીધો. જેથી અર્જુન એક મોરચા પર વ્યસ્ત રહ્યા, તો બીજી તરફ યુધિષ્ઠિરને સરળતાથી પકડવામાં આવે.

સુશર્માથી અર્જુન લડવા ચાલ્યો, તો એણે યુધિષ્ઠિરથી કહ્યું, "મને જાણ ચાલી છે કે, દુર્યોધન તમને જીવિત પકડવા ઇચ્છે છે. હું તો ત્રિગર્ત નરેશથી લડવા જઈ રહ્યો છું, તમે પોતાની સુરક્ષાનું ધ્યાન રાખજો. હું સત્યજિતને તમારી મદદ માટે છોડી જાઉં છું. હા, સત્યજિત જ્યારે લડતાં-લડતાં મરી જાય, તો તમે તત્કાળ યુદ્ધ-ભૂમિ છોડીને ચાલ્યા જાઓ."

આમ કહીને અર્જુન ત્રિગર્ત નરેશથી લડવા ચાલી પડ્યો. એણે બાણોની ધુઆંધાર વર્ષા કરીને ત્રિગર્ત નરેશની સેનાનો વિનાશ કરી દીધો. અડધી સેના તો ધરાશાયી થઈ ગઈ અને અડધી સેના ડરીને ભાગી ગઈ. જે થોડા ઘણાં સૈનિક બચ્યા, એમને લઈને ત્રિગર્ત નરેશ મોરચા પર દટાઈ રહ્યા. એણે અવસર મળતાં જ શ્રીકૃષ્ણ પર બાણ છોડી દીધા. સારથી પર બાણ ચલાવવા નિયમ વિરુદ્ધ હતું. અર્જુનના હાલ ક્રોધના માર્યા ખરાબ થઈ ગયા, એણે પોતાનું દિવ્યાસ્ત્ર ચલાવ્યું, જેનાથી ત્રિગર્ત નરેશના બાકી બચેલાં સૈનિક પણ માર્યા ગયા.

આ મોરચો ફતેહ કરીને અર્જુન યુધિષ્ઠિરની રક્ષા માટે પાછો ફર્યો. ત્યં જોયું તો સત્યજિત માર્યો જઈ ચુક્યો છે અને દ્રોણ આગળ વધી રહ્યા છે. અર્જુને કહ્યું, "ભાઈ, તમે તત્કાળ આ મોરચાથી હટી જાઓ."

યુધિષ્ઠિર ચુપચાપ યુદ્ધ-ભૂમિથી હટી ગયા.

અર્જુનને પોતાની વચ્ચે જોઈને પાંડવોમાં ફરી નવું જોશ આવી ગયું. તેઓ નવા ઉત્સાહથી કૌરવોથી લડવા લાગ્યા.

આ દરમિયાન સંધ્યા થઈ ચાલી.

દ્રોણે નિરાશાથી યુદ્ધ-વિરામની ઘોષણા કરી દીધી. યુધિષ્ઠિરને જીવિત પકડવાનો અવસર પાસે આવીને પણ હાથથી નિકળી ગયો હતો, એનાથી દ્રોણાચાર્ય ખૂબ દુઃખી હતા.

આ નિરાશાથી ઉગરવા માટે દ્રોણાચાર્યએ મનોમન નક્કી કરી લીધું કે, આગલા દિવસે યુધિષ્ઠિરને જીવિત પકડીને જ રહેશે, ત્યારે જ આજની કસક દૂર થઈ શકશે.

★ ★

આગલા દિવસે દ્રોણાચાર્યએ એક ભવ્ય વ્યૂહની રચના કરી, જેથી યુધિષ્ઠિરને જીવિત બંદી બનાવીને દુર્યોધનની સામે રજૂ કરી શકે. આ વ્યૂહનું નામ હતું-ચક્રવ્યૂહ. એમાં કોઈ ફસાઈ ગયું, તો એનું નિકળવું મુશ્કેલ હતું. આ વ્યૂહથી નિકળવાનો ભેદ એક જ વ્યક્તિને ખબર હતો- તે હતો અર્જુન. આ વ્યૂહમાં જ્યારે યુધિષ્ઠિરને જાણ ચાલી, તો તેઓ ચિંતિત થયા. અર્જુન બીજા મોરચા પર લડવા જઈ ચુક્યા હતા.

અભિમન્યુ બોલ્યો, "ચક્રવ્યૂહની અંદર તો હું પણ જઈ શકું છું, પરંતુ બહાર નિકળવાનો ભેદ મને ખબર નથી."

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "તો પછી તું જ ચક્રવ્યૂહમાં પ્રવેશ કર અને એને તોડી નાંખો. તારી રક્ષા માટે કેટલાય વીર અહીંયા પ્રસ્તુત છે."

યુધિષ્ઠિરનો આદેશ મળતાં જ અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહમાં કૂદી પડ્યો. ચક્રવ્યૂહના દ્વાર પર રક્ષાનો ભાર જયદ્રથ પર હતો. અભિમન્યુના ગયા પછી એણે કોઈ અન્ય પાંડવ-વીરને વ્યૂહની અંદર પ્રવેશ કરવા ના દીધો.

ચક્રવ્યૂહમાં કૌરવોના સમસ્ત વીર ઉપસ્થિત હતા. અભિમન્યુને અંદર આવતો જોતાં જ દુર્યોધને અભિમન્યુ પર આક્રમણ કરી દીધું. પરંતુ અભિમન્યુએ વીરતાથી દુર્યોધનનો મુકાબલો કર્યો. અભિમન્યુની વીરતા જોઈને દુર્યોધન ચક્રિત રહી ગયો. દુર્યોધન માટે જ્યારે અભિમન્યુના વાર સહન કરવા મુશ્કેલ થઈ ગયા, તો કૃપાચાર્ય, કર્ણ, અશ્વત્થામા, શલ્ય

તેમજ કૃતવર્મા વગેરેએ આવીને દુર્યોધનની મદદ કરી. પરંતુ અભિમન્યુથી બાથ ભીડતાં સમયે બધા વીરોના પરસેવા છૂટી ગયા. અભિમન્યુએ પોતાના વારોથી આ વીરોને નચાવી નાંખ્યા. દુઃશાસનની તો આ સ્થિતિ હતી કે એના શરીરમાં અભિમન્યુનાં અનેક તીર ચુભી ચુક્યા હતા, જ્યારે એનાથી સહેવાયું નહીં, તો તે મેદાન છોડીને ભાગી ગયો.

કર્ણએ નિશાન સાધીને એક બાણ અભિમન્યુ પર છોડી દીધું. અભિમન્યુને તીર લાગ્યું તો જરૂર, પણ એણે મેદાન ના છોડ્યું, બલ્કે ઘાયલ થવા છતાં મેદાનમાં અડગ રહ્યો. અભિમન્યુના વારથી અનેક વીરોને મૃત્યુનું વરણ કરવું પડ્યું- જેમાં કૌશલ દેશના રાજા વૃહદ્રલ સિવાય દુર્યોધનનો પુત્ર લક્ષ્મણ તેમજ મદ્રરાજનો પુત્ર રુક્મ પણ હતા.

અભિમન્યુની આ વીરતા જોઈને કૌરવ-વીર હેરાન રહી ગયા, અને ઉપાય નજરે ના આવ્યો, તો તેઓ ગુરુ દ્રોણાચાર્યની પાસે પહોંચ્યા. ગુરુ દ્રોણાચાર્ય વીર બાળકની રણ-કુશળતાથી મનોમન ખૂબ જ ખુશ થયા. પછી પોતાના સેનાપતિત્વનો બોધ થયો, તો એમણે દુર્યોધનને સલાહ આપી, "જુઓ, જ્યારે એના સમસ્ત હથિયાર સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે એના પર બધા મળીને ચૌતરફો હુમલો કરી દેજો."

દ્રોણની યોજનાનુસાર દુર્યોધને અભિમન્યુ પર નવું આક્રમણ કરી દીધું. જ્યાં સુધી અભિમન્યુની પાસે હથિયાર રહ્યા, તે કૌરવોનો મુકાબલો કરતો રહ્યો, ત્યાં સુધી હથિયારોના સમાપ્ત થઈ ગયા પછી એણે રથના પૈડાંથી મુકાબલો કર્યો. પણ તે એકલો એ કેટલાય વીરોથી ક્યાં સુધી લડતો? અંતે એને નિરુપાય જોઈને દ્વિગ્ગજ વીરોએ એના તરફ ચૌતરફો હુમલો કર્યો અને એનો વધ કરી દીધો.

અભિમન્યુના માર્યા જવાથી કૌરવોમાં હર્ષની લહેર દોડી ગઈ. એમણે શંખ વગાડીને એ ખબર ફેલાવી દીધી કે, એમની જીત થઈ ગઈ.

અભિમન્યુની મૃત્યુના સમાચારથી પાંડવોમાં શોક છવાઈ ગયો. સાંજ થતાં જ યુદ્ધ વિરામની ઘોષણા થઈ ગઈ.

★ ★

પોતાની શિવિરમાં પાંડવ અભિમન્યુની મૃત્યુથી ખૂબ સંતપ્ત હતા. યુધિષ્ઠિરને વિશેષ દુઃખ હતું, કેમ કે એણે જ અભિમન્યુને મોકલ્યો હતો.

ત્યારે જ ત્યાં મહર્ષિ વ્યાસ આવી પહોંચ્યા. તેઓ બોલ્યા, "દુઃખી ના થશો યુધિષ્ઠિર, જે કંઈ થયું છે, તે અટલ હતું. હકીકતમાં, ભગવાન શિવે જયદ્રથને વરદાન આપ્યું હતું કે, તું

એક દિવસે પાંડવોને પરાજિત અવશ્ય કરીશ, પણ અર્જુનો વધ અવશ્ય અશક્ય છે. એ જ વરદાનનો પ્રતાપ હતો કે, અભિમન્યુ માર્યો ગયો.

થોડી વાર પછી જ્યારે મોરચાથી અર્જુન પાછો આવ્યો, તો તે પણ પોતાના પુત્રની મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને શોક-વિહ્વળ થઈ ગયો. શ્રીકૃષ્ણએ એને સાંત્વના આપતા કહ્યું, "વીરોની મૃત્યુ પર શોક નથી કરતાં, અર્જુન! અભિમન્યુ તો દિવ્ય-લોક ગયો છે, જ્યાં જવાની વીરની અભિલાષા થાય છે."

અર્જુને કહ્યું, "હું જ્યદ્રથને નહીં છોડું. એની મૃત્યુ મારા જ હાથે થશે. કાલે સૂર્યાસ્તથી પહેલાં હું એને યમપુરી પહોંચાડી દઈશ."

★ ★

અર્જુનના પ્રણની ખબર કૌરવોની શિબિરમાં પહોંચી.

જ્યદ્રથને મારવાનો અર્જુનનો ઇરાદો ક્યારેય નિષ્ફળ નથી થઈ શકતો." આથી કૌરવોમાં થોડી હલચલ છવાઈ ગઈ. જ્યદ્રથનો તો ડરના માર્યા ખરાબ હાલ થઈ ગયા. એણે દુર્યોધનથી કહ્યું, "મેં તમારા લોકો માટે પોતાના જીવની બાજી લગાવી દીધી. હવે મારી રક્ષાનો ભાર તમારી ઉપર છે. બસ, સૂર્યાસ્ત સુધી મને બચાવી લો."

"ગભરાઓ નહીં, જ્યદ્રથ. અમારા રહેતા અર્જુન તને સ્પર્શી પણ નથી શકતો, દુર્યોધને એને અભયદાન આપ્યું, "તારી રક્ષામાં કર્ણ, શલ્ય, અશ્વત્થામા અને ભૂરિશ્રવા જેવા વીર તૈનાત છે, પછી ડર કેવો?"

દ્રોણાચાર્ય બોલ્યા, "અર્જુનને હું તારી નજીક નહીં આવવા દઉં. બધી સેના તારી રક્ષામાં સંલગ્ન રહેશે. મારા નવા વ્યૂહને ભેદીને કોઈ પણ પાંડવ વીર તારી નજીક નહીં આવી શકે, અર્જુન પણ નહીં."

ખરેખર યુદ્ધ આરંભ થયું, તો જ્યદ્રથને કૌરવોની સેનાએ ઘેરી લીધો. જ્યદ્રથ રથો, હાથીઓ અને ઘોડેસવારોની પાછળ છુપાઈ ગયા. તે સવારથી ફક્ત આકાશની તરફ માથું ઉઠાવીને સૂર્યની તરફ જોઈ રહ્યા હતા કે, ક્યારે સૂર્યાસ્ત થાય અને ક્યારે યુદ્ધ વિરામ થઈ જાય કેમ કે, અર્જુને આજે સાંજ સુધી જ એનો વધ કરવાનું પ્રણ લીધું હતું. પરંતુ તે આજે બચી જાય છે, તો અર્જુનનું પ્રણ નિરર્થક જશે.

ત્યારે જ સૂર્યને વાદળોએ ઢાંકી લીધો. જયદ્રથે સમજ્યું કે, સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો એણે રાહતનો શ્વાસ લીધો. તે નિડર થઈને પોતાના ગુપ્ત સ્થાનથી નિકળી આવ્યો. જેવો જ અર્જુને જોયો, પોતાનું તીર ચલાવી દીધું. તીર નિશાના પર લાગ્યું. જયદ્રથ આહ ભરીને જમીન પર આવી પડ્યો.

સૂર્ય ફરી વાદળોની પાછળથી નિકળી આવ્યો અને ચારે તરફ તેજ પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો. વસ્તુતઃ શ્રી કૃષ્ણએ જ પોતાના ચક્રથી સૂર્યને છુપાવીને સૂર્યાસ્તનો ભ્રમ પેદા કર્યો હતો, જેથી જયદ્રથ માર્યો જઈ શકે.

જયદ્રથના વધની સાથે એ દિવસનું યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયું.

★ ★

જે દિવસે ભીમ અને કર્ણમાં ટક્કર થઈ હતી, એ જ દિવસે દુર્યોધને ભીમને માત આપવા માટે પોતાના કેટલાંક ભાઈઓને કર્ણની મદદ માટે મોકલ્યા. પણ ભીમે દુર્યોધનના અગિયાર ભાઈઓને મોતને ઘાટ ઉતારી દીધા. ભીમ તે દિવસ ભૂલ્યો ન હતો, જે દિવસે ભર્યા દરબારમાં ખુલ્લેઆમ દ્રૌપદીને અપમાનિત કરવામાં આવી હતી અને એણે પ્રણ કર્યું હતું કે, તે દુર્યોધનની જાંઘના ટુકડે-ટુકડાં કરી દેશે.

કર્ણએ પણ ભીમને ઓછું નુકસાન ના પહોંચાડ્યું. એણે ભીમના હથિયારો તેમજ ધનુષબાણને તોડી દીધું અને એના રથને પણ નુકસાન પહોંચાડ્યું. કર્ણને ભારે પડતો જોઈને ભીમે મોરચાથી ભાગીને પોતાની રક્ષા કરવી પડી. ભીમના હાથમાં જે લાગ્યું, એને ઉઠાવીને તે કર્ણ પર ફેંકતો રહ્યો.

કર્ણએ કહ્યું, "તું કેવો ક્ષત્રિય છે, ભાગીને પોતાનો જીવ બચાવે છે, તારે તો જંગલમાં જઈને પશુઓથી ઘાસ ચરાવવું જોઈએ."

એ દિવસે બંને પક્ષોમાં યુદ્ધોન્માદ કંઈક એટલો વધી ગયો હતો કે, યુદ્ધ-વિરામની અવધિનો પણ એમને ખ્યાલ ન રહ્યો અને મોડી રાત સુધી તે લોકો લડતાં રહ્યા.

એ રાત્રે ઘટોત્કચ પણ યુદ્ધના મેદાનમાં હતો. એણે કર્ણને પોતાના વારથી ઘાયલ કરી દીધો. કર્ણ દર્દથી ખરાબ રીતે છટપટાવા લાગ્યો. એની પાસે ઇન્દ્રએ આપેલું એક એવું અસ્ત્ર હતું, જેને પોતાના શત્રુ પર ફેંકો, તો એનો સંહાર નિશ્ચિત હતો. પરંતુ એનો પ્રયોગ ફક્ત એક વાર થઈ શકતો હતો. આ અસ્ત્ર એણે અર્જુનનો વધ કરવા માટે રાખી છોડ્યો હતો, પરંતુ

ઘટોત્કચે એને એ કદર ઉત્તેજિત કરી દીધો હતો કે, કર્ણએ અસ્ત્ર છોડી દીધો, ઘટોત્કચ બચી ના શક્યો. તે અર્જુનને સુરક્ષા પ્રદાન કરીને મરી ગયો.

★ ★

રાત વધારે પસાર થઈ ચુકી હતી.

યુદ્ધનો ક્રમ જારી હતો. દરેક મોરચા પર ધોર માર-કાપ મચી હતી. દ્રોણાચાર્ય પોતાનું સેનાપતિત્વ બખૂબી નિભાવી રહ્યા હતા. જ્યાં એમની જરૂર પડતી, ત્યાં જ પહોંચી જતા. જ્યાં જુઓ, દ્રોણના અસ્ત્રોનો અવાજ સંભળાતો હતો.

શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ દ્રોણાચાર્યની ચપલતાથી ચિન્તિત હતા, બોલ્યા, "દ્રોણાચાર્યના જીવિત રહેતાં આપણું યુદ્ધ જીતવું કઠિન થઈ જશે. આ તો વિજયની ગતિથી દરેક મોરચા પર પહોંચી જાય છે. એમની વીરતાનો તો એ આલમ છે કે, આ સતત રાત-દિવસ થાક્યા વગર લડી શકે છે, અને જ્યાં સુધી આપણી સેનાને વિનષ્ટ નહીં કરી દે, ત્યાં સુધી એમની કમાનથી તીર નિકળતા જ રહેશે. આપણે દરેક સ્થિતિમાં દ્રોણાચાર્યની શક્તિને નષ્ટ કરવી જોઈએ. એમને પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામા પર ખૂબ ગર્વ છે. અશ્વત્થામાને અત્યારે તો મારવો અશક્ય છે, પરંતુ જો કોઈ પ્રકારે દ્રોણાચાર્યના કાનોમાં એ ભનક પહોંચી જાય કે, એમનો વ્હાલો પુત્ર માર્યો ગયો, તો એમની બધી શક્તિ નિરસ્ત થઈ જશે અને તેઓ ખરાબ રીતે તૂટી જશે. બસ, એ જ તક પર દ્રોણાચાર્ય પર કાબૂ મેળવી શકાય છે."

"પણ આ તો દગો છે." અર્જુન બોલ્યો, "હું એવા યુદ્ધમાં ભાગ નથી લઈ શકતો."

યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપવાથી પહેલાં થોડી વાર સુધી વિચાર્યું. સમય પસાર થતો જઈ રહ્યો હતો અને દ્રોણાચાર્યનો નર-સંહાર જારી હતો. પોતાની રક્ષા માટે જરૂરી હતું કે, કોઈ ઉપાય કરવામાં આવે, નહીંતર આ રક્તપાત બંધ થવાવાળો ન હતો.

યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણથી કહ્યું, "જો કે, આ અઘર્મ છે, છતાં પણ હું આ કરવા માટે તૈયાર છું, કેમ કે ત્યારે જ દ્રોણાચાર્ય રક્તપાત બંધ કરશે. ભલે જ મને આ જૂઠ માટે નર્ક કેમ ના જવું પડે, હું દ્રોણાચાર્યની પાસે જઈશ. હે કૃષ્ણ! મને લાગે છે, એના સિવાય કોઈ ચારો નથી."

હવે ભ્રમ પેદા કરવા માટે ભીમ આગળ વધ્યો. એણે પોતાની ગદાથી એક હાથીનું માથું ફોડી દીધું, જેનું નામ 'અશ્વત્થામા' હતું, પછી બૂમો પાડીને બોલ્યો, "મેં અશ્વત્થામાને મારી નાંખ્યો."

એ સમયે દ્રોણાચાર્ય એવું શક્તિશાળી બાણ છોડવા જઈ રહ્યા હતા, જેનું નામ બ્રહ્માસ્ત્ર હતું. આ બાણની વિશેષતા એ હતી કે, તે પાંડવોની સમસ્ત સેના નષ્ટ કરી દેતું. પરંતુ ત્યારે જ ભીમે અશ્વત્થામાને મારવાની ઉદ્દોષણા સાંભળી, તો એમણે બ્રહ્માસ્ત્રથી હાથ નીચે ઝુકાવી લીધો.

યુધિષ્ઠિરની પાસે પહોંચી ચુક્યા હતા. દ્રોણાચાર્યએ કહ્યું, "યુધિષ્ઠિર, તું ક્યારેય જૂઠું નથી બોલતો. સત્ય બતાવો, શું અશ્વત્થામા માર્યો ગયો?"

"હા, એ સત્ય છે." યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, સાથે જ ધીમેથી કુસકુસાવીને એ પણ કહ્યું, "પણ આ એક હાથીનું નામ હતું."

પરંતુ દ્રોણાચાર્ય યુધિષ્ઠિરનું પહેલું વાક્ય સાંભળને જ સન્ન રહી ગયા હતા. આગલું અસ્પષ્ટ વાક્ય એમના કાનોમાં પડી ના શક્યું, કેમ કે ત્યારે તેઓ પોતાનું ભાન ગુમાવી બેઠા હતા. એમને લાગ્યું કે, એમનું બધું જ લૂંટાઈ ચૂક્યું છે, હવે જીવિત રહેવું વ્યર્થ છે. પોતાના પ્રિય પુત્ર વગર જીવિત રહેવાની કલ્પના માત્રથી તેઓ તડપી ઊઠ્યાં.

ભીમે પાસે આવીને કહ્યું, "તમે તો જન્મથી બ્રાહ્મણ છો, પરંતુ તમે બ્રાહ્મણોના કર્મ ત્યાગીને ક્ષત્રિયોના કર્મ અપનાવ્યા છે, જે પોતાની જાતિથી વિદ્રોહ છે. તમારે તો જન-જનમાં શાંતિનો સદુપદેશ આપવો જોઈએ, જ્યારે કે તમે લોકોને લડવા-ભિડવાની શિક્ષા આપો છો. તમને આજે પોતાના કૃત્યનો પૂરે-પૂરો બદલો મળી ગયો."

દ્રોણાચાર્ય પહેલાં જ પોતાના પુત્રની મૃત્યુથી મર્માહત હતા. ભીમની વાતોએ એમના પર ઘા પર મીઠું ભંભેરવાનું કામ કર્યું. તેઓ ખરાબ રીતે કણસી ઊઠ્યાં. એમણે એ જ સમયે પોતાના સમસ્ત હથિયાર નીચે ફેંકી દીધા. તેઓ રથ પર બેસીને વિચારોમાં ખોવાઈ ગયા.

ત્યારે જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યના રથ પર કૂદીને ચઢી ગયો. કોઈના કશું સમજવા કે આગળ વધવાથી રોકવાથી પહેલાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મ્યાનથી તલવાર કાઢી અને દ્રોણાચાર્યના માથાને ઘડથી અલગ કરી દીધું. આ પ્રકારે એણે પોતાના પિતા દ્રુપદના અપમાનનો બદલો ચુકાવી લીધો.

★ ★

ગુરુદેવ દ્રોણાચાર્યની મૃત્યુ પછી દુર્યોધને કર્ણને સેનાપતિ બનાવ્યો.

અર્જુન માટે આ અવસર પડકારજનક હતો. તે ભીમની સાથે કર્ણની વિરુદ્ધ મેદાનમાં ઉતરી પડ્યો.

ત્યારે જ દુઃશાસન તક મેળવીને ભીમની પાસે પહોંચ્યો અને બાણોની વર્ષા છોડી દીધી. ભીમ તો આ જ તકની શોધમાં હતો. તે ભૂલ્યો ન હતો કે, દુઃશાસને જ દ્રૌપદીને નિર્વસ્ત્ર કરવાની કુચેષ્ટા કરી હતી. ભીમની આંખોમાં લોહી ઉતરી આવ્યું અને તે બુદ્ધબુદ્ધાયો- "આ જ સમય છે, બદલો લેવાનો." એણે ઝડપથી પોતાનો રથ દુઃશાસનની તરફ વધારી દીધો અને દુઃશાસનને પોતાના રથથી ઘસેડીને નીચે ઉતારી દીધો. પછી એના હાથ તોડીને ભીમ બોલ્યો, "તેં આ જ હાથોથી દ્રૌપદીને વાળોથી પકડીને ઘસેડી હતીને?" એની સાથે જ એણે દુઃશાસનની છાતીમાં તલવાર ઘુસાડી દીધી. દુઃશાસન આહ ભરીને નીચે જઈ પડ્યો અને એની છાતીથી લોહી નિકળવા લાગ્યું. ભીમે લોહીની અંજલિ દુર્યોધનના મહોની તરફ ફેંકતા કહ્યું- "મેં દુઃશાસનનું લોહી પીવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, આજે પૂરી કરવાનો સમય આવી ગયો છે."

આમ કહીને એણે દુઃશાસનની લાશથી વહેતાં લોહીને ખોબામાં ભરી અને પી ગયો. ભીમનું આ વિકરાળ રૂપ જોઈને દુર્યોધન તો સન્ન રહી જ ગયો. બાકી લોકો પણ સન્નાટામાં આવી ગયા.

ભીમના આ કૃત્યથી પળભર માટે કર્ણ પણ ધ્રૂજીને રહી ગયો. શલ્ય કર્ણના રથનો સારથી હતો, તે બોલ્યો- "હું જોઈ રહ્યો છું કે, તમે ધ્રૂજી રહ્યા છો. એ ઠીક છે કે, સ્થિતિ નાજુક છે, પણ તમે સેનાના અધિનાયક છો, તમારે આ પ્રકારે હોશ ના ગુમાવવા જોઈએ. ખુદને કાબૂમાં કરો, યુદ્ધની હાર-જીતની પૂરી જવાબદારી તમારા પર છે."

કર્ણ હોશમાં આવી ગયો, એણે શલ્યને આદેશ આપ્યો કે, રથને અર્જુનની તરફ લઈ ચાલો. શલ્યએ પોતાના કથનથી એને ઉત્તેજિત કરી દીધો હતો.

અર્જુનનું નજીક પહોંચતા જ કર્ણએ પોતાના અસ્ત્ર ચલાવવાના શરૂ કરી દીધા. એણે બધાથી પહેલાં નાગ બાણ છોડ્યું. બાણ ઝડપથી ઉડતું-ઉડતું અર્જુનના માથાને ઘડથી અલગ કરવા જેવું જ પાસે આવી પહોંચ્યું, એ જ સમયે શ્રીકૃષ્ણએ પોતાની શક્તિથી રથને જમીનમાં પાંચ અંગુલ નીચે ધંસાવી દીધો, ફળસ્વરૂપે અર્જુનનું માથું કપાવાથી બચી ગયું, પણ એનો મુકુટ નીચે જઈ પડ્યો. એનાથી અર્જુનને ખૂબ જ ગુસ્સો આવ્યો. ચહેરા પર ક્રોધની લાલી છવાઈ ગઈ, અર્જુને કર્ણની તરફ પ્રાણઘાતક બાણ છોડી દીધા.

કર્ણ આ વાણથી વિચલિત થઈ ગયો. ત્યારે જ એનો રથ કીચડમાં જઈ ફસાયો. તે રથને સંભાળતા અર્જુનથી બોલ્યો- "રોકાઓ, મને પોતાનો રથ ઠીક કરવા દો, પછી વાર કરજે. મને તારા પર વિશ્વાસ છે."

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા- "આ વાતોને રહેવા દો. તમે લોકોએ ક્યારેય કોઈના વિશ્વાસની સાથે ન્યાય કર્યો છે? તમે લોકો હંમેશાં અન્યાય જ કરતાં રહ્યા છો, શું ભૂલી ગયા તે દિવસ, જ્યારે ખુલ્લેઆમ દ્રૌપદીનું અપમાન થઈ રહ્યું હતું, જ્યારે પાંડવોને દેશથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા અને નિહત્યા અભિમન્યુનો કેટલાય-કેટલાય લોકોએ મળીને વધ કરી નાખ્યો. ત્યારે ક્યાં હતો આ તારો ન્યાય?" આટલું કહીને એમણે અર્જુનને આદેશ આપ્યો- "અર્જુન, ચલાવો પોતાનું તીર અને કર્ણને ખતમ કરી નાંખો."

ત્યાં સુધી કર્ણ પોતાને સંભાળી ચુક્યો હતો અને કુર્તીથી એક તીર અર્જુન પર ચલાવી ચુક્યો હતો. અર્જુન એની સ્ફુર્તિથી હેરાન રહી ગયો. કર્ણ તક મેળવીને સ્થંભી ઉતર્યો અને પૈડાંને કીચડથી નિકાળવા લાગ્યો. જ્યારે કીચડથી પૈડું નિકાળી ના શક્યો, તો તે બદલવાસ થઈ ગયો. હવે એણે અર્જુન પર બ્રહ્માસ્ત્ર ચલાવવાનું વિચાર્યું, પણ આ ગભરાટમાં તે ભૂલી ગયો કે, એને ક્યા મંત્રોચ્ચારથી ચલાવવામાં આવે છે. અર્જુન આ સ્થિતિનો ગેરફાયદો ઉઠાવવાથી હિચકી રહ્યો હતો, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણએ કહ્યું- "સમય બરબાદ ના કરો, તીર ચલાવો."

ત્યારે અર્જુને ગાંડીવ ઉઠાવ્યું અને એક જ તીરથી કર્ણનું માથું ઘડથી અલગ કરી દીધું.

★ ★

કર્ણની મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા પછી કૌરવોમાં હતાશા ફેલાઈ ગઈ. અશ્વત્થામાએ દુર્યોધનને સલાહ આપી, "મને લાગે છે કે, આ ખૂન-ખરાબાથી કોઈ લાભ નહીં થાય. યોગ્ય તો એ જ છે કે, હવે પાંડવોથી સંધિ કરી લો. આપણા બધા ચોટીના વીર માર્યા જઈ ચુક્યા છે."

"ના." દુર્યોધને એક જ શબ્દમાં અશ્વત્થામાની સલાહ અમાન્ય કરી દીધી. બોલ્યો- "હું પાંડવોથી કેવી રીતે સંધિ કરી શકું છું, જેમણે આપણા આટલા પ્રિય અને વીર સ્નેહીઓને મોતને ઘાટ ઉતારી દીધા. હું મરતા દમ સુધી પાંડવોથી લડીશ" પછી એણે શલ્યની તરફ જોઈને કહ્યું- "આજથી અમારી સેનાના સેનાપતિ

તમે છો."

શલ્ય પોતાના અધીન ફૌજ લઈને આગળ વધ્યા.

ત્યાંતી સ્વયં યુધિષ્ઠિરે શલ્યની સેનાના હોંસલા પસ્ત કરી દીધા. બધાનો વિચાર હતો કે, યુધિષ્ઠિર મનથી કોમળ છે, પણ આજે એમની શક્તિ જોઈને બધા હેરાન રહી ગયા. આમ શલ્ય પણ માનેલો વીર હતો, પરંતુ યુધિષ્ઠિરે આજે એનો એક પણ દાવ ચાલવા ના દીધો.

યુધિષ્ઠિરે પોતાની શક્તિનું એવું ભવ્ય પ્રદર્શન કર્યું કે, શલ્યના પગ ઉખડી ગયા અને તે જમીન પર ચક્કર ખાઈને ધૂળમાં લોટ-પોટ થઈ માર્યો ગયો.

ભીમે ધૃતરાષ્ટ્રના બચેલા-ખુચેલા પુત્રોને યમલોક પહોંચાડી દીધા. પણ જ્યાં સુધી દુર્યોધન જીવિત હતો, ભીમના સળગતાં હૃદયને શાંતિ ક્યાં હતી, તે અંતમાં દુર્યોધનની પાસે પહોંચ્યો, જે બધું જ ગુમાવીને પીટાયેલો-પીટાયેલો નજરે આવી રહ્યા હતા, એની બધી આશાઓ તિરોહિત થઈ ગઈ હતી. ભાઈઓ સિવાય એના શુભચિંતક પ્રિય મામા શકુનિ પણ સહદેવના હાથે માર્યા જઈ ચુક્યા હતા.

દુર્યોધન ચિન્તામગ્ન બેઠો હતો કે, ત્યારે જ એની પાસે કૃપાચાર્ય તેમજ અશ્વત્થામા પહોંચ્યા. કૌરવોની તરફ આ જ ફક્ત ત્રણ વીર બચ્યા હતા. બીજા પક્ષમાં સાત જીવિત હતા.

દુર્યોધને શલ્યની મૃત્યુ પછી અશ્વત્થામાને સેનાપતિ નિયુક્ત કરતાં કહ્યું, "હવે તારા પર જ ભરોસો છે."

અશ્વત્થામા બોલ્યો, "ચિન્તા ના કરો, તમે મને જે જવાબદારી સોંપી છે, એનું પાલન કરીશ અને પાંડવોનું નામોનિશાન મિટાવીને જ દમ લઈશ."

★ ★

દુર્યોધનને પોતાના બચવાની કોઈ આશા ન હતી. તેથી એક દિવસ એણે પોતાની ગદા ઉઠાવી અને એક તળાવના કિનારે જઈ પહોંચ્યો. મંત્ર બળથી પાણીમાં રસ્તો બનાવ્યો અને તળીયામાં જઈને છુપાઈને બેસી ગયો.

પરંતુ પાંડવોએ એને અંતે શોધી જ લીધો.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "તને શરમ ના આવી પાણીમાં છુપાતા. બોલો, પોતાના વંશને સમાપ્ત કરીને તને શું મળ્યું?"

દુર્યોધન બોલ્યો, "હું છુપાવા માટે અહીંયા નથી બેઠો. એ ના ભૂલો કે, મારું શરીર હજુ સુધી બદલાની આગથી દગ્ધ થઈ રહ્યું છે, હું તો અહીંયા ઠંડક મેળવવા માટે બેઠો છું. તમે લોકોએ મારા બધા આત્મીયો-સ્વજનોને મારી નાંક્યા. હવે હું કોના માટે લડું કે જીવું? મારે રાજ-પાટ નથી જોઈતું, બધું જ તમે લોકો લઈ લો. ઉફ્! આ જ રાજ્યને મેળવવા મટે તમે લોકોએ આટલો નરસંહાર કર્યો."

"વાહ, આજે તો તું ખૂબ દયાળુ બની રહ્યો છે." યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "શું તું ભૂલીગયો કે, તેં જ સોઈની નોક બરાબર પણ ભૂમિ આપવાથી ઇન્કાર કરી દીધો હતો."

દુર્યોધન પાણીના તળીયાથી બહાર નિકળી આવ્યો. એના હાથમાં પોતાનું પ્રિય અસ્ત્ર ગદા હતું. બોલ્યો, "હું એકલો છું. જો તમે લોકો મારાથી લડવા જ આવ્યા છો, તો હું એક-એકથી એકલો લડીશ. એક સાથે મારા પર આક્રમણ કરવું અન્યાય થશે. જોઈ રહ્યા છો કે, હું નિહત્યો અને એકલો છું."

"આજે તને ન્યાય અને અન્યાયની યાદ આવી રહી છે." યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "શું તું ભૂલી ગયો કે, કેવી રીતે એક નિહત્યા અને એકલા બાળક અભિમન્યુને તમે લોકોએ મારી નાંખ્યો. તમે લોકોએ એ એકલા પર વરુઓની જેમ આક્રમણ કર્યું હતું. ખેર, અમે એવું નહીં કરીએ. તું અમારામાંથી જેનાથી લડવા ઇચ્છો, પસંદગી કરી લો. જો તું માર્યો ગયો, તો સીધો સ્વર્ગ જઈશ, જીવિત રહ્યો, તો રાજ-પાટ તને સોંપી દેવામાં આવશે."

શ્રીકૃષ્ણને યુધિષ્ઠિરની વાતમાં કોઈ તુક નજર ના આવ્યું. દુર્યોધન માટે તો ભીમ જ ઉપયુક્ત હતો. તેથી, તેઓ ભીમથી જલ્દીથી બોલ્યા, "ભીમ, તૈયર થઈ જાઓ, તેં દુર્યોધનના વધનું પ્રણ કર્યું છે."

ભીમ ગદા લઈને દુર્યોધનની સામે જઈને ઊભો થઈ ગયો. બંને ગદા ચલાવવામાં નિપુણ હતા, તેથી એમની ગદા એક-બીજાથી ટકરાઈ ગઈ, વાર પર વાર થવા લાગ્યા, ભીમ દુર્યોધનના વાર બચાવી લેતો, તો દુર્યોધન ભીમના. જેવી જ એમની ગદાઓ હવામાં ટકરાતી, ભવ્ય ચિનગારી ફૂટી નિકળતી.

ખૂબ જ વાર સુધી સંઘર્ષ ચાલતો રહ્યો તો, શ્રીકૃષ્ણ સમજી ગયા કે હાર-જીતનો નિર્ણય મુશ્કેલ છે. ત્યારે જ શ્રીકૃષ્ણને યાદ આવ્યું કે, ભીમે દુર્યોધનની જાંઘ તોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, જો કે યુદ્ધમાં શરીરના નિયલા હિસ્સાઓ પર ગદાથી વાર કરવો નિયમ વિરુદ્ધ હતો, છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "અરે ભીમ, તે તો દુર્યોધનની જાંઘ તોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, શું તારી તે પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયો." સાથે જ એમણે ભીમને જાંઘ પર વાર કરવાનો ઇશારો કર્યો.

ભીમને બધું જ યાદ આવી ગયું કે, કેવી રીતે દુર્યોધનને દ્રૌપદીને જાંઘ પર બેસાડવાનો અશ્લીલ સંકેત કરવામાં આવ્યો હતો અને કેવી રીતે ક્રોધમાં આવીને એણે દુર્યોધનની જાંઘ તોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. બસ, ભીમ નીચે ઝુક્યો અને ગદાનો ભરપૂર વાર દુર્યોધનની જાંઘો પર કરી દીધો. દુર્યોધન લડખડાઈને નીચે પડી ગયો. ભીમે ગદાના એક જ વારથી દુર્યોધનનાં માથાને ચકનાચૂર કરી દીધું.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "બસ કરો ભીમ. તારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ."

★ ★

એ જ રાત્રે અશ્વત્થામાએ પાંડવોના શિવિરમાં જઈને તબાહી મચાવી દીધી. ના ફક્ત એણે દ્રૌપદીના પાંચેય પુત્રોને સૂઈ રહ્યા હતા, ત્યારે જ મારી નાંખ્યા, બલ્કે પાંડવોની બચેલી-ખુચેલી સેનાને પણ સૂઈ રહેલી હતી, ત્યારે જ મારી નાંખી. આ નરસંહારમાં કૃપાચાર્ય તેમજ કૃતવર્માએ પણ એનો સહયોગ કર્યો, જો કે, કૃપાચાર્ય આ નર-સંહારની વિરુદ્ધ હતા. એની સૂચના મરણોન્મુખ દુર્યોધનને આપીને ત્રણેય લુપ્ત થઈ ગયા. દુર્યોધન આ સંવાદ મેળવીને મરી ગયો.

પાંડવોને નરસંહારની જાણ ચાલી, તો અશ્વત્થામાની શોધમાં નિકળી પડ્યા. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, "આ કાંડથી તો આપણે જીતીને પણ હારી ગયા."

અશ્વત્થામા ગંગાના કિનારે વ્યાસાશ્રમમાં છુપાયેલો હતો. ભીમસેને એને જોતાં જ લલકાર્યો. બંનેમાં ધોર સંગ્રામ છેડાઈ ગયો. પછી અશ્વત્થામા પોતાની પરાજય સ્વીકાર કરીને જંગલોની તરફ નિકળી ગયો.

★ ★

આ યુદ્ધનું પરિણામ એ થયું કે, આખું હસ્તિનાપુર મદોંથી ખાલી થઈ ગયું. ત્યાં ફક્ત સ્ત્રીઓ અને બાળકો રહી ગયા હતા, જેમના કરુણ વિલાપથી વાતાવરણ ગૂંજી રહ્યું હતું.

અને યુદ્ધ-ભૂમિમાં કુતરાં, શિયાળ અને ગિધ લાખોને નોચી-નોચીને ખાઈ રહ્યા હતા.

યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયું.

પાંડવ હસ્તિનાપુર આવી ગયા. યુધિષ્ઠિર વિચારી રહ્યા હતા, આ દર્દનાક જીત પછી મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રને કેવી રીતે મહોં બતાવે? ગાંધારીથી કેવી રીતે મળે? તેઓ પોતાના સો પુત્રોને ગુમાવીને શું પાંડવોને સહજ જ ક્ષમા કરી દેશે?

જ્યારે પાંડવ રાજ-દરબારમાં પહોંચ્યા, તો ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, 'ભીમ ક્યાં છે? એને મારી પાસે મોકલો. હું એનું સ્વાગત કરવા ઇચ્છું છું.'

શ્રીકૃષ્ણ પાસે જ ઊભા હતા. તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રના મનોભાવોને સમજી રહ્યા હતા. ભીમે જ એમના પ્રિય પુત્ર દુર્યોધનનો વધ કર્યો હતો, જેને ધૃતરાષ્ટ્ર ક્યારેય ભુલી શકતા ન હતા. તેથી શ્રીકૃષ્ણએ ભીમની જગ્યાએ એક લોખંડની પ્રતિમા ધૃતરાષ્ટ્રની સામે ઊભી કરી દીધી.

ધૃતરાષ્ટ્રે એને એ રીતે આલિંગનમાં ભરી લીધી, જાણે સ્નેહાધિક્યથી વિચલિત થઈ ગયા હોય. એમણે લોખંડની પ્રતિમા પૂરી શક્તિથી પોતાની છાતીથી લગાવી લીધી, એનું પરિણામ એ થયું કે, પ્રતિમાના ટુકડે-ટુકડાં થઈને ધરતી પર જઈ પડ્યાં. ધૃતરાષ્ટ્ર અત્યંત અફસોસની સાથે બોલ્યા, "અરે, અરે, ભીમને શું થઈ ગયું? કદાચ મેં ભાવાવેશમાં તને વધારે જ દબાવી દીધો. તને કોઈ કષ્ટ તો નથી પહોંચ્યું?"

શ્રીકૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્રના નાટકથી ક્ષુબ્ધ હતા, પરંતુ ધીમેથી બોલ્યા, 'તમે ભીમને નહીં, બલ્કે લોખંડની પ્રતિમાને દબાવી હતી. આશા છે, તમારા બદલાની આગ ઠંડી થઈ ગઈ હશે."

ધૃતરાષ્ટ્ર મનોમન શરમ અનુભવવા લાગ્યા. સ્થિતિ સંભાળીને બોલ્યા, "મને ખુશી છે કે, ભીમનું અહિંત નથી થયું. શ્રીકૃષ્ણ, સત્ય તો એ છે કે, મારા શોકે મને પાગલ બનાવી દીધો હતો. મને ખુશી છે કે, તમારા કૌશલથી ભીમનો જીવ બચી ગયો."

તેઓ પોતાની શરમ અને શોકને દૂર કરવા માટે પાંડવોનીસાથે ભવિષ્યની યોજનાઓ વિશે વાત કરવા લાગ્યા.

પરંતુ ગાંધારી! તે તો માં હતી. તે ભલું, પોતાનો શોક કેવી રીતે સહજ જ ભુલાવી શકતી હતી. તે શ્રીકૃષ્ણને જોઈને સીસકતી બોલી, "હવે તો તમને શાંતિ મળી ગઈને અમારો વિનાશ કરીને. તમારી ચાલાકીઓને કારણે જ અમારો વંશ બરબાદ થઈ ગયો. તમે જે અપરાધ કર્યો છે, એની કોઈ સજા નહીં."

"એવું ના કહો." શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "આ તો કર્મોનું ફળ છે. તમારા બેટાઓએ જેવું કર્મ કર્યું, એનું ફળ ભોગવ્યું. એમને પોતાના પાપોની સજા મળી ગઈ. તમે શોક ના કરો, તેઓ સ્વર્ગમાં જ ગયા છે."

એક માસનો શોક મનાવવા માટે પાંડવ હસ્તિનાપુરથી બહાર એક નગરમાં ચાલ્યા ગયા. એમણે નદી કિનારે પોતાનો ડેરો નાંખ્યો. એમની સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર અને સંજય સિવાય મહેલની સમસ્ત રાણીઓ પણ હતી.

નદીના કિનારે રહીને એમણે વિધિવત્ શોક મનાવ્યો અને યુદ્ધમાં વિખૂટાં થયેલા આત્મીયો-સ્વજનોની આત્માઓની શાંતિ માટે પૂજા-પાઠ કર્યા.

એક દિવસે એમની પાસે નારદ તેમજ મહર્ષિ વ્યાસ સિવાય અનેક ઋષિ-મુનિ મળવા આવ્યા.

નારદ પણ યુધિષ્ઠિરથી બોલ્યા- "તમે આટલું મોટું યુદ્ધ જીત્યું, ચારે તરફ તમારું નામ ફેલાઈ ગયું, તમે ખુશ છો ને આ વિજયથી? હવે તો કોઈ શોક નથી રહ્યો?"

યુધિષ્ઠિર થોડું વિચારીને બોલ્યા, "કેવો વિજય, મુનિવર! મેં તો કશું નથી કર્યું, આ બધી સફળતાનો શ્રેય શ્રીકૃષ્ણને છે. એમના સિવાય અર્જુન અને ભીમની વીરતાથી જ બધું શક્ય થઈ શક્યું. જ્યાં સુધી મારો સવાલ છે, તો હું તો પોતાની જિંદગીનો ઉદ્દેશ્ય જ હારી ગયો. જુઓને, દ્રૌપદીના બધા પુત્ર માર્યા ગયા. સુભદ્રાનો એકમાત્ર પુત્ર અભિમન્યુ પણ ના રહ્યો. બીજી તરફ અમારા બધા સ્વજન પણ ના રહ્યા. ભલું હું એ માતા-પિતાથી કેવી રીતે આંખ મિલાવી શકું છું, જેમના પુત્રોની મોતની જવાબદારી મારા પર છે. એના સિવાય બીજી એક વાત છે કે, કર્ણ પણ કુન્તીનો પુત્ર છે, અમારો ભાઈ. હું તો સમજતો હતો કે, તે સારથી-પુત્ર છે. પોતાના જ ભાઈને મારીને રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની લાલસા કરીને મેં ભયંકર ભૂલ કરી હતી. ઉફ્! આ કેટલું ભયાવહ પાપ છે! મારે તો એ જ સમયે સમજી જવું જોઈતું હતું, જ્યારે માતા કુન્તી પહેલીવાર એને જોઈને પોતાના હોશ ગુમાવી બેસી હતી પણ તે બેમોત માર્યો ગયો. મને હજી પણ સમજમાં નથી આવી રહ્યું કે, અચાનક યુદ્ધ ભૂમિમાં એનો રથ કીચડમાં કેમ ફસાઈ ગયો? એટલું જ નહીં, શું કારણ હતું કે, તે બ્રહ્માસ્ત્ર ચલાવવાનું ભૂલી ગયો? તમે તો આ બધું જાણતાં હશો, તમે જ બતાવો કે કર્ણના દુર્ભાગ્યનું શું કારણ હતું?"

નારદે જવાબ આપ્યો, "સાંભળો યુધિષ્ઠિર! હું તમને શરૂથી બતાવું છું. બ્રહ્માસ્ત્ર ભૂલવાનું એક માત્ર કારણ એ જ છે કે, તે ક્ષત્રિય થઈને બ્રાહ્મણ વેશમાં પરશુરામથી યુદ્ધ વિદ્યા શીખવા ગયો હતો. જ્યાં સધી રથનું કીચડમાં ફસાઈ જવાની વાત છે, એનું કારણ છે કે, એક વાર એણે ભૂલથી કોઈની ગાય ને મારી નાંખી હતી. જેની હતી, એણે કર્ણને શ્રાપ આપ્યો હતો કે, કઠિન પરિસ્થિતિમાં તારો રથ ધરતીમાં ધંસાઈ જશે. એનો શોક ના કરો. આ બધું તો પ્રારબ્ધ હતું."

યુધિષ્ઠિરે સંતોષનો શ્વાસ લીધો, પછી અર્જુનની તરફ જોઈને બોલ્યો, "આપણા શત્રુ તથા મિત્ર મરીને સ્વર્ગ ચાલ્યા ગયા, જ્યારે આપણે અહીં નર્કમાં જીવવા માટે વિવશ છીએ. શોક તેમજ દુઃખ સિવાય આપણને કશું નથી મળ્યું. એ ના કહેતા કે આ જ ક્ષત્રિય ધર્મ છે, દુઃખી થવાની જરૂર નથી. મને આ જીતથી જરા પર ખુશી નથી. અર્જુન, આજથી રાજ-પાટ તું સંભાળ, હું તો જંગલમાં જઈને તપ કરીશ, મારું હૃદય ઉચાટ થઈ ચૂક્યું છે."

અર્જુન બોલ્યો, "આટલું લોહી વહાવીને અને વીરોની બલિ ચઢાવીને હવે તમે જંગલમાં જઈને તપ કરવા ઇચ્છો છો, એ નહીં થાય. આ રાજ-પાટ તમારે સંભાળવાનું છે. આ તમારું કર્તવ્ય છે કે, રાજા બનીને પ્રજાની ભલાઈ માટે કામ કરો, એ જ ક્ષત્રિય ધર્મ છે."

ભીમે કહ્યું, "ભાઈ, વધારે વિચારો નહીં, આ સમયે તમારા મગજમાં શોક છવાયેલો છે. ધીમે-ધીમે બધું ઠીક થઈ જશે. શત્રુઓનો નાશ કરવો તો આપણાં ક્ષત્રિયોનું પરમ કર્તવ્ય છે, એમાં દુઃખી થવાની શું જરૂર?"

બધાનો એ જ વિચાર હતો કે, યુધિષ્ઠિર શોક ભૂલીને પોતાના ક્ષત્રિય-ધર્મનું પાલન કરે.

અંતમાં મહર્ષિ વ્યાસે કહ્યું, "તમારે નિશ્ચિત રૂપથી રાજા બનીને રાજપાટ સંભાળવા જોઈએ. તમારા માટે આ જ એક માત્ર રસ્તો છે. રાજા બનીને ક્ષત્રિય-ધર્મનું પાલન કરો અને નિરર્થક વિચારોથી પોતાના મગજને થકાવો નહીં. એના સિવાય બીજો કોઈ ચારો નથી, ખુશી-ખુશી રાજ કરો."

જ્યારે આ વખતે પણ યુધિષ્ઠિરે ટાળ-મટોળ કરી તો, શ્રીકૃષ્ણએ ખરાબ માનીને કહ્યું, "આટલો શોક પણ શા કામનો? ભૂલી જાઓ, બધું જ. ઓછાથી ઓછું એ લોકોના બલિદાન વિશે તો વિચારો, જેમણે તમને વિજય અપાવ્યો છે. તમારે રાજ્ય-ભાર સંભાળવો જ પડશે."

થોડી વાર સુધી વિચાર્યા પછી અચાનક યુધિષ્ઠિર બોલ્યા- "હે કૃષ્ણ, હવે હું ઠીક છું, મને તમારો આદેશ સ્વીકાર છે."

યુધિષ્ઠિરે રાજા બનવાનું સ્વીકાર કરી લીધું, તો વિધિવત્ એમને હસ્તિનાપુરના રાજા બનાવી દેવામાં આવ્યા.

આખા નગરમાં આ સમાચારથી હર્ષની લહેર દોડી ગઈ.

મહેલમાં રાજ્ય-સિંહાસન પર બેસતાં-બેસતાં યુધિષ્ઠિરે ઘોષણા કરી, "મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર હંમેશાં આ દેશથી સરપરસ્ત રહેશે. જો તમે લોકો મને ખુશ જોવા ઇચ્છો છો, તો મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ પહેલાંવાળું સન્માન અને આજ્ઞાકારિતા જાળવી રાખો. અમે બધા મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રની સેવામાં છીએ."

એની સાથે યુધિષ્ઠિરે ભીમને યુવરાજા અને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી ઘોષિત કરી દીધો. વિદુરને મુખ્ય પરામર્શદાતા નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા, યુદ્ધ અને રક્ષા વગેરેનો ભાર એમને

સોંપવામાં આવ્યો. સંજયની જવાબદારીમાં નાણાં વિભાગ કરવામાં આવ્યો. બધાને યથોચિત પદ સોંપવામાં આવ્યા.

કૌરવોની સેનાથી જે યુયુત્સુ નામનો સૈનિક પાંડવોની સેનામાં આવી મળ્યો હતો, તે જીવિત હતો. યુધિષ્ઠિરે યુયુત્સુને ધૃતરાષ્ટ્રની દેખ-ભાળમાં લગાવી દીધો. કૃપાચાર્ય પણ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જ રહેવા લાગ્યા.

અનેક વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા.

એક દિવસે શ્રીકૃષ્ણને પોતાના વિચારોમાં ખોવાયેલા જોઈને યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું, "શું વાત છે. કયા વિચારોમાં ખોવાયેલા છો?"

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "મને લાગે છે, ઉત્તરાયણના આવતાં જ ભીષ્મ પોતાનો જીવ આપી દેશે. તેઓ જ્ઞાનના વિરાટ સાગર છે. એમની મૃત્યુથી પહેલાં તમે એમનાથી મળી લો અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લો."

યુધિષ્ઠિરને આશ્ચર્ય થયું કે, આટલા વર્ષો પછી ભલા તેઓ કેવી રીતે જીવિત મળશે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણએ યુધિષ્ઠિરને પોતાની પાછળ આવવાનો આદેશ આપ્યો અને ભીષ્મથી મુલાકાત કરાવી દીધી.

ભીષ્મ શરશૈયા પર સૂતાં-સૂતાં અંતિમ શ્વાસો લઈ રહ્યા હતા. એમણે ખૂબ સ્નેહથી શ્રીકૃષ્ણ તેમજ યુધિષ્ઠિરનું સ્વાગત કર્યું. પછી તેઓ બોલ્યા, "મેં કહ્યું હતું ને કે અવસર આવવા પર હું તમને ઉપદેશ આપીશ. સાંભળો, તે અવસર આજે આવી ગયો." એના પછી એમણે સદુપદેશ આપ્યા અને રાજાના કર્તવ્ય વિશે માર્ગદર્શન કર્યું. પછી ભીષ્મ પિતામહે અંતિમ શ્વાસ લીધો અને હંમેશાં માટે આંખો મીંચી લીધી.

યુધિષ્ઠિરે બાણોની શૈયાથી એમનું શરીર ઉઠાવ્યું અને વિધિવત્ અંતિમ સંસ્કાર કર્યા. યુધિષ્ઠિરે ગંગાના કિનારે જઈને ભીષ્મના શરીરને પવિત્ર નદીના હવાલે કરી દીધું.

★ ★

યુધિષ્ઠિરે કુલ છત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું.

એક દિવસે ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરથી કહ્યું, "બેટા, હવે મને મુક્ત કરી દો. હું ગાંધારી તેમજ પાંડુ-પત્ની કુન્તીની સાથે જંગલમાં જઈને એકાંતમાં રહેવા ઇચ્છું છું."

યુધિષ્ઠિરે ધૃતરાષ્ટ્રની ઇચ્છાનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું. પૂરી વ્યવસ્થાની સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી તેમજ માતા કુન્તીને વનમાં મોકલી દીધા. સમય-સમય પર તેઓ ખુદ વનમાં જઈને એમના કુશળ-ક્ષેમ પૂછતાં.

એક દિવસે એ વનમાં આગ લાગી ગઈ. એ જ આગમાં ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી તેમજ કુન્તી ભસ્મ થઈ ગયા.

★ ★

ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના સમસ્ત યદુવંશી આપસમાં લડી-લડીને વિનષ્ટ થઈ ગયા. શ્રીકૃષ્ણએ પણ ધરા-ધામને છોડી દેવાનો નિર્ણય કરી લીધો. એક દિવસ તેઓ નદી કિનારે ઊંડા વિચારોમાં ડુબીને રેત પર સૂતાં-સૂતાં વિશ્રામ કરી રહ્યા હતા કે, દૂરથી એક શિકારીએ એના પગોને ચકલી સમજીને તીર ચલાવી દીધું, આ પ્રકારે ભગવાન શ્રી વિષ્ણુના આઠમા અવતારના રૂપમાં એમનો કાળ સમાપ્ત થઈ ગયો અને તેઓ અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

શ્રીકૃષ્ણના અન્તર્ધાનથી યદુવંશી એકદમ તૂટી ગયા અને દ્વારકાને સમુદ્રના હવાલે કરીને ખુદ પણ ડૂબી ગયા હતા.

પાંડવોએ નિર્ણય કરી લીધો કે આ અસાર-સંસારનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ, તો તેઓ હિમાલય-યાત્રા પર નિકળી ગયા. ત્યાં જ મહાપ્રસ્થાનના પથ પર એક-એક કરીને પાંચેય ભાઈઓ તેમજ દ્રૌપદીએ મૃત્યુનું વરણ કરી લીધું.

યુધિષ્ઠિર મરણોપરાન્ત પોતાના શરીર-સહિત સ્વર્ગ પહોંચી ગયા. સ્વર્ગમાં એમને બધા મૃત સંબંધી મળી ગયા.

મહાભારતના યુદ્ધના અંતમાં કોઈ પણ જીવિત ના બચ્યું.

હા, અભિમન્યુનો પુત્ર પરીક્ષિત એકમાત્ર જીવિત રહી ગયો હતો. જ્યારે તે મોટો થયો, તો હસ્તિનાપુરનો સમ્રાટ બનીને એણે પાંડવોના વંશને આગળ વધાર્યો.

★ ★ ★